

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції,
«Музей як соціокультурний інститут
в умовах інформаційного суспільства»
(проводиться в рамках
XIX Сумцовських читань)*

18 квітня 2013 р.

Харків
«Майдан»
2013

УДК 379.822

ББК 79

Д 11

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
Харківського історичного музею,
протокол № 2 від 12 березня 2013 р.*

Редакційна колегія:

О. М. Сошнікова, канд. філос. наук, заступник директора Харківського історичного музею з наукової роботи; *Л. М. Орел*, завідувач з науково-експозиційного відділу ХІМ; *А. В. Панченко*, завідувач науково-методичного відділу ХІМ; *В. В. Буличова*, завідувач відділу науково-фондової роботи ХІМ; *І. П. Шевцов*, мол. науковий співробітник ХІМ; *А. О. Фененко*, науковий співробітник ХІМ

Рецензенти:

С. М. Куделко, кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заслужений працівник культури України, директор Центру краєзнавства при Харківському національного університету імені В. Н. Каразіна

С. І. Посохов, доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заслужений працівник освіти України, директор Східно-регіонального відділу Центра пам'яткознавства НАН України та УТОПШ

Д 11 Дев'ятнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2013 р. / Харківський історичний музей. — Х.: Майдан, 2013. — 314 с. : іл.

ISBN 978-966-372-484-3.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень з проблем музейної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини краєзнавців, співробітників музеїв, викладачів, аспірантів та студентів ВНЗ України, які брали участь у науковій конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», що проходила у рамках ХІХ Сумцовських читань.

Для музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

УДК 379.822

ББК 79

ISBN 978-966-372-484-3

© Харківський історичний музей, 2013

© Шевцов І. П., художнє оформлення, 2013

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

СПІВПРАЦЯ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ І ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

М. М. Каністратенко,

*канд. іст. наук, професор кафедри
історії України і всесвітньої
історії, перший проректор ХДАК,
заслужений працівник культури
України*

О. М. Сошнікова,

*канд. філос. наук, заступник
директора ХІМ з наукової роботи*

В сучасних умовах формування ринку праці важливого значення набуває такий аспект підготовки студента у вищій, як поєднання теоретичних і практично орієнтованих знань. При цьому дуже важливо навчити студента ставити творчі завдання, шукати шляхи їх вирішення, самостійно поповнювати професійні знання, вміти орієнтуватися у потоці нової інформації. Саме такий підхід ось вже 25 років є основним у підготовці майбутніх музеєзнавців у Харківській державній академії культури.

У кінці 80-х років минулого сторіччя Харківська державна академія культури (ХДАК) першою в Україні розпочала підготовку музеєзнавців за спеціальністю «Музейна справа і охорона пам'яток історії та культури». У 1989 р. був здійснений прийом перших 20 студентів за денною формою навчання, а з 1991 р. розпочалася підготовка майбутніх фахівців музейної справи і на заочному відділенні [1].

Першість академії у реалізації принципово нового для вищої школи України освітнього проекту була не випадковою. Адже саме тут ще наприкінці 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. була здійснена спроба підготовки музейних працівників, створений музейний факультет [3], але подальшого розвитку цей напрям освітньої діяльності не одержав.

Рішення щодо початку підготовки музеєзнавців ґрунтувалося на двох головних чинниках. Перший — це кадрові можливості майбутньої випускової кафедри загальної історії, яку очолював відомий вчений, доктор історичних наук, професор Г. Й. Чернявський, який ще у 60–70-ті роки ХХ ст. читав для студентів Харківського державного інституту культури (нині ХДАК) окремий курс, пов'язаний з історією формування мережі народних музеїв, їх культурно-освітньою діяльністю у межах загальних предметів «Історія культурно-освітньої роботи в СРСР» та «Основи краєзнавства», був автором першого навчального плану музейного відділення. До складу кафедри входили досвідчені викладачі кандидати історичних наук, доценти В. В. Зінченко, А. А. Комшуков, В. З. Фрадкін. Останній був відомим фахівцем у галузі історії просвітництва на Харківщині з історичного краєзнавства, етнографії. Другий чинник — наявність у місті значної мережі музеїв різних форм власності і підпорядкування, провідне місце серед яких займав Харківський історичний музей (ХІМ), де працювали десятки високопрофесійних фахівців-практиків, як правило, випускників історичних факультетів. Саме провідні фахівці ХІМ, завідувачі відділами Л. П. Велика, Н. В. Лапчинська з відкриттям музейного відділення почали свою викладацьку діяльність на умовах сумісництва, а з 1994 р. Л. П. Велика стала штатним викладачем кафедри загальної історії і музеології. Л. П. Велика не тільки читала студентам фундаментальні музеєзнавчі дисципліни, а й відбулася як теоретик музеєзнавства, свідченням чого стали її монографія «Музейне експозиційне мистецтво» [5, с. 23] і захист кандидатської дисертації «Роль образної побудови експозиції у системі музейної комунікації (аспект розбудови української школи музеєтворення)» за спеціальністю 17.00.08 — музеєзнавство; зберігання художніх цінностей та пам'яток архітектури [2]. Цілковиту підтримку освітній музейний проект знайшов і у тодішнього директора музею А. О. Цевби, завдяки чому ХІМ став (і дотепер залишається) головною базою для проведення практичних занять, а також проходження студентами виробничої (музейної) практики. Сам А. О. Цевба неодноразово здійснював керівництво практикою і підготував у співавторстві з В. З. Фрадкіним програму виробничої практики для студентів ІV курсу [4, с. 319].

Формування сучасного інформаційного суспільства вносить серйозні зміни у життя музеїв. Сьогодні музей розглядається як багатофункціональний інститут культурної пам'яті з функціями

накопичення, збереження, ретрансляції матеріальних і духовних цінностей, покликаний вирішувати певні завдання пошуку світоглядних і інтелектуальних орієнтирів соціокультурної адаптації людини у сучасному мультикультурному світі. В цьому контексті музей розглядається як інформаційна система, спрямована на передачу інформації семіотичними засобами через предметно-просторове середовище, як особливий канал інформаційного зв'язку, що опосередковує і суб'єктно-об'єктні і інформаційні контакти, необхідні для формування особистості [6]. Сучасний музеєзнавець — це фахівець, який розуміє необхідність впровадження нових підходів, методів та засобів, які спрямовані на удосконалення діяльності музеїв і однією із важливіших сторін у реалізації цього є інформаційно-комунікаційні технології. Підготовка студента до умов роботи у музеї XXI століття, всі види діяльності якого мають базуватися на самому широкому використанні нових інформаційно-комунікаційних технологій, є одним з пріоритетним напрямків освіти музеєзнавців сьогодні.

Освітній стандарт нового покоління дає можливість максимально використовувати активні форми освіти, використовуючи при цьому місця професійної діяльності. Так, Харківський історичний музей сприяє організації учбового процесу студентів-музеєзнавців ХДАК з врахуванням їх можливостей як з очки зору залучення кадрового потенціалу, так і з точки зору практичних занять та виробничих практик.

Організаційний бік такої взаємодії дуже різноманітний. Це реальний шлях соціальної та культурної адаптації. Перш за все, ХІМ надає можливість використовувати свою базу для організації занять студентів різних курсів. Це стосується блоків професійних і спеціальних дисциплін. Вже з першого курсу студенти мають можливість знайомитися з експозиціями та фондами музею при вивченні курсів з історії України, «Експозиційна робота музеїв», «Реставрація і консервація музейних предметів», «Атрибуція та експертиза музейних предметів».

З урахуванням того, що семінарські заняття за названими дисциплінами передбачають використання матеріалів музеїв в тому числі і ХІМ, знайомство з пам'ятками архітектури, самостійна робота студента відпочатку орієнтована на активне їх доручення. Такі семінари часто поводяться як у формі індивідуальних докладів та повідомлень, так і у формі екскурсії. Це дозволяє студенту молодших курсів формувати навички дослідницької роботи: самостійно вивчати музейні предмети, експозиції, окремі

пам'ятки, активно долучаючи дослідницьку літературу, музейні джерела [7, с. 82].

Особливий напрямок співпраці ХДАК та ХІМ — це допомога у самостійній роботі студентів. Чимало курсових і дипломних робіт, робиться на матеріалах Харківського історичного музею, що сприяє виконанню дослідницьких робіт досить високого рівня. Адже в процесі їх написання студенти мають можливість взаємодіяти з провідними музейними спеціалістами, отримуючи навички професійного спілкування і демонструючи свій потенціал, який може потім бути затребуваний музеєм. Тому наближення тематики учбових наукових робіт до реальних запитів музею — важливий крок у цьому напрямку.

Одним із важливих факторів оптимізації роботи є організація учбових практик. Студенти ХДАК проходять на базі Харківського історичного музею музеезнавчу практику, до складу якої входять основні питання науково-дослідної, науково-фондової, експозиційної та масової роботи музею, а починаючи з 2003 р., проводиться польова (археологічна) практика студентів I курсу ХДАК спільно з археологічною експедицією музею.

Як головний партнер академії у підготовці музеезнавців-істориків, ХІМ постійно запрошує на роботу кращих випускників відділення, починаючи з першого випуску 1994 р. Серед них заступник директора музею з наукової роботи, кандидат філософських наук О. М. Сошнікова, завідувач відділу етнографії О. М. Пантелей, завідувач відділу технічних засобів А. В. Соколов, в. о. зав. відділами О. Д. Іванов, О. П. Співак, ст. наукові співробітники Л. Ю. Глазкова, Г. В. Пашкова, І. О. Роман, наукові та молодші наукові співробітники Ю. А. Михайловська, Т. В. Бережна, О. В. Богрова, К. О. Віардо. Свого часу в ХІМ обіймали посади завідувачів відділів випускники академії кандидат історичних наук В. А. Сушко, І. М. Болдінов, А. М. Прохоров. Співробітниками музею були також О. В. Філатов, Д. М. Федоренко, Ю. В. Саллак, О. Ш. Палтаджян, А. В. Шульгін, В. М. Купка, В. Л. Гомжин, Н. О. Яковлева, Т. А. Васильєва, К. В. Турецька, О. О. Костін.

Співпраця ХДАК і ХІМ у сфері підготовки майбутніх фахівців музейної справи суттєво доповнюється тісними науковими контактами, перш за все шляхом залучення співробітників ХІМ до участі у наукових конференціях, які проводяться в академії, публікації результатів їх науково-дослідницької роботи на сторінках фахових наукових видань. «Культура України» та «Вісник ХДАК». У свою чергу викладачі музейного відділення О. В. Жу-

кова, С. І. Ліман, Н. С. Мартем'янова, М. О. Малиновський, М. В. Тортіка та О. О. Тортіка є активними учасниками щорічних Сумцовських читань, які відіграють важливу роль у розвитку музеезнавства та історичного краєзнавства. До цієї роботи активно долучаються студенти і аспіранти, що дає їм можливість отримувати навички науково-дослідної роботи.

Багатопланове плідне співробітництво між академією і музеєм знайшло відображення і в цілому ряді угод про творчу співпрацю між Харківською державною академією культури та Харківським історичним музеєм. Так, зокрема, в угоді від 03 січня 2006 р., підписаній ректором академії Василем Миколайовичем Шейком і директором музею Володимиром Анатолійовичем Цигульовим, зазначалося, що академія бере на себе зобов'язання надавати науково-методичну допомогу у створенні експозицій та виставок, залучати співробітників музею до участі в науково-методичних та науково-практичних конференціях, творчих семінарах, які будуть проводитися в академії, надавати допомогу у підготовці сценаріїв тематичних заходів на базі музею і таке ін. В свою чергу Харківський історичний музей зобов'язувався організовувати проведення екскурсій для студентів академії, залучати до участі у наукових конференціях, масових заходах студентів, аспірантів, науковців ХДАК, надавати можливість проведення зі студентами занять на базі музею, призначати кваліфікованих спеціалістів для керівництва практикою, здійснювати матеріально-технічне забезпечення виконання програм практики студентами. Наступні угоди, які укладалися між академією і музеєм у 2008 та 2012 рр., практично залишали незмінними основні положення договору 2006 р. І хоча зазначені документи й не віддзеркалювали усі напрями співпраці двох закладів, вони стали важливим підґрунтям подальшої плідної співпраці Харківської державної академії культури і Харківського історичного музею у підготовці сучасних істориків-музеезнавців.

Література

1. *Архів Харківської державної академії культури (ХДАК), оп. 1-0, спр. 562. Приказы студенческие за 1989 год с № 101 по № 160; оп. 1-0, спр. 609. Накази студентські з № 101 по № 170.*
2. *Велика Л. П. Роль образної побудови експозиції у системі музейної комунікації (аспект розбудови української школи музеетворення): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства :*

- спец. 17.00.08 / Л. П. Велика ; Харківська державна академія культури. — Х. : ХДАК, 2000. — 20 с.
3. Всеукраїнський інститут комуністичної освіти // *Комуністична освіта* : наук.-пед. журн. — 1932. — № 10. — С. 144-149.
 4. Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури (1947–1998). Ч. 1: бібліогр. покажч. / Харк. держ. акад. культури ; уклад.: С. В. Євсеєнко, О. М. Онуфрієва, Т. С. Раскіна [та ін.]. — Х. : ХДАК, 2000. — 398 с.
 5. Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури (1999–2003) : бібліогр. покажч. / Харк. держ. акад. культури ; уклад.: С. В. Євсеєнко [та ін.]. — Х. : ХДАК, 2004. — 190 с.
 6. Сошнікова О. М. Соціокультурний контекст музейної комунікації: автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.000.04 / О. М. Сошнікова. — Х. : Майдан, 2012. — 20 с.
 7. Шляхтина Л. М. Музей в подготовке специалиста-музееведа XXI века: образовательные стратегии / Л. М. Шляхтина // *Музей. Экскурсия. Туризм*. — СПб., 2006. — С. 81–85.

МАЙБУТНЄ МУЗЕЇВ (ІНФОРМАЦІЙНИЙ АСПЕКТ)

І. П. Шевцов,

мол. науковий співробітник ХІМ

Початок 21-го століття створив нові виклики та перспективи для музейних інституцій. Вони можуть суттєво змінити усталене уявлення про образ музею. Перш за все, передумовою для змін є еволюція інформаційних обмінів суспільства та музейної сфери.

Виходячи із визначення Міжнародної ради музеїв (21 Загальна конференція, Відень 2007), **музей** — це неприбуткова постійно діюча інституція на службі суспільства та його розвитку, відкрита широкому загалу, яка набуває, зберігає (консервує), досліджує, здійснює комунікацію та експонує матеріальне та нематеріальне надбання людства та його оточення для цілей освіти, навчання та задоволення [7].

Швидкий розвиток інструментів інформаційного обміну створює передумови для трансформації сприйняття музею у культурній парадигмі суспільства. Зокрема, у 21 ст. зникають перепони технічного характеру, які раніше унеможливлювали безпосередній доступ суспільства до культурного надбання, що курується музеями. Такі зміни сприяють реалізації концепції «відкритого

музею», у якій на перше місце виходить інформативна та комунікаційна роль. При цьому об'єкти культурного надбання є первинними свідченнями істинності у багатьох дисциплінах, зокрема археології та природничих науках, а отже є важливим помічником у здобутті нових знань [8]. На початку нового тисячоліття прогрес інформаційних технологій став еволюційним чинником у розвитку системи доступу до музейних знань.

Вважаємо за необхідне визначити основні **тренди**, які будуть визначати майбутній розвиток інформаційного середовища музеїв.

1. Інтерактивність

У контексті взаємодії людини та артефакту, інтерактивність виявляється у поведінці об'єкту, якою вона сприймається користувачем, головним чином, кінестетичним (тактильним) шляхом. У комп'ютерній сфері інтерактивність означає, можливість програмного забезпечення отримувати та відповідати на команди користувача [5].

Для реалізації інтерактивної взаємодії у роботі музею використовуються спеціальні технічні засоби, зокрема, мобільні мультимедіа-пристрої (КПК) та інформаційні кіоски. Вони дозволяють відвідувачам отримати доступ до цифрової інформації при розгляді експонатів. За деякими спостереженнями, в той час як відвідувачі стикаються з експонатом, вони навіть частіше звертаються до пристрою, ніж до основного об'єкту [6].

2. Віртуальні експозиції

Найближчі роки можна прогнозувати тенденцію до розширеного використання технології віртуальної реальності у експозиційній та освітній роботі музеїв світу. Значного поступу у поданні музеями матеріальних об'єктів надасть технологія «доповненої» (augmented) реальності — пряме або непряме бачення наживо матеріального середовища, яке доповнене згенерованими комп'ютером елементами, такими як звук, відео, графіка або дані системи глобального позиціонування [4].

Враховуючи зменшення ролі «матеріальної» експозиції, деякі автори передбачають, що «музей» перестане бути лише «фізичною» локацією, а натомість стане мережею локацій та взаємозв'язків, що починається ще до відвідування «музею» та продовжується після «фізичного» відвідування музею [12]. Таким чином, встановлюється аналогія між поколіннями веб-мережі та розвитком музейних інституцій (від музеїв 1.0 до музеїв 4.0).

3. Підвищення ролі сучасного мистецтва

За думкою деяких дослідників, із інституцій для зберігання та вироблення «вічного» знання, музеї швидко стають аренами досвіду та подій сьогодення. На рівні експозиціонування ці зміни є очевидними оскільки формат хронологічної побудови експозицій поступається тематичному викладенню [9].

4. Прямий доступ до інформаційних ресурсів музею

Важливість цього тренду підкреслюється відповідними змінами у глобальній парадигмі прав людини. У 20 ст. сформувався базовий підхід до прав людини за критерієм об'єкту [11].

На зміну попереднім «поколінням прав людини», актуалізувалися так звані «інформаційні» права. Враховуючи важливу роль історичної спадщини для суспільства, музеї у найближчому майбутньому вперше забезпечать безпосередній доступ до масивів цієї інформації [3, с. 113].

Враховуючи важливу роль вільного доступу громадськості до музейних фондів та намагаючись реалізувати ідеї концепції «відкритого музею», у 2012 р. співробітники Харківського історичного музею розробили відкрите (за ліцензією GNU GPL) програмне забезпечення клієнт-серверного типу для управління та обліку колекцією музейних предметів (ІС «Клію»). В результаті Харківський історичний музей став першим із кола найбільших музеїв України, який надав **повний електронний доступ** до власної колекції (на сьогодні відкрито інформацію про більше ніж 30 тис. музейних предметів).

5. Послаблення ідеологічного впливу

У останні роки у роботі музеїв можна було спостерігати відмову від дидактичного, ідеологічного впливу на користь більш нейтральних інформаційного та розважального способу подання інформації [1, с. 3].

У майбутньому слід очікувати нівелювання ідеологічної складової та набуття музеями ролі нейтрального «інформаційного посередника», який залишає право спостерігачу (відвідувачу музею) робити критичні оцінки. Причинами цієї трансформації можна назвати подальше зменшення регулюючої ролі держави (а отже — незалежність музейних кураторів), глобалізаційні процеси (музей перестане бути державним пропагандистом), новітні засоби соціальної комунікації.

6. Еволюція музейного маркетингу

Основними факторами змін є, зокрема, модернізація державного сектора, прискорення темпів технологічного розвитку, підви-

щений інтерес до культурно-дозвільних заходів [13]. Виходячи із цього, будуть змінені інструменти та підходи, що застосовуються у музейному маркетингові. Зокрема, значна увага приділятиметься новим технологіям соціальної комунікації, таким як соціальні мережі. Що стосується маркетингового аналізу, його акцент змістить на вивчення запитів онлайн-споживачів (наприклад, інструмент *Google Analytics*). Водночас, враховуючи досвід роботи Харківського історичного музею, слід сказати, що українські музеї очікує тривалий шлях у становленні та розвитку системи музейного менеджменту при переході на «споживацько-орієнтовану» модель роботи. Національні музеї потребують створення стратегії\політики щодо інформаційного менеджменту.

7. Наднаціональний характер музею

Сьогодення дає можливість спостерігати набуття музейними інституціями наддержавного та наднаціонального характеру. Причинами цього є те що музей, являючись сполучником між-культурних зв'язків, агрегує та досліджує культурне надбання не лише однієї держави чи нації, а всього людства. На думку деяких авторів, музею відводиться роль одного із найважливіших елементів культури в умовах сучасної цивілізації [2, с. 3].

Три рівні ієрархічної підпорядкованості музейної системи (глобальний, національний та інституційний) буде змінено внаслідок інтеграційних та глобалізаційних процесів. Місце національних регуляторів можуть посісти міжнародні організації (такі як, наприклад, Міжнародна рада музеїв).

8. Збереження нематеріальної спадщини

У майбутньому слід очікувати активізації діяльності музеїв у справі збереження об'єктів нематеріальної спадщини. Зокрема, це стосується таких категорій як:

- а) усні традиції і форми вираження, включаючи мову в якості носія об'єктів нематеріальної культурної спадщини;
- б) виконавських мистецтв;
- в) звичаї, обряди, свята;
- г) знання і звичаї, пов'язані з природою і всесвітом;
- д) традиційні ремесла [10].

Агрегація, збереження та організація доступу суспільства до цих об'єктів, зважаючи на їх нематеріальний характер, ставлять нові вимоги до кваліфікації музейних менеджерів та кураторів колекцій.

Література

1. Сошнікова О. М. Музей в системі «суспільства споживання»: пошуки нових рішень / О. М. Сошнікова // Вісімнадцяті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції на тему «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2012 р. — Х. : Майдан, 2012. — С. 3.
2. Сошнікова О. М. Проект обласної програми відродження Харківського історичного музею як одного із найважливіших елементів культури в умовах сучасної цивілізації / О. М. Сошнікова // Чотирнадцяті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції на тему «Музей і сучасність: актуальні проблеми музейної діяльності», Харків, 18 квітня 2008 р. — Х. : АлМакс, 2008. — С. 3.
3. Шевцов І. П. Сучасний стан розвитку музейних інформаційних систем / І. П. Шевцов // Вісімнадцяті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції на тему «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2012 р. — Х. : Майдан, 2012. — С. 113.
4. Augmented reality [Електронний ресурс]: Матеріал із Вікіпедії — вільної енциклопедії: Версія, збережена 20 лютого 2013 р. // Вікіпедія, вільна енциклопедія. — Електрон. дан. — Сан-Франциско: Фонд Вікімедіа, 2013. — Режим доступу: http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Augmented_reality&oldid=539393750
5. Interactivity [Електронний ресурс]: Матеріал із Вікіпедії — вільної енциклопедії: Версія, збережена 20 лютого 2013 р. // Вікіпедія, вільна енциклопедія. — Електрон. дан. — Сан-Франциско: Фонд Вікімедіа, 2013. — Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Interactivity&oldid=534353099>
6. Lehn D. von, Heath C., Hindmarsh J. Rethinking interactivity: design for participation in museums and galleries [Електронний ресурс]: Версія, збережена 20 лютого 2013 р. // King's College London. — Електрон. дан. — London, 2013. — Режим доступу: http://www.researchgate.net/publication/228769033_Rethinking_interactivity_design_for_participation_in_museums_and_galleries
7. Museum Definition [Електронний ресурс]: Версія, збережена 20 лютого 2013 р. // Офіційний сайт ЮНЕСКО. — Електрон. дан. — Париж: ЮНЕСКО, 2013. — Режим доступу: <http://icom.museum/the-vision/museum-definition>
8. Running a museum practical handbook [Електронний ресурс]: Версія, збережена 20 лютого 2013 р. // Офіційний сайт ЮНЕСКО. — Електрон. дан. — Париж: ЮНЕСКО, 2013. — Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001410/141067e.pdf>
9. The Museum and Its Staging of Contemporary Art [Електронний ресурс]: Версія, збережена 20 лютого 2013 р. // University of Copenhagen.

- Copenhagen Doctoral School of Cultural Studies.* — Електрон. дан. — Copenhagen, 2013. — Режим доступу: <http://eventculture.ikk.ku.dk/>
10. *The Roles of Museums in Safeguarding Intangible Cultural Heritage. Position Paper for the Expert Meeting* [Електронний ресурс]: Версія, збережена 20 лютого 2013 р. // UNESCO. — Електрон. дан. — Париж, 2004. — Режим доступу: <http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00085-EN.pdf>
 11. *Viljoen F. International Human Rights Law: A Short History* [Електронний ресурс]: Версія, збережена 20 лютого 2013 р. // Організація Об'єднаних Націй. *UN Chronicle.* — Електрон. дан. — New York, 2013. — Режим доступу: <http://www.un.org/wcm/content/site/chronicle/home/archive/issues2009/wemustdisarm/internationalhumanrightslawashorthistory>
 12. *Walhimer M. The future of interactivity.* [Електронний ресурс]: Версія, збережена 20 лютого 2013 р. // Mark Walhimer. — Електрон. дан. — San Francisco, 2011. — Режим доступу: <http://museumplanner.org/future-of-interactivity>
 13. *Williams P. A Modern Approach to Museum Marketing* [Електронний ресурс]: Версія, збережена 20 лютого 2013 р. // Paul Williams. *Staffordshire University.* — Електрон. дан. — London, 2009. — Режим доступу: <http://www.insights.org.uk/articleitem.aspx?title=A Modern Approach to Museum Marketing#The evolution of museum marketing>

МУЗЕЇ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2012 РОЦІ

А. В. Панченко,
зав. науково-методичного відділу
ХІМ

*Кількість державних та комунальних музеїв
Харківської області**

рік	2008	2009	2010	2011	2012
кількість музеїв	37	36	36	35	34

Станом на 1 січня 2013 року на території Харківської області діють 34 музеї державного та комунального підпорядкування, з них 1 — підпорядкований Міністерству культури України, 4 — обласного підпорядкування, 10 — муніципальні, 19 — районні комунальні заклади.

* Тут, та у наступних таблицях, вміщені дані із зведених звітів про діяльність музеїв Харківської області

Крім цього, працюють 3 філії та 1 відокремлений відділ. Таким чином, загалом, в області працюють 38 музейних закладів державної та комунальної форм власності.

Незначне зменшення кількості комунальних музеїв пояснюється, по-перше, впорядкуванням музейної мережі: у 2009 та 2010 рр. були переведені з мережі комунальних закладів до музеїв, що створені при організаціях та установах, Новодолазький та Близнюківський краєзнавчі музеї, які не працювали як самостійні музейні заклади, не мали свого приміщення, не були зареєстровані згідно вимог чинного законодавства як юридичні особи. У 2011 році було проведено оптимізацію обласних закладів культури, під час якої Обласна художня галерея «Мистецтво Слобожанщини» стала відділом Обласного організаційно-методичного центру культури та мистецтва (рішення Харківської обласної ради від 23.12.2010 р. № 61-VI). У 2012 році, згідно Розпорядження КМУ від 13.01.2010 р. № 89, завершено передачу у державну власність Національного меморіального комплексу «Висота Маршала І. С. Конєва».

З 33-х **комунальних** музеїв найбільшу кількість складають краєзнавчі (комплексні), їх в області 22, крім цього меморіальних — 4, мистецьких — 3, історичних — 2, 1 художній та 1 літературний музеї.

Крім цього, на обліку Департаменту культури і туризму Харківської облдержадміністрації перебувають 79 музеїв, створених при організаціях та установах та 2 приватні. Починаючи з 2008 року, на облік було взято 7 музеїв: Музей слобідського козацтва (2008 р.), Музей зв'язку Харківського відділення ВАТ «Укртелеком» (2009 р.), Морський музей (2009 р.), Музей приватних колекцій О. Фельдмана (2010 р.), Історичний музей життя та творчої спадщини родини Рерихів, Музей історії Ізюмської оптики, Музей історії с. Буди (2012 р.)

Технічний стан музеїв

Незважаючи на кризові явища в економіці країни у 2012 році, збільшилися інвестиції у капітальний ремонт музейних приміщень. Так, під патронатом Харківської обласної державної адміністрації та Харківської міської ради були розпочаті роботи з реконструкції будівлі Харківського історичного музею. Було замінено 139 вікон, частково відремонтовано дах будівлі, зроблено укріплення стін шляхом ін'єкцій в місцях, де утво-

рилися великі щілини [42]. Проведений капітальний ремонт трьох кімнат Зміївського краєзнавчого музею [25]. У Міському музеї видатних харків'ян ім. К. І. Шульженко було проведено капітальний ремонт виставкового залу та заміну опалення [35]. Було завершено капітальний ремонт Ізюмського краєзнавчого музею (3 експозиційні зали першого поверху) [27]. За рахунок спонсорських коштів проведений ремонт виставкової зали, коридора та сходової клітини Первомайського краєзнавчого музею [38]. У Великобурлуцькому краєзнавчому музеї відремонтовано стелю та підлогу [21]. В Красноградському краєзнавчому музеї ім. П. Д. Мартиновича проведений частковий ремонт тепломережі [30]. Поточний ремонт із залученням спонсорських коштів проведено у Краєзнавчому музеї Печенізького району ім. Т. А. Суліми [29].

Разом з тим, залишається низка невирішених питань. Продовжують залишатися без опалення будівлі Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів», Богодухівського та Чапаєвського краєзнавчого музеїв. Це не тільки суттєво знижує кількість відвідувачів цих музеїв, але й створює серйозну загрозу стану збереження експонатів.

Досі не має свого приміщення Люботинський краєзнавчий музей. Розташування існуючих виставок у фойє бібліотеки, що є прохідним місцем, за відсутності охоронної сигналізації є порушенням будь-яких нормативних вимог до музейних приміщень та збереження колекцій.

Хронічним недоліком є відсутність охоронної та пожежної сигналізації. Станом на 1 січня 2012 року, крім музеїв обласного підпорядкування, охоронна та пожежна сигналізація встановлена тільки в 4 музеях: Балаклійському, Зміївському, Ізюмському та Красноградському краєзнавчих музеях. Тобто без охоронної сигналізації залишаються 25 з 33 комунальних музейних закладів.

Також існує проблема застарілого музейного обладнання у музеїв області. Це стосується, насамперед, Золочівського, Сахновщинського, Шевченківського краєзнавчих музеїв. У Куп'янському краєзнавчому музеї та Меморіальному музеї-квартирі сім'ї Гризодубових експозиційне обладнання відсутнє взагалі. Разом з тим, за останні п'ять років були створені сучасні музейні експозиції та виставки в Харківському історичному музеї, Художньо-меморіальному музеї І. Ю. Рєпіна, Ізюмському краєзнавчому музеї.

Персонал

*Всього в комунальних музеях міста і області
станом на 1 січня 2013 року працює 449 осіб.*

*З них, наукових співробітників та екскурсоводів — 158.**

рік	2008	2009	2010	2011	2012
кількість музейних працівників всього	474	473	468	474	449
кількість наукових співробітників	168	168	166	169	158
з них мають спеціальну освіту	112	114	112	111	96

Разом з тим, слід зазначити, що із загальної кількості працюючих музейників 269 (майже 60%) складають співробітники обласних музеїв, ще 35 (7%) — працюють у Харківському літературному музею. Тобто у всіх інших музеях працює всього 145 осіб. Приблизно така ж картина складається якщо проаналізувати співвідношення наукових співробітників (у зазначених музеях працює 61% від загальної кількості науковців та екскурсоводів). У цих же музеях працює 72% музейників Харківщини, що мають спеціальну освіту.

У 6-ти музеях області (Богодухівському, Верхньобишкінському, Люботинському, Чапаєвському краєзнавчих музеях, Писарівському етнографічному музеї «Українська слобода» та Приколотнянському музеї Героя Радянського Союзу К. Ф. Ольшанського) у штатних розписах тільки по одній штатній одиниці — директора. У Шевченківському та Великобурлуцькому крім директора є по 0,5 ставки прибиральниці.

Починаючи з 2004 року, на базі обласного навчально-методичного центру підвищення кваліфікації працівників культосвітніх закладів для директорів, головних зберігачів та наукових співробітників муніципальних та районних комунальних музеїв регулярно проводяться короткотермінові навчально-практичні семінари з підвищення кваліфікації. До проведення семінарських занять долучаються провідні співробітники обласних комунальних закладів з різних напрямків музейної роботи, фахівці Харківської філії Національного науково-реставраційного центру України, науковці з вищих учбових закладів м. Харкова.

Також щорічно проводиться виїзний науково-практичний семінар для директорів та головних зберігачів комунальних му-

зеїв міста та області. Під час цих семінарів музейні співробітники Харківщини мали можливість ознайомитися не тільки з найкращими досягненнями своїх колег в області, але й перейняти досвід роботи музеїв м. Полтави, Дніпропетровська, Белгорода.

Музейні фонди

Станом на 1 січня 2013 року загальна кількість предметів в музеях комунальної власності Харківської області склала 607948 предметів. З них 483255 предметів основного фонду.

Кількість музейних предметів, що зберігаються у державних та комунальних музеях Харківської області

рік	2008	2009	2010	2011	2012
предметів основного фонду	450927	460431	470917	477310	483255
предметів науково-допоміжного фонду	110306	113897	118578	121316	124693
Всього	561233	574328	589495	598626	607948

Всього протягом звітного року до музейних фондів області надійшло 11090 музейних предметів, з них 7713 предметів основного фонду. Це на 17% більше ніж було зібрано у 2011 році, але на 27,5% менше ніж у 2010 році. За відсутністю коштів на закупівлю музейних предметів поповнення колекцій відбувається за рахунок цілеспрямованої роботи з населенням, підприємствами та установами щодо безкоштовної передачі предметів музейного значення. Також колекції поповнюються за рахунок проведення археологічних, історико-етнографічних експедицій та плернів.

Причому 60% предметів, зібраних у 2012 році, надійшли до колекцій чотирьох обласних музейних закладів (Харківський історичний музей — **2144** [12], Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна — **454** [16], Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди — **224** [11], Харківський художній музей — **108** [15]), а також трьох музеїв міста Харкова (Харківський літературний музей — **766** [13], Музей видатних харків'ян ім. К. І. Шульженко — **517** [9], Меморіальний музей-квартира сім'ї Гризодубових — **256** [8])

Структуру музейних колекцій Харківської області визначає той факт, що за своїм профілем більшість музейних закладів (23)

є краєзнавчими або історичними. Тому найбільшу частину фондів в зальній структурі складають речові предмети, наступним за кількістю є фонд писемних пам'яток, численним також є фонд фотодокументів, що є, загалом, типовим для колекцій будь-яких українських музеїв історичного або краєзнавчого профілю. Разом з тим, вагому частину з загального об'єму складають образотворчі предмети. Майже 60% з них зберігаються в одному з найстаріших музеїв України — Харківському художньому [15]. Але значні образотворчі колекції зберігаються також в Красноградському краєзнавчому музеї ім. П. Д. Мартиновича (4925 предметів) [7], Харківському історичному музеї (2321 предмет) [12], Художньо-меморіальному музеї І. Ю. Рєпіна (1560 предметів) [16], Барвінківському краєзнавчому музеї (1326 предметів) [6]. Дуже незначною для такої кількості краєзнавчих музеїв є кількість предметів у природничих збірках. Це пояснюється насамперед тим, що одна з найбільших та найстаріших природничих колекцій України (понад 250 тис. предметів) належить Музею природи при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна. Існування такого музею обумовило відсутність природничої колекції в обласному історичному музеї. На сьогодні, за існуючим законодавством, Музей природи знаходиться на обліку Департаменту науки і освіти Харківської облдержадміністрації.

Структура музейних фондів на 01.01.2013 р.

рік	речові	образотворчі	декор.-ужитк.	писемні	фото	фонокіно, відео	природничі	інші
кількість предметів	160606	33039	17087	135130	89371	1301	3920	42801

Окремим питанням є структура та якість нових надходжень до музейних фондів. У першій половині ХХ сторіччя, за часів заснування музеїв, були зібрані цінні етнографічні та художні колекції. В післявоєнні часи до музеїв Харківщини надходили великі комплекси, пов'язані з діяльністю видатних діячів Харківщини (всесвітньо відомих вчених, знаменитих акторів, керівників заводів, фабрик, космонавтів, Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці тощо). Передавалися зразки продукції заводів і фабрик, діючі макети, нагороди, у тому числі ордени та медалі, колекції монет. Сьогодні до музеїв надходять, в основному, предмети писемної групи та фотографії. Так за 2012 рік до

фондів надійшло 3304 предмети з цих груп [5], що складає 43% від всіх надходжень, у 2011 році ця цифра склала 48%. І ці показники були б ще більшими, якби не надходження з археологічних експедицій, що, у середньому, складають близько 10% від всіх надходжень або близько 50% музейних предметів речової групи.

Виставкова робота

*Показники виставкової роботи у комунальних музеях
Харківської області (кількість виставок)*

рік	2008	2009	2010	2011	2012
кількість виставок	473	456	501	565	556

Загальна кількість виставок у 2012 році склала 556 [5], що на 83 більше ніж у 2008 році (майже 18%), у той же час, це на 9 менше ніж у попередній 2011 рік.

Постійним лідером за кількістю створених виставок є Харківський художній музей, який, в середньому, за рік відкриває 74 виставки. Далі йдуть Міська галерея ім. С. І. Васильківського (35 виставок на рік), Барвінківський краєзнавчий музей (35 виставок на рік), Красноградський краєзнавчий музей ім. П. Д. Мартиновича (30 виставок на рік). Таким чином, просліджується чітка тенденція: найбільшу кількість виставкових проєктів проводять музейні заклади мистецької направленості, або ті, в складі яких є великі художні колекції та виставкові площі для них. Також значну кількість виставок в районах тими музеями, які тісно співпрацюють з народними майстрами та місцевими художниками (Куп'янський та Краснопавлівський краєзнавчі музеї).

У той же час найбільша кількість експонатів демонструється у Харківському історичному музеї, це приблизно 12% від всіх експонатів, представлених на виставках за рік у музеях області.

*Показники виставкової роботи у комунальних музеях
Харківської області (кількість предметів представлених на виставках)*

рік	2008	2009	2010	2011	2012
кількість експонатів ОФ, представлених на виставках	21464	29442	25161	28499	25464

Слід відзначити, що у 2012 році за межами України Харківськими музейними закладами було представлено 4 виставкових проєкти,

а саме: Міською художньою галереєю ім. С. І. Васильківського проєкт «Присутність відсутності. Литовсько-українське молоде мистецтво» у м. Кишинів (Молдова) у м. Крайпеда (Литва) та проєкт Міріам Кардосової «Цей яскравий золотий день у квітні» у м. Кишинів [44]. Твори Харківського художнього музею експонувалися у Державному музеї образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна (м. Москва) на виставці «Повернення Святого Луки. Західноєвропейський живопис XVI–XVIII ст. з музеїв України» [45].

Починаючи з 2003 року (статистичні данні за попередні роки не збереглися), це найбільша кількість виставок, представлених музейними закладами Харкова за межами України.

Культурно-масова робота

рік	відвідувачів всього (у тис. осіб)	учнів та студентів (у тис. осіб)	обслуговано екскурсіями (у тис. осіб)	проведено екскурсій
2008	1071	579,5	123,25	12724
2009	1025,2	538,7	115,1	11447
2010	1094,41	601,035	108	12433
2011	1134,04	529,5	72,8	12761
2012	844,66	466,19	108	11689

Значне зменшення загальної кількості відвідувачів, зокрема учнів та студентів, пояснюється виведенням з мережі Національного меморіального комплексу «Висота Маршала І. С. Конєва» (31,9 тис. осіб у 2011 році) та Обласної художньої галереї «Мистецтво Слобожанщини» (150 тис. осіб у звіті за 2011 рік), а також скороченням майже на 1,5 місяці учбового процесу в навчальних закладах, відміною літньої учбової практики і закриттям шкільних таборів через проведення у місті Харкові футбольних матчів Євро-2012.

Разом з тим, всі останні роки просліджується чітка тенденція втрати цікавості до музеїв з боку освітніх закладів. Зважаючи на це, музейні співробітники Харківської області активно долучають до свого арсеналу науково-освітньої роботи нові форми. До традиційних екскурсій та лекцій приєднуються інтерактивні заняття. Наприклад, інтерактивна екскурсія Харківського літературного музею «Святий Миколай», під час якої маленькі відвідувачі мають можливість не тільки послухати експозиціонера,

а й написати листа до Святого Миколая, погратися в пазли, пригадати як наряджають різдвяну ялинку, навчитися робити обрядове печиво «Миколайчиків».

Іншим прикладом є цикл занять «Абетка мистецтв» у Художньо-меморіальному музеї І. Ю. Репіна. Ці заняття проводяться із використанням сучасних мультимедійних засобів, музичних та поетичних фрагментів, ігрових прийомів та елементів драматизації, що робить відвідування музею привабливими.

Освітня програма Харківського літературного музею «Хто живе під різдвяною ялинкою» перетворює відвідувача в безпосереднього учасника дійства, через ігрові елементи та елементи змагання ставить перед проблемою вибору та заставляє розмірковувати.

Все більшу полярність набувають фестивалі, літературно-мистецькі та музейні свята. Так 17 серпня 2012 року на базі Літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди вперше відбувся літературно-мистецький фестиваль «De Libertate», орієнтований на творчу молодь [37]. Фестиваль проводився за напрямками:

- Пізнання;
- Музика;
- Літературна сцена;
- Живопис, фотографія;
- Land-art.

Для учасників фестивалю проводилися екскурсії музеєм, інтерактивні програми, майстер-класи з барокової каліграфії тощо. Виступали гурти «Вертеп», «Грайна», «Oneyroid», Харківський кобзарський цех, виконавці етнічної музики. Відвідувачі мали можливість ознайомитися з малюнками Марисі Рудьковської, які подають нестереотипний, молодіжний погляд на постать Григорія Сковороди, графікою Уляни Мельникової, роботами учасників фотопленеру «Філософія світла».

Вже традиційними стали фестиваль «Сьогодні Купала, а завтра Івана» (Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди) та музейне свято, присвячене Дню народження І. Ю. Репіна (Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна).

Ізюмським краєзнавчим музеєм до дня міста, у співпраці «Військово-історичним товариством «Плацдарм», було підготовлено театралізоване свято «Ізюм: віхи історії» із відтворенням історичних реконструкцій [27]. У підготовці та проведенні реконструкції військової баталії «Даєш Зміїв» активну участь взяв Зміївський краєзнавчий музей [25].

Барвінківський краєзнавчий музей традиційно проводить театралізоване свято до Дня українського козацтва.

Валківським краєзнавчим музеєм організовано серію майстер-класів «Валківські вареники» [20].

Харківський історичний музей протягом року підготував та провів 85 інтерактивних заходів: квести, вікторини, конкурси, інтерактивні екскурсії, майстер-класи з історичної, краєзнавчої та етнографічної тематики.

Інформаційні технології

На сьогодні всі комунальні музейні заклади забезпечені комп'ютерною технікою. Останнім було придбано комплект комп'ютерної техніки у Сахновщинський краєзнавчий музей, який став переможцем обласного конкурсу міні-проектів «Разом у майбутнє» з проектом «Новітні технології музею — нагальна потреба сьогодення».

15 музеїв підключені до Інтернет-мережі. Харківський історичний музей, Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна, Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди, Харківський художній музей та Валківський краєзнавчий музей мають свої сайти. Харківський літературний музей та Музей видатних харків'ян ім. К. І. Шульженко ведуть свої сторінки на Facebook.

Нові можливості з'явилися у комунальних музеїв Харківської області з відкриттям сайту Харківського історичного музею. На сторінці «Музеї Харківщини» представлені всі комунальні музейні заклади, що взяті на облік в Департаменті культури і туризму Харківської облдержадміністрації. Надана інформація про місце розташування, історію створення, колекції та експозиції музеїв.

Література

1. Зведений звіт про діяльність музеїв Харківської області за 2008 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
2. Зведений звіт про діяльність музеїв Харківської області за 2009 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
3. Зведений звіт про діяльність музеїв Харківської області за 2010 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
4. Зведений звіт про діяльність музеїв Харківської області за 2011 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);

5. Зведений звіт про діяльність музеїв Харківської області за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
6. Зведений звіт про діяльність Барвінківського краєзнавчого музею за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
7. Звіт про діяльність Красноградського краєзнавчого музею ім. П. Д. Мартиновича за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
8. Звіт про діяльність Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
9. Звіт про діяльність Музею видатних харків'ян ім. К. І. Шульженко за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
10. Звіт про діяльність Музею приватних колекцій за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
11. Звіт про діяльність Національного літературно меморіального музею Г. С. Сковороди за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
12. Звіт про діяльність Харківського історичного музею за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
13. Звіт про діяльність Харківського літературного музею за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
14. Звіт про діяльність Харківської міської галереї ім. С. В. Васильківського за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
15. Звіт про діяльність Харківського художнього музею за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
16. Звіт про діяльність Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк);
17. Звіт про роботу Балаклійського районного краєзнавчого музею за 2012 р.
18. Звіт про роботу Барвінківського краєзнавчого музею за 2012 р.
19. Звіт про роботу Богодухівського районного краєзнавчого музею за 2012 р.
20. Звіт про роботу Валківського краєзнавчого музею за 2012 р.
21. Звіт про роботу Великобурлуцького краєзнавчого музею за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк)
22. Звіт про роботу Верхньо-Бишкінського краєзнавчого музею за 2012 р.
23. Звіт про роботу Вовчанського історико-краєзнавчого музею за 2012 р.
24. Звіт про роботу Дворічанського районного краєзнавчого музею за 2012 р.
25. Звіт про роботу Зміївського краєзнавчого музею за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк)
26. Звіт про роботу Золочівського історико-краєзнавчого музею за 2012 р.
27. Звіт про роботу Ізюмського краєзнавчого музею ім. М. В. Сибільова за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк)

28. *Звіт про роботу Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» за 2012 р.*
29. *Звіт про роботу Краєзнавчого музею Печенізького району ім. Т. А. Суліми за 2012 р.*
30. *Звіт про роботу Красноградського краєзнавчого музею ім. П. Д. Мартиновича за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк*
31. *Звіт про роботу Краснопавлівського краєзнавчого музею за 2012 р.*
32. *Звіт про роботу Куп'янського краєзнавчого музею за 2012 р. (форма*
33. *Звіт про роботу Лозівського краєзнавчого музею за 2012 р. (форма Звіт про роботу Люботинського краєзнавчого музею за 2012 р. (форма*
34. *Звіт про роботу Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових*
35. *Звіт про роботу Музею видатних харків'ян ім. К. І. Шульженко за 2012 р.*
36. *Звіт про роботу Музею приватних колекцій за 2012 р. (форма*
37. *Звіт про роботу Національного літературно меморіального музею Г. С. Сковороди за 2012 р.*
38. *Звіт про роботу Первомайського краєзнавчого музею за 2012 р. (форма*
39. *Звіт про роботу Писарівського етнографічного музею «Українська словобода» за 2012 р.*
40. *Звіт про роботу Сахновщинського районного історико-краєзнавчого музею за 2012 р*
41. *Звіт про діяльність Приколотнянського музею Героя Радянського Союзу К. Ф. Ольшанського за 2012 р.*
42. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 2012 р.*
43. *Звіт про роботу Харківського літературного музею за 2012 р.*
44. *Звіт про роботу Харківської міської галереї ім. С. В. Васильківського за 2012 р.*
45. *Звіт про роботу Харківського художнього музею за 2012 р.*
46. *Звіт про роботу Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна за 2012 р.*
47. *Звіт про роботу Чапаєвського краєзнавчого музею за 2012 р.*
48. *Звіт про роботу Шевченківського районного краєзнавчого музею за 2012 р.*

МУЗЕЙНИЙ ПАРК ЯК ФОРМА ПРЕЗЕНТАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ КУЛЬТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ «ПЕРЕСОПНИЦЯ»)

О. В. Жукова,

канд. іст. наук, доцент

кафедри музеєзнавства

та пам'яткознавства ХДАК

При музеєфікації археологічних об'єктів науковці стикаються з багатьма труднощами, що пов'язані зі специфічними особливостями цього виду історико-культурної спадщини та, відповідно, низькими можливостями для їх музеєфікації. В європейській пам'яткоохоронній практиці презентація археологічних об'єктів відбувається шляхом створення різноманітних музейних парків (наприклад, археологічний парк Ксантен (в Німеччині), чи музейний парк Алезія (Франція)). На сьогодні досвід створення археологічних музейних парків поступово проникає і в українську пам'яткоохоронну практику. Одним з прикладів може слугувати культурно-археологічний комплекс «Пересопниця» на Рівненщині, створений у 2011 р. в селі Пересопниця як новий відділ Рівненського обласного краєзнавчого музею.

За писемними джерелами виділяються два періоди, коли Пересопниця відігравала помітну роль в історії України. Про перший період розповідають літописи, він датується XI–XIII ст. В цей час Пересопниця була одним з двох головних міст Погориння, центром удільного князівства. Літописи повідомляють, що в середині XII ст. місто мало надійні укріплення. Княже місто, як і багато інших волинських міст, було зруйноване монголо-татарами у XIII ст. під час походу військ Батия на захід [5, с. 12].

З православним монастирем Різдва Пречистої Богородиці пов'язаний другий період історії Пересопниці, який відноситься до литовсько-польської доби 2-ї пол. XV — поч. XVII ст. В цей час село Пересопниця було відоме, перш за все, завдяки розташованому тут монастирю, в якому протягом 1557–1561 рр. було створено видатну пам'ятку української ренесансної культури — Пересопницьке Євангеліє. Над текстом Пересопницького Євангелія працювали пересопницький архімандрит Григорій та писець Михайло Василевич із Сянока, про що є свідчення у самому рукописі [6, с. 357]. Це не лише один із найвідоміших європейських

перекладів Святого Письма XVI ст. рідною мовою, шедевр рукописного мистецтва, за красою й багатством оформлення якому немає рівних, а й символ державності. Адже на книзі приймають урочисту присягу президенти України.

Однак, після Брестської унії для православної церкви на- стали складні часи й православний Пересопницький монастир в 1630 р. був переданий у вічне володіння Клеванській єзуїтській колегії. Згодом монастирські будівлі були розібрані. В наш час в Пересопниці не збереглося жодних слідів, які б вказували на розташування монастиря. Не знаходиться прив'язка монастиря до місцевості і в інвентарі 1600 р., тому існує кілька версій про його можливе місцезнаходження [4, с. 5].

На сьогодні про багату історію Пересопниці свідчить лише величезне городище з рештками земляних укріплень княжої фортеці. Археологічні знахідки на цій території дозволяють стверджувати, що Пересопницьке городище у XII–XIII ст. було ядром княжого міста і його дитинцем. На північній окраїні села знаходиться урочище «Пастівник», вивчення пам'яток якого розпочалося ще у XIX ст. Тут було нараховано понад 170 курганів. До нашого часу курганні могильники повністю зруйновані [3, с. 5].

Наразі вали і рови, що оточували городище, так само як і його поверхня, розорані під посіви і забудовані селянськими хатами. Найкраще вал зберігся із західної, в давнину — легкодоступної, сторони. Від пам'яток литовської доби, в тому числі й Пересопницького монастиря, не залишилося й сліду [3, с. 6]. Єдиною архітектурною пам'яткою на території села є розташована у західній частині дитинця дерев'яна Миколаївська церква, споруджена в XIX ст. на місці більш давнього храму.

До проведення всеукраїнського святкування 450-річчя Пересопницького Євангелія 29 серпня 2011 на базі цих пам'яток було створено культурно-археологічний центр «Пересопниця» [9, с. 5]. Центр демонструє один з небагатьох прикладів презентації археологічної спадщини у вигляді музейного парку з елементами археодрому на території України.

В концепції культурно-археологічного центру втілена ідея одночасного збереження, популяризації та візуалізації археологічної спадщини, яка представляє два визначні періоди в історії Пересопниці (існування княжого міста епохи Давньої Русі та середньовічного монастиря Різдва Пречистої Богородиці, в якому була завершена робота над Першокнигою).

Для популяризації та візуалізації археологічних пам'яток центр використовує різноманітні засоби відображення історико-культурної інформації, характерні для середовищних музеїв. Завітавши сюди, відвідувачі можуть ознайомитися із побутом мешканців княжого міста періоду XII–XIII століть, адже тут звели муляж садиби та фортифікаційної споруди того часу. З метою подачі інформації про давньоруські ремесла та побут ремісників історичні реконструктори в новоствореній давньоруській майстерні побудували старовинну гончарну піч. Загалом, концепцією музейного центру передбачено облаштування цілого ряду давньоруських майстерень, що дасть змогу сучасним відвідувачам ознайомитися з життям та побутом ремісників епохи Давньої Русі [9, с. 6].

Особливістю музейного парку є відсутність сформованих предметних фондів на час свого відкриття. Фонди постійно поповнюються за рахунок предметів, знайдених під час наукових досліджень на території пам'ятки, в залежності від наступного об'єму проведених робіт. Така специфіка постійно продукує наукову діяльність, — саме через проведення досліджень вивчається сама пам'ятка та поповнюються фонди музею, створеного на її основі. Тому в багатьох археологічних парках (музеях середовищного типу) існують постійно діючі археологічні експедиції [1, с. 10].

Складовою ідеї культурно-археологічного центру є безперервність археологічних досліджень як основного джерела інформації з історії Пересопниці та їх околиць. Тож на теренах Пересопниці працює постійно діюча археологічна експедиція. У розкопках зможуть брати участь не лише археологи, а й відвідувачі центру. Всі предмети, знайдені під час розкопок, поступають до музею культурно-археологічного центру. Така практика дозволяє не лише постійно поповнювати фонди, а й формувати тематику нових виставок. Якщо в колекційних музеях тематика виставок залежить від наявності предметів, які вже знаходяться в фондах, то в археологічних музеях ансамблево-середовищного типу тематика виставок залежить від результатів проведених археологічних досліджень [1, с. 10].

Так, на основі виявлених жіночих прикрас періоду Давньої Русі відкрилася експозиція жіночих прикрас давньоруського періоду. Сформована вона на основі місцевих знахідок — перснів, браслетів, підвісок.

Аналіз організації території культурно-археологічного центру «Пересопниця» дозволяє віднести його до одного з видів музейних

парків — археодромів (територій з відтвореними пам'ятками). До складу центру входить ціла низка об'єктів, характерних для музейних парків.

По-перше, це трирівнева архітектурна споруда у три яруси з оглядовими майданчиками, що нагадує храм. Автор проекту архітектор В. Ковальчук створив своєрідний музей-пантеон, що архітектурно нагадує свічку, тризуб або відкрите Євангеліє. Тут розміщений Музей Першокниги, присвячений історії створення Пересопницького Євангелія, а також конференц-зала, бібліотеки, фондосховище і кімнати для археологів.

У залі першого поверху розміщена археологічна експозиція. В центрі — макет фортеці на території колишнього городища. На другому поверсі розташована експозиція, присвячена Пересопницькому Євангелію. Вона побудована навколо центрального стенду, в якому виставлена для огляду 9-кілограмова факсимільна копія Пересопницького Євангелія і макет монастиря Пречистої Богородиці.

Над входом до будівлі височіють скульптури авторів Першокниги — пересопницького архімандрита Григорія та ченця Михайла Василевича.

До складу «Пересопниці» входить й дерев'яна Миколаївська церква, розташована в західній частині давньоруського городища. Споруджена в XIX ст. на місці більш давнього храму, що існував ще за часів розквіту Пересопницького монастиря Різдва Богородиці в XVI ст. Побутує думка, що цей монастир у XIII ст. заснував князь Мстислав Німий, який володарював у Пересопниці 30 років. За однією з версій, Миколаївська церква розташована на тому місці, де знаходився Пересопницький монастир. Адже саме тут науковці виявили залишки фундаменту невідомої споруди.

Однієї з пам'яток княжої Пересопниці є кам'яний хрест. Він знаходиться в урочищі Пастівник. Під час археологічних досліджень тут виявили рідкісні поховання з кам'яними надмогильними плитами XII–XIII століття. Так у той час хоронили лише шанованих та заможних людей. Науковці припускають, що тут спочивають місцеві мешканці, які полягли у 1223 році під час битви з монголо-татарами на річці Калка. Незважаючи на героїзм, руські воїни, серед яких були й люди Пересопницького князя Мстислава Ярославовича Німого, зазнали поразки. Тож князь міг привезти тіла своїх дружинників на рідну землю, щоб поховати їх тут.

В археодромах неабиякої виразності набирає експозиційна діяльність, спрямована на перетворення археологічних пам'яток

в об'єкти музейного показу. На території «Пересопниці» ця діяльність реалізується у відтворенні елементів давньоруської Пересопниці під виглядом експозиційного комплексу просто неба «Княже місто».

Ідея «Княжого міста» — показати побут та устрій життя жителів княжої Пересопниці за допомогою реконструкції, виконаної на основі наукових даних. «Княже місто» складається з реконструкції фортифікаційної споруди XII–XIII ст., коли Пересопниця була столицею удільного князівства та муляжу садиби XII ст.

Муляж фрагмента укріплення городища демонструє зрубну стіну — елемент захисної споруди княжої Пересопниці. Зазвичай майстри, що будували фортеці, дбали найперше про захист міста. Водночас, вони намагалися надати укріпленню вигляду неприступної твердині, яка наводила б страх на ворогів. При вході до оборонної споруди височів православний храм. Він одразу впадав у вічі, адже був більшим, аніж будинки місцевих мешканців. До того ж, велич храму мала надихати оборонців та захищати від ворогів. Для Київської Русі був характерний складний, однак єдиний організм міста. Адже там поєднувалися цивільні, військові та культові споруди, а житлові та господарські будівлі зливалися з оборонною стіною.

Муляж садиби XII ст. — це обійстя заможного жителя Пересопниці. У садибі можна глянути, як жили наші предки півтисячоліття тому. Дерев'яні будівлі доби Київської Русі були так званого каркасно-стовпного типу. На кутах майбутньої садиби ставили стовпи, які слугували опорами. Зверху їх з'єднували дерев'яними балками, а стіни складали з тонких колод. У таких будівлях, зазвичай, було дві кімнати. У великій світлиці, в одному з кутів, ближчих до входу, мурували глиняну піч. Неподалік садиби, зазвичай, знаходився хлів чи комора. Їх також будували із соснових колод. На обійсті є дві господарські будівлі та місце для зберігання сіна.

Як музейний парк, що тяжіє до музеїв середовищного типу, археолого-культурний центр займається моделюванням чи відтворенням життя в давньому поселенні. На території археодрому відвідувачі мають змогу познайомитися з повсякденною діяльністю жителів княжої Пересопниці, тут проводять майстер-класи з ковальства, різьби по дереву та каменю, гончарства, лозоплетіння дозволяють долучитися до стародавніх народних ремесел шляхом будівництва-реконструкції майстерні давньоруського гончара, виготовлення гончарних виробів, випалювання їх у печі.

У стародавній кузні можна викувати собі монету «450 років Пересопницькому Євангелію» чи придбати тут же сплетені з соломи вироби. В окремі дні біля відбудованої фортечної стіни історичні реконструктори демонструють обладунки та зброю того часу, проводять лицарські турніри, стрільбу з лука, арбалета, метання списа, катання верхи на конях, на возах. На території центру створені всі умови для роботи археологів, організовується форум археологів, обговорення предметного визначення артефакту.

Популяризація історико-культурної спадщини Пересопниці відбувається й за допомогою новітніх форм музейних комунікацій. В першу чергу це фестивалі, які культурно-археологічний центр «Пересопниця» проводить двічі на рік: взимку це слов'янський фестиваль «Коляда», влітку відбувається археологічний Grand-фестиваль «Русь пересопницька».

Фестиваль «Коляда» пропагує народні традиції, пов'язані з зимовими святами: виступи колективів колядників з різних областей України, вертепні дійства, виступи лірників і кобзарів. Відвідувачі культурно-археологічного центру зможуть почути гру на давніх народних інструментах, долучитися до традиційної культури.

Метою археологічного фестивалю «Русь пересопницька» є дослідження, вивчення артефактів, віднайдених на території села Пересопниця, відтворення героїчних епізодів з історії краю та ремісничих майстерень за допомогою засобів історичної реконструкції, зацікавлення відвідувачів історико-культурною спадщиною України, забезпечення змістовного дозвілля для мешканців краю.

Фестиваль популяризує історичні події шляхом проведення їх реконструкцій. Однією з таких маловідомих подій є битва з литовцями 1246 року, повідомлення про яку зустрічаємо в Галицько-Волинському літописі (напад на пересопницьку волость у 1246 р. литовського війська, яке Данило і Василько Романовичі зустріли і розгромили біля Пінська).

Новітні форми комунікації направлені на демонстрацію зразків музичного, хореографічного, кулінарного та інших видів мистецтва відповідних історичних епох; демонстрацію окремих цехів історичного ремісництва через майстер-класи, похідні майстерні. Реалізація інтерактивних заходів дозволяє, з одного боку, транслювати інформацію від минулих епох до сучасного суспільства, а з іншого — заохочувати громадян України до вивчення своєї історії, їх ознайомлення з культурним надбанням.

Музеефікація археологічних пам'яток шляхом створення музейних парків сприяє їх перетворенню на туристичні об'єкти.

Завдяки створенню музейного парку було відремонтовано дорогу до села, благоустроєно навколишні території [9, с. 7]. «Пересопниця» увійшла до багатьох туристичних маршрутів. Поступово центр перетворюється в осередок, де відбуваються постійні заходи, куди можна приїхати на вихідні.

Дослідження досвіду не лише презентації археологічних пам'яток на території Пересопниці, а й створення та подальшого функціонування новітньої музейної форми у вигляді музейного парку з археодромом, здатне збагатити як теоретичними, так і практичними знаннями вітчизняну музейну справу. Ці знання можуть стати у нагоді при музеєфікації багатьох городищ на території України. Однією з таких пам'яток є Донецьке городище на території Харківщини. На сьогодні, будучи не музеєфікованою, пам'ятка постійно стикається з загрозою знищення.

Практика функціонування археологічних музейних парків пропонує широкий вибір методів для надання Донецькому городищу властивостей саморозкриття, створення таких умов експонування пам'ятки, за яких відвідувач може самостійно отримати необхідну інформацію про неї. Завдяки сучасним формам презентації археологічної спадщини Донецьке городище може сприйматися не як дещо невідоме, а як реально існуюче поселення, з життям якого і його роллю в історії можна ознайомитися на місці знаходження пам'ятки. Адже презентація археологічної спадщини широкий громадськості є не лише істотним засобом забезпечення доступу до знань про витоки сучасного суспільства, але й важливим засобом для того, щоб довести необхідність захисту цієї спадщини.

Тож вивчення не лише закордонного досвіду презентації археологічної спадщини, а й вітчизняного, адаптованого до сучасних українських реалій, здатне привести до вирішення назрілих проблем, пов'язаних не лише зі збереженням, а й з ефективним використанням багатьох археологічних пам'яток.

Література

1. Каменский С. Ю. Актуализация археологического наследия в современных социально-культурных формах / С. Ю. Каменский. — Екатеринбург, 2009. — 26 с.
2. Поліщук Я. Пересопницьке Євангеліє як феномен української духовної культури / Я. Поліщук // Першокнига / упоряд. М. Федоришина. — Рівне, 1992. — С. 25–37.

3. Пономарьова Т. Пересопниця. Історико-краєзнавчий нарис (До 850-річчя писемної згадки) / Т. Пономарьова, В. Виткалов, Я. Мельник. — Рівне, 1999. — 41 с.
4. Прищепка Б. А. Пересопниця в історії Волині та України / Б. А. Прищепка // Пересопницьке Євангеліє — видатна пам'ятка української національної культури: матеріали Всеукр. міждисциплінарної конф., присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / упоряд. П. М. Кралюк. — Ізяслав-Острог, 2011. — С. 4-11.
5. Прищепка Б. А. Середньовічна Пересопниця за писемними та археологічними джерелами / Б. А. Прищепка // Пересопницьке Євангеліє: показчик документних джерел: До 450-річчя створення Пересопницького Євангелія / уклад. Н. М. Кожан. — Рівне : Волин. Обереги, 2011. — С. 12-17.
6. Рожко В. Пересопницький Різдва-Богородичний монастир / В. Рожко // Православні монастирі Волині і Полісся: Іст.-краєзн. нарис. — Луцьк, 2000. — С. 357-359.
7. Терський С. В. Оборонний комплекс княжого міста Пересопниці / С. В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — № 634: Держава та армія. — 2008. — С. 8-17.
8. Терський С. В. Літописна Пересопниця, або Призабуте місто над Стублою / С. В. Терський, В. С. Терський // Родовід. Наук. записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика. — 1994. — № 7. — С. 47-53.
9. Тризуб, свічка та розкрита книга // Україна молода. — 11 березня 2011. — № 38-39. — С. 5-7.

МУЗЕЙНІ АКЦІЇ У МІСТІ: ЕВРИСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ (З ДОСВІДУ РОБОТИ ЕТНОГРАФІЧНОГО МУЗЕЮ «СЛОБОЖАНСЬКІ СКАРБИ» ІМЕНІ Г. ХОТКЕВИЧА НТУ «ХПІ»)

М. М. Красиков,
канд. філол. наук, директор
Етнографічного музею
«Слобожанські скарби»
імені Г. Хоткевича НТУ «ХПІ»

Сьогодні у всьому цивілізованому світі музейники прагнуть до інтерактивності у стосунках із відвідувачами експозицій, однак ще у другій половині XIX ст., принаймні у російському суспільстві, набула поширення думка, що музей не повинен у своїй роботі обмежуватися відведеним для нього приміщенням. До речі, апологетом цієї думки був і М. Ф. Сумцов, коли обстоював

необхідність влаштування сільських музеїв і пересувних експозицій. Втім, справа не тільки у тому, щоб показати музейні експонати у немuseumних приміщеннях. І не тільки у тому, щоб, «йдучи у народ», залучити до музею нових потенційних відвідувачів (хоча ця прагматика абсолютно нормальна і, безумовно, важлива).

Мета позамузейних акцій — не тільки просвітницька, а й евристична: пересування у реальному просторі, поєднуючись із подорожжю у віртуальному (минулому) часі, дає евристичний ефект, перетворюючи «глядачів» та «слухачів» на учасників події, які здатні подолати свою хронологічну відстороненість і об'єктивну відчуженість та пережити й осмислити минуле в якості причетних до нього. Саме *методом історичної емпатії* пізнається найголовніше, сутнісне, сокровенне. Керуючись такими міркуваннями, ми, тобто Етнографічний музей «Слобожанські скарби» ім. Г. Хоткевича НТУ «ХП», з 2010 р. проводимо міські культурно-історичні акції, спрямовані на відчуття *міста як живої істоти, як просторово-часового континууму, де смерті (у культурному сенсі) немає і не може бути*, де можна зустрітися з будь-ким із мешканців будь-якого століття, відчути себе свідком усіх історичних подій, які сталися на тому місці, де ти зараз знаходишся.

Проводячи силами студентів фотосесії та відеофіксацію старих вулиць і будинків м. Харкова, збираючи інформацію про них по бібліотеках та архівах, наш музей у межах масштабного кількарічного проекту *«Харківські дворики»* (про який ми доповідали на 18-тих Сумцовських читаннях [11]) протягом 2010–2013 рр. провів низку спеціальних заходів.

Першою була акція *«Старі дворики — старі ігри»*. Співорганізатором її був директор Музею дитинства Валерій Лейко, який представив у Будинку актора, де проходила виставка «Харківські дворики», колекцію дитячих іграшок 2-ої половини ХХ ст., причому діти та й дорослі перед початком акції могли не тільки торкатися цих речей, а й використовувати їх за прямим призначенням. Учасниками її стали старожили, ті, кому за 70, за 80, і хто пам'ятає ігри 1930-х — 50-х рр. Ми ж, зробивши екскурс у традиційну народну ігрову культуру ХІХ ст. (на основі власних польових записів та роботи Петра Іванова «Игры крестьянских детей в Купянском уезде»), а також відтворивши деякі з ігор за допомогою співробітників Харківського літературного музею та дітлахів, не тільки «повернули» багатьох присутніх (захід відвідало близько 80-ти осіб) у власне дитинство, а й, фактично, відкрили цілий

культурний шар — феномен *міської дитячої ігрової культури ХХ ст.*, надзвичайно погано вивчений українськими етнографами. Навіть у виданому за редакцією Марини Гримич ґрунтовному томі «Діти. Дитинство. Дитяча субкультура» колективної праці «Народна культура українців: життєвий цикл людини» (Київ, 2008) нема й згадки про міські ігри, а хронологічно науковці зупиняються тільки на початку ХХ ст. Дивує, що й такий старанний дослідник дитячої ігрової культури українців як Валерій Старков, видаючи грубеньку монографію з цієї теми, обмежився кількома сторінками спогадів про ігри киян у середині ХХ ст., свідомо відмовившись від будь-якого їх аналізу [22]. Єдиною розвідкою з даної проблематики на слобожанському ґрунті (власне, польовий матеріал зі вступною статтею на 2 сторінки) залишається давня публікація М. О. Семенової та О. М. Бунакової «Ігрові традиції дітей м. Харкова ХХ ст.» у збірці, що давно стала раритетом [21].

У тому ж Будинку актора вже на іншій виставці «Харківських двориків» (за результатами ІІІ конкурсу студентських художньо-дослідницьких краєзнавчих робіт) була проведена — виходячи зі специфіки місця — культурологічна акція **«Артисти нашого двору»**: адже поняття «дворовий театр», «дворова вистава», «дворовий концерт» уже фактично відійшли у минуле, хоча все це було реальністю міського життя навіть ще якихось 25 років тому, не кажучи про 1920-ті — 1980-ті. Подвір'ячка у старих районах міста були справжнім **комунікативним простором** — тут люди відзначали свята (наприклад, 9-те травня), родинні події (весілля, похорон), діти були об'єднані у певний колектив — як стихійно, так і завдяки організаторам (педагогам жеківських «кімнат школяра» та місцевих клубів). Невеличкий концерт до свята або аматорська вистава просто неба готувалися батьками, дітьми, сусідами разом, ставали подією для усіх мешканців будинку, що, безумовно, створювало надзвичайно дружню атмосферу, пробуджувало і у дітей, і у дорослих альтруїстичні почуття, стимулювало молоде покоління любити мистецтво, розкривати свої таланти, долати страх перед публічними виступами; пізніше це було оцінене як надзвичайно важливе й корисне багатство тих, хто мав такий екзистенційний досвід. Під час акції виступали як сторожили, які розповіли про минуле театральнo-концертне життя у харківських двориках, так і сучасні діти, які за допомогою художнього слова, музики, танцю створили яскравий «дворовий концерт». Обидві акції були зняті на відео, зафіксовані на диктофон і, відтак, є унікальним «польовим» матеріалом для етнографічних, куль-

турно-антропологічних та історичних студій міської субкультури [10]; ці заходи були висвітлені у пресі [8; 18].

Ще одним заходом, що пройшов у межах виставки «Харківські дворики» (цього разу за результатами IV конкурсу) стала акція «**Пісні нашого двору**». Відбулася вона на подвір'ї Харківського художнього музею під час Ночі музеїв у травні 2012 р. Імпровізований концерт, у якому узяли участь барди та фольклорні ансамблі (один із гуртів був з Росії), розкрив феномен «**дворової пісні**», якому російські фольклористи приділяють певну увагу, видають збірники таких творів [2], а в Україні, судячи з відсутності досліджень та антологій, такого жанру фольклору начебто й не було. (Нещодавно ми зробили огляд студентського пісенного репертуару 1950-х — поч. 1960-х рр., де, принагідно, торкнулися пісень, що виконувалися й у дворових компаніях [12; 13])

Справжнім відкриттям III конкурсу у 2011 р. стало явище «українського модерну» в архітектурі Харкова: кілька представників різних навчальних закладів, не домовляючись між собою, зробили низку проектів, присвячених саме українському архітектурному стилю початку ХХ ст. (див: [16]). Під час презентації виставки у Харківському художньому музеї було згадано, що цей стиль, фактично, народився у Харкові, адже саме тут мешкали непересічні його представники — практики й теоретики: Василь Кричевський, Костянтин Жуков, Сергій Тимошенко... До того ж, Харків — місто, де збереглося найбільше таких пам'яток (понад 20).

Один із учасників проекту «Харківські дворики» архітектор Денис Вітченко провів у 2012 р. для однодумців дві квест-екскурсії по місту «Архітектура українського модерну», а 13 січня 2013 р. Д. Вітченко, автор цих рядків і Олександр Савчук, за сприяння благодійного фонду «Дар», відзначили 140 років від дня народження визначного українського архітектора, дизайнера, художника Василя Кричевського **меморіальною подорожжю «Харків Василя Кричевського»**. Учасниками її стали понад 100 осіб. Пішохідно-автобусна подорож (у якій узяв участь онук Майстра Василь Іванович Лінде-Кричевський, що спеціально приїхав з США) тривала понад шість годин і супроводжувалася не тільки розповідями, а й своєрідним ритуалом: покладанням квітів до кожного будинку, пов'язаного з життям та творчістю Кричевського, запаленням свічки та прикріпленням меморіального знаку — аркушу паперу з портретом архітектора, відтворенням його графічної роботи та висловленням когось із фахівців про спадщину нашого земляка або про його особистість.

Відкриттів під час цієї подорожі було зроблено багато не тільки пересічними шанувальниками харківської старовини. Біля будинку по Юр'ївському провулку № 9, фасад якого спроектував В. Г. Кричевський для свого колеги Федора Кондратьєва; онук «фасадника» зустрівся з онуком архітектора Кондратьєва Юрієм Дяченком, причому, для останнього, було цілковитою несподіванкою як те, що до спорудження його родового «гнізда» у 1897 р. долучився майбутній автор проекту будинку Полтавського губернського земства — визнаного шедевр української архітектури, так і те, що про скромний будиночок на тихій харківській вуличці Кричевський згадує у своїй автобіографії [1, с. 613]. ЗМІ (телебачення, радіо, преса) дали можливість тим, хто не був безпосереднім учасником події, скласти уявлення про «Харків Василя Кричевського» [4; 5; 14; 16; 22], і це тим більш важливо, що мало хто з мешканців міста знає, що саме у Харкові відбулося становлення Кричевського і як особистості, і як визначного професіонала. А видавець О. О. Савчук, за підтримки фонду «Дар», видав укладений Д. Вітченком кольоровий буклет «Харків Василя Кричевського. 1885–1903», що охоплює роки перебування Василя Григоровича у столиці Слобожанщини.

19 вересня 2011 р. на подвір'ї будинку по вул. Червоножовтневій, 25 відбулася **меморіальна акція «На терасі у Харкові століття потому»**. У день пам'яті художниці Зінаїди Серебрякової учасники проекту «Харківські дворики» на подвір'ї будинку, де мешкала славетна землячка у 1919–1920-х роках, не просто говорили про її життя і творчість, дивилися на екрані репродукції її картин та родинні фотографії, а й з особливими почуттями споглядали ту саму веранду, яку увічнила художниця у роботі 1919 р. «На террасе в Харькове». Велика репродукція цієї картини разом із іншим меморіальним банером була встановлена організаторами акції на скромному двоповерховому будиночку на колишній Конторській і тепер нагадує перехожим про незвичайну квартиру часів Громадянської війни.

У червні 2012 р. на подвір'ї заліпленого рекламою одноповерхового будиночку на Раднаркомівській, поруч із Будинком вчених, музей «Слобожанські скарби» влаштував **«Введенські посиденьки»**, присвячені відомому російському поету-оберіуту Олександрові Івановичу Введенському, який тут у 1936–1941 роках мешкав із родиною і був заарештований незадовго до окупації Харкова німцями. З краєзнавцями зустрілися пасинок Введенського, автор цікавих спогадів про нього Борис Вікторов

та кандидат філологічних наук Ганна Герасимова (м. Москва), упорядниця збірки творів поета «Всё» (Москва, 2011). Можна з упевненістю сказати, що розмова, яка відбулася на цьому подвір'ї, була б неможлива у будь-якому приміщенні (про акцію див.: [15]).

Евристичними, за своєю сутністю, були дві акції, присвячені будинку письменників «Слово». Перша — **«Слово про «Слово»** — відбулася у лютому 2012 р. у Харківському літературному музеї під час проведення виставки «Літературні дворики Харкова». Учасники вечора не тільки почули розповідь історика архітектури про спорудження цього знаменитого будинку, а й вірш С. Жадана і надзвичайно колоритні спогади давнього мешканця «Слова» Олексія Муратова (сина письменника Ігора Муратова) про цікаві особистості, пов'язані з легендарною пам'яткою історії культури (див.: [7]).

Друга акція відбулася 7 листопада 2012 р. на подвір'ї цього будинку. Вона мала назву **«Біль»** і була присвячена сумній події — 75 років тому «в честь 20-летия Великого Октября» в урочищі Сандармох, у Карелії, були розстріляні 1111 «контрреволюціонерів», серед яких 11 колишніх мешканців «Слова»: Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Михайло Яловий, Валер'ян Поліщук, Олекса Слісаренко, Григорій Епік та інші. Актори, поети, літературознавці, історики, священики, співаки, стоячи на подвір'ї цього багатостраждального «будинку попереднього ув'язнення» (як із гіркою іронією називали його самі «слов'яни»), дійсно, ніби сконцентрували й висловили той **невгамовний біль пам'яті**, який дозволяє нам відчувати діячів «розстріляного Відродження» живими і вкрай необхідними для нашого духовного зростання, для розуміння сучасності. Інформацію про цю акцію теж можна знайти у пресі [6; 9; 20; 24].

Як бачимо, **евристичний потенціал є у багатьох знакових місць Харкова**. Але щоб ці «експонати» «заговорили», музейники повинні докласти певні зусилля. **Місто не може стати суцільним музеєм, але музей може охопити ціле місто**, стати свого роду «музеєм-містом» [3], тобто розповсюдити «культурну експансію» на кожний його куточок, оскільки для справжнього історика культури, дослідника повсякдення **немає того, що не було б варте пам'яті**.

Література

1. Автобіографія Василя Григор'євича Кричевського // Рубан-Кравченко В. Кричевські і українська художня культура ХХ століття. Василь Кричевський. — К., 2004.
2. Антологія студентських, шкільних і дворових пісень. Більше 500 пісень / сост. М. Баранова — М. : Ексмо, 2008. — 720 с.
3. Буряковська Т. Музей-город / Т. Буряковська // Время. — 2013. — 15 янв. — С. 11.
4. Буряковська Т. Харків Василя Кричевського / Т. Буряковська // Время. — 2013. — 22 янв. — С. 15.
5. В городе отмечают годовщину со дня рождения Василя Кричевского. Выдающийся архитектор и художник много лет жил и работал в Харькове [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.objectiv.tv/190113/79773.html>.
6. В день Октябрьской революции у дома «Слово» вспоминали репрессированных писателей [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://glavnoe.ua/news/n113845>.
7. Гудзь І. Слово про будинок «Слово» / І. Гудзь // Слобідський край. — 2012. — 31 берез. — С. 14.
8. Гудзь І. У старих двориках Харкова діти грали спектаклі / І. Гудзь // Слобідський край. — 2012. — 26 трав. — С. 14.
9. Корнев А. ГУЛАГ за «Слово» / А. Корнев // Про АРТ. — 2012. — Вып. 3 (декабрь). — С. 4.
10. Красиков М. М. Від етнографічного до культурно-антропологічного музейництва / М. М. Красиков // Традиційна культура в умовах глобалізації: культурна ідентифікація та інформаційне суспільство: мат-ли наук.-практ. конф. 18–19 трав. 2012 р. — Х., 2012. — С. 90–96.
11. Красиков М. М. «Коли місто впритул до серця» (Інноваційний потенціал краєзнавчої виставки) / М. М. Красиков // Вісімнадцяті Сумцовські читання: зб. матеріалів наук конф. «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квіт. 2012 р. / Харківський історичний музей. — Х., 2012. — С. 100–104.
12. Красиков М. «Нажал на кнопку — чик-чирик, и инженер готов!». Песенный фольклор харьковских студентов-политехников 1950-х — начала 1960-х гг. Обзор репертуара / М. М. Красиков // Пространство литературы — путь к миру, согласию и сотрудничеству между славянскими народами: сб. науч. тр.: по материалам VI Междунар. науч.-практ. конф., 16 дек. 2011 г. / под ред. А. Г. Романовского, Ю. И. Панфилова. — Х. : НТУ «ХПИ», 2012. — С. 194–220.
13. Красиков М. М. Песенный фольклор харьковских студентов-политехников 1950-х — начала 1960-х гг. / М. М. Красиков // Традиционная культура: науч. альм. — М., 2012. — № 1. — С. 117–126.

14. Левинштейн Е. Харьков Василия Кричевского [Електронний ресурс] / Е. Левинштейн, И. Ачкасова. — Режим доступу: <http://kids.sp.kh.ua/2013/01/13/harkov-vasiliya-krichevskogo/>.
15. Лігостаєва С. Харківські дворики нагадують про знаменитих земляків [Електронний ресурс] / С. Лігостаєва. — Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/harkivski_dvoriki_nagadiuyut_pro_znamenitih_zemlyakiv_1733162
16. [Лігостаєва С.] Харьков Василия Кричевского открылся горожанам в рамках мемориального путешествия по городу [Електронний ресурс] / [С. Лігостаєва]. — Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rus/news/harkov_vasiliya_krichevskogo_otkrilsya_goroganam_v_ramkah_memorialnogo_puteshestviya_po_gorodu_1479312.
17. Лисянський М. Український модерн у харківських двориках / М. Лисянський // Слобідський край. — 2012. — 17 січ. — С. 8.
18. Михайлов К. Старые дворики — старые игры / К. Михайлов // Главное. — 2011. — 3 сент. — С. 5.
19. Можейко І. На терасі в Харкові століття тому / І. Можейко // Слобідський край. — 2011. — 24 верес. — С. 14.
20. Носков В. Будинок попереднього ув'язнення / В. Носков // Главное. — 2012. — 17 нояб. — С. 7.
21. Семенова М. О. Ігрові традиції дітей міста Харкова ХХ століття / М. О. Семенова, О. М. Бунакова // Дитинство і народна культура Слобожаничини: матеріали фольклорно-етнограф. експедицій 1992–2000 років / Харківський обласний центр народної творчості. — Х., 2000. — С. 117–150.
22. Соколинская А. По следам Василия Кричевского в Харькове [Електронний ресурс] / А. Соколинская // День. — 2013. — 16 янв. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/ruarticle/taym-aut/po-sledam-vasiliya-krichevskogo-v-harkove>
23. Старков В. Ігри мого дитинства (дитячі ігри в Києві в середині ХХ ст.) / В. Старков // Старков В. Традиційна ігрова культура населення України. — К., 2009. — С. 341–351.
24. Харьковчане вспомнят расстрелянных в Карелии писателей [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://glavnoe.ua/news/n113845>

МАСОВІ ЗАХОДИ ЯК РІЗНОВИД ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО МУЗЕЮ

*Т. М. Трофименко,
канд. філол. наук, заст. директора
Харківського літературного
музею з наукової роботи*

Загальний занепад культурних ініціатив та інертність населення щодо відвідання закладів культури останнім часом відчують, напевно, усі працівники музейної сфери. Зменшення кількості відвідувачів експозицій, відсутність цілеспрямованих програм, за якими школярі та студенти відвідували би профільні музей, змушують шукати альтернативних шляхів розширення музейної аудиторії. Протягом 2012 року Харківський літературний музей провів низку масових літературно-мистецьких заходів просвітницького спрямування: у самому музеї, установах та закладах Харкова, а також за межами міста. Розраховані на широку аудиторію, ці заходи мали за мету, окрім загального просвітницького спрямування, донести інформацію про Харківський літературний музей та основні напрямки його діяльності.

Окрему увагу було відведено постатям письменників та поетів, чії ювілеї відзначалися 2012 року. Діяльність більшості з них була пов'язана з Харковом. Ювіляри стали основним об'єктом центральної події музейного року — акції «Ніч у музеї», що зацікавила велику кількість харків'ян та гостей міста. Для проведення заходу було створено 6 експрес-екскурсій, котрі дозволили по-новому поглянути на творчість Г. Сковороди, М. Куліша, Г. Хоткевича, М. Семенка та представника літургування «Червона фіра» Сергія Жадана. На вшанування ювілеїв письменників було проведено стаціонарні та експрес-виставки «Леся Курбас — розстріляний геній українського театру», «Їхала шляхом «Червона фіра» (до 20-річчя від заснування гурту), «Схід і Захід у житті та творчості Василя Мисика», «Нармахнар, Хурина і Мазенін: комедії і трагедія Миколи Куліша». Не менш важливими стали пересувні виставки: як ювілейні («До 100-річчя від дня народження Ігоря Муратова» у ХДНБ ім. В. Г. Короленка та ХОО НСПУ), так і приурочені до певних мистецьких чи наукових заходів (виставка «Подорож ученого доктора Йогансена» у межах фестивалю «Йогансен-fest», спів-організатором якого виступає ХЛІМ, виставка з історії харківської

журналістики «Від «Шляхів мистецтва» до «Нашого пути»: еволюція літературно-художньої періодики 20-х — поч. 30-х рр. XX ст.» у межах Міжнародної науково-практичної конференції Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Українська журналістика в двохсотлітній перспективі»).

Велику кількість харків'ян традиційно збирала «Ніч у музеї», особливістю якої 2012 року стала участь письменників та поетів із Міжнародного літературного фестивалю «Київські Лаври». Цей щорічний фестиваль традиційно проводиться в Києві, є культурним майданчиком для поетів із Росії, Білорусі, Польщі та інших країн колишнього СРСР та Європи. У «Київських Лаврах у Харкові» взяли участь: польський поет Марцін Сендецький, російські поети та літературознавці Андрій Родіонов, Ніколай Звягінцев, Міхаїл Айзенберг, Даніл Файзов та Юрій Цветков, українські поети Б.-О. Горобчук, Л. Якимчук, О. Коцарев, І. Ріссенберг, С. Жадан та багато інших. У такий спосіб акція «Ніч у музеї» об'єднала не лише традиційні екскурсії, але й рок-концерт на подвір'ї музею та поетичні читання від гостей фестивалю. Ці форми роботи дозволили залучити до заходу значну кількість молоді, котра, можливо, не захотіла би просто стояти в черзі на екскурсію; познайомити харків'ян із творчістю сучасних поетів і музикантів.

Другим фестивалем, до організації якого долучився Харківський літературний музей, став фестиваль «De libertate», що відбувся в Національному літературно-меморіальному музеї Г. С. Сковороди 17 серпня 2012 року. Нагодою для його проведення стало 290-річчя від дня народження чільного українського філософа (організатори планують зробити фестиваль щорічним). Велика площа під відкритим небом дозволила об'єднати в рамках фестивалю якнайрізноманітніші види діяльності: книжковий ярмарок, поетичні читання, зустрічі з письменниками, видавцями, художниками, презентації книг, виступи музичних гуртів, майстер-класи, ленд-арт та виставку-продаж виробів hand-made. Внеском Харківського літературного музею стало створення інтерактивної програми «Філософське торбознавство імені Григорія Сковороди», котру було вперше запропоновано учасникам фестивалю «De libertate». Суть програми полягає в тому, що її учасники можуть власними зусиллями атрибутувати, кому з філософів-попередників Г. Сковороди належить та чи інша торба: для цього слід ретельно проаналізувати вміст кожної торби, скористатися текстовими підказками, відкласти зайві та залишити потрібні предмети, котрі свідчать про те, що належать представнику того

чи іншого напрямку (гностики, орфіки, масони тощо). Це заняття розраховане на старшу учнівську, студентську та дорослу аудиторію і дозволяє в доступній формі розкрити основи поширених філософських течій, допомогти зрозуміти, що система поглядів українського філософа мала серйозне загальноєвропейське підґрунтя.

Програма «Філософське торбознавство» була представлена також на 19 Форумі книговидавців у Львові у вересні 2012 року, однак не самостійно, а як одна з акцій «фестивалю у фестивалі» — «Від Сковороди до Сковороди». Увагу до спадщини Г. Сковороди мали привернути різноманітні заходи: круглі столи (зокрема, «Масонські сні Сковороди» за участю відомого письменника, автора роману про філософа «Всі кути трикутника» В. Єшкілева), перфоменс «Сніданок босяків» (ритуал мандрівних філософів XVIII століття — переламування хліба з братом-філософом), пісні та канти часів бароко у виконанні Тараса Компаніченка, лекція архієпископа Харківського і Полтавського УАПЦ(о) Ігоря (Ісиченка), а також поетичні читання. У такий спосіб було організовано щось на кшталт мандрівного музею філософа, коли та чи інша акція фестивалю ставала ніби точкою його подорожей, об'єднувала довкола постаті Г. Сковороди широке мистецьке та інтелектуальне коло.

Серед власне харківських масових заходів слід назвати фестиваль, що проводився вже три роки поспіль і щоразу набуває нових обертів та залучає більшу кількість гостей та учасників. Це міжнародний літературно-мистецький захід «Йогансен-fest». Постать Майка Йогансена — своєрідний символ мультиетнічного та урбаністичного середовища Харкова. Його життя і творчість стали уособленням українського відродження 1920-х років: поет, прозаїк, драматург, кіносценарист, журналіст, редактор, перекладач, критик, мовознавець, спортсмен, життя якого трагічно закінчилося у сталінських застінках 1937 року.

Мета «Йогансен-fest»у — формувати у вітчизняному та загальноєвропейському літературно-інформаційному просторі позитивний імідж Харкова, сприяти розвитку молодих талантів, розвивати харківське художньо-літературне середовище. Фестиваль 2012 року об'єднував різноманітні літературні читання за участю українських, російських та німецьких поетів, Йогансенівські наукові читання, що проводилися в Харківському літературному музеї, відкриття виставки «Подорож ученого доктора Йогансена» (експозиція розкривала відомі й малознані сторінки

літературного Харкова 1920-х рр. через документи, архівні матеріали, книги, періодичні видання з фондів Харківського літературного музею та відділу україніки Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка). Серед заходів, що привернули увагу харків'ян, були лекція Максима Стріхи «Український переклад: історія, значення, майбутнє», чемпіонат із футболу «Johansen-Cup», презентація харківсько-нюрнберзької поетичної антології «Мости поезії. Brücken der Poesie» за участю Карла Гайнца Демуса та Міхаеля Целлера, презентація монографії Олександра Ушкалова «Золоті лисенята повертаються. Юліан Шпол: життя і творчість» тощо.

Улюбленим заходом харків'ян у період новорічних та різдвяних свят став харківському різдвяний арт-трамвай, у організації роботи якого Літмузей бере участь останні два роки. Хоча основна частина просвітницько-розважальних заходів у трамваї — музично-обрядова, співробітники Літмузею підготували «Різдвяну газету» та вікторину з запитаннями щодо кожного пункту зупинки трамваю на маршруті прямування.

Варто підсумувати, що названі масові просвітницькі заходи, у підготовці яких тією чи іншою мірою брав участь Харківський літературний музей, дозволили втілити принаймні декілька перспективних цілей розвитку нашого закладу: поширити інформацію про головні напрямки роботи, зав'язати або поглибити контакти з іншими установами, організаціями, громадськими рухами, зрозуміти запити та потреби аудиторії. Незважаючи на те, що проведення масових просвітницьких заходів поки що не дозволило суттєво збільшити кількість відвідувачів, охоплених екскурсіями, подібна співпраця між культурними установами видається плідною як для пожвавлення культурного життя країни, так і для майбутнього розширення кола відвідувачів музею.

ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК ОСНОВА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ДИРЕКТОРА ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ А. В. ДИКОГО (1900–1937 рр.)

*Б. А. Івченко,
науковий співробітник ХІМ*

Про життя Антона Васильовича Дикого написано зовсім мало. Єдине високоінформативне опубліковане джерело про нього — спогади Юрія Смолича «Розповіді про неспокій», які вперше були видані у 1968 р. Про Антона Дикого йдеться в невеликому розділі «Розповідей», Юрій Смолич повідомляє багато цікавих подробиць про нього, але в цих спогадах є й багато помилкових і спотворених фактів життя А. Дикого [22, с. 173–185].

Якщо ж говорити про малоінформативні джерела про А. Дикого, слід відзначити те, що ще в 1928 р. у книзі А. Лейтеса та М. Яшека «Десять років української літератури» були подані короткі біографічні відомості про нього [15]. Першим, хто написав про Дикого як про політичного в'язня — був Іван Багряний, у своєму знаменитому романі «Сад Гетсиманський», який уперше видали в 1950 р., але про А. Дикого ведеться мова лише в декількох епізодах [6, с. 91, 227].

Короткі біографічні дані про Антона Васильовича, із численними помилками, є в деяких спогадах [12, с. 537, 539; 13, с. 101–102] і в довідкових виданнях [5, с. 343; 14, с. 199; 15, с. 199; 18, с. 56; 21, с. 24].

Загалом, особа Антона Дикого залишається маловідомою, або зовсім незнаною як для вчених, так і для пересічних українців. На початку 21 ст. незнання Антона Дикого широкому загалу констатував відомий літературознавець Ігор Бондар-Терещенко [7, с. 388].

Не згадується А. В. Дикий і в спеціальних дослідженнях про репресованих музейних працівників у 30 рр. 20 ст. [16; 17]. Лише Юрій Винничук у невеликій біографічній статті про Антона Дико-

го до антології української поезії «Розіп'ята муза» пише про те, що Дикий був директором Харківського історичного музею [20, с. 601].

Нашим дослідженням, яке, в основному, спирається на архівно-кримінальні справи А. Дикого та його дружини А. Школяренко [1; 2; 3], ми спробуємо більш детально дослідити життя А. В. Дикого.

Про дитячі роки Антона Дикого нам відомо дуже мало. У матеріалах архівно-кримінальної справи навіть не зазначена точна дата його народження, скоріш за все її не знав і сам Антон Васильович. Аналізуючи справу, ми дізнаємося лише про те, що він народився у серпні 1900 р. у селі Велика Андрусівка Світловодського р-ну Кіровоградської області [1, арк. 9-9зв.] у родині селянина-бідняка [1, арк. 23]. М. Ф. Пономаренко та Ю. В. П'ядик у невеликій статті, написаній для «Української літературної енциклопедії», вказують, що А. В. Дикий народився 1(14).08.1900 р. Але якими джерелами користувались автори для подачі цієї інформації нам не відомо, тим більше до цієї дати слід ставитись обережно, оскільки в цій же статті була вказана неправильна дата смерті [18, с. 56]. Для часткової реконструкції ранніх років життя А. В. Дикого стане в нагоді його оповідання «Три сторінки». Якщо співвідносити дані про головного героя оповідання та матеріали з архівно-кримінальної справи А. В. Дикого, стає очевидним, що прототипом головного героя «Трьох сторінок» був сам А. В. Дикий. Не будемо стверджувати, що всі деталі життя головного героя оповідання «Три сторінки» обов'язково співпадають із життям А. В. Дикого, але майже не маючи інших джерел про його дитячі роки, наведемо їх. У «Трьох сторінках» ми дізнаємося про наступне: в 14 років головний герой був неписьменний і пішов працювати до міста в кузню [11, с. 15], приблизно в 16–17 років він пішов працювати до більшого міста на чавунно-ливарний завод [11, с. 52–54], у період між лютневою та жовтневою революціями 1917 р. головний герой записався у Червону Гвардію [11, с. 68–69].

Трохи інша інформація про дитячі роки А. В. Дикого міститься в довідці Велико-Андрусівської сільської ради, яка була написана, приблизно, в 1956–1957 рр. під час перевірки архівно-слідчої справи А. В. Дикого. Із цієї довідки ми дізнаємося про те, що Антон Дикий з малих років залишився без батьків, які померли. Після їхньої смерті він, разом з молодшою сестрою, наймитував у місцевих заможних селян [2, арк. 34].

Чим займався Антон Дикий під час Громадянської війни? У протоколі допиту А. В. Дикого від 13 листопада 1937 р. зазначено, що

він служив у Червоній Армії «в 1918 и 1922 г. в бригаде им. Б. Фрунзе, политбоец» [1, арк. 23]. Даних про службу в Червоній гвардії з 1917 р. в матеріалах архівно-кримінальної справи нема, хоча у книзі А. Лейтеса та М. Яшека «Десять років української літератури», яка була видана в 1928 р., зазначається: «Дикий Антон Васильович в 1917–1922 рр. був у Червоній гвардії та Червоній армії» [15]. Цікаву інформацію із приводу життя А. Дикого у роки Громадянської війни подає Юрій Смолич, він пише: «під час партійної чистки, ніяк не могли встановити, що ж то був за партизанський загін, у якому діяв Антон Дикий, — за червоних чи проти червоних? І партійний квиток у Дикого забрали. Та згодом доведено, що ті партизани з-над Тясмину були ані за червоних, ані проти червоних, а просто собі — проти панів та світової буржуазії. І партквиток Дикому був повернутий. Втім, ненадовго...» [22, с. 185].

Після служби в Червоній Армії Антон Дикий оселяється в Харкові, ймовірно це сталося у 1922 чи 1923 рр. Тут він знайомиться і починає жити з Оленою Володимирівною Олександровською, членом комуністичної партії з 1920 р., яка працювала на керівних посадах [2, арк. 3]. В 1926 р. у О. В. Олександровської від Антона Дикого народилась дочка Інті, яка і до цього часу живе у Харкові. Але на момент народження Інті Антон Дикий уже був одружений з Анастасією Миколаївною Школяренко [3, арк. 10]. Чи підтримував Антон Васильович стосунки зі своєю дочкою? За свідченнями Інті Анатоліївни (по батькові вона записана на друге ім'я Антона Дикого — Анатолій), вони майже не бачилися [23].

У своєму літературному доробку Антон Дикий мав поетичні, прозові та драматичні твори. В 1924 р. у газеті «Селянська Правда» надрукували його перший вірш «Пізно» [15]. Після цього, протягом декількох років, у різноманітних періодичних виданнях друкували вірші А. Дикого. На початку 1927 р. вийшла друком збірка поезій Антона Дикого «Огонь цвіте» [9]. У 1929 р. окремою книжечкою друкують оповідання «Три сторінки» [11], в 1930 р. «Кирило Стрюк» [8]. В 1932 р. однією книжкою виходить збірка оповідань Антона Дикого, куди увійшли раніше опубліковані «Три сторінки», «Кирило Стрюк» і раніше не опубліковані «Онуки» та «Експерти» [10]. У тому ж 1932 р. була надрукована п'єса «Сухий закон», яку у співавторстві з О. Полторацьким написав А. В. Дикий [18, с. 56].

Про роботу А. Дикого в Харківському історичному музеї відомо зовсім мало. Навіть коли саме Антон Дикий працював директором Українського історичного музею в м. Харкові (так

тоді називався Харківський історичний музей) нам достеменно невідомо, але відомо, що на момент арешту в жовтні 1937 р. він працював саме на цій посаді [1, арк. 9]. Також нам відомо, що ще на початку 1937 р. директором Українського історичного музею в Харкові працював Л. Д. Хміль [4, ст. 347], ймовірно, саме його, за партійним призначенням, А. В. Дикий замінив на цій посаді і пропрацював менше року. Цікаво, що в тому ж 1937 р. заарештували й засудили до 10 років таборів заступника директора Українського історичного музею в Харкові Павла Матвієвського, який, щоправда, відсидів лише 2 роки з 10, а потім продовжив працю історика [19, с. 34–35]. В архівно-кримінальній справі на А. В. Дикого немає згадок про Павла Матвієвського, скоріше за все, він був засуджений за зовсім іншою справою. У серпні 1937 р. А. Дикий ще очолював Український історичний музей у Харкові, але був виключений з комуністичної партії за зв'язок з ворогом народу журналістом Євгеном Івановичем Касянненком, якого заарештували ще 11 липня 1937 р. [1, арк. 9, 25].

Антон Дикий, як і багато літераторів, представників інтелігенції того часу, став жертвою сталінських репресій. Точну дату арешту Антона Дикого встановити важко — це сталося 12 або 13 жовтня, можливо в ніч з 12 на 13 жовтня 1937 р. [1, арк. 5, 6, 9].

1 листопада 1937 р. на допиті військовий льотчик 43-ї авіаційної бригади Павло Григорович Ананьєв розповів слідчому про те, що він був завербований в українську націоналістичну антирадянську організацію Антоном Диким, який дав йому декілька завдань, одне з них — здійснити замах на голову КП(б)У Косіора під час літніх військових маневрів під Києвом, але П. Ананьєв не зміг виконати це завдання, оскільки в той час не був під Києвом, а потім був звільнений з армії [1, арк. 41–53].

Через декілька днів, 5 листопада 1937 р., була проведена очна ставка між А. Диким та П. Ананьєвим. Дикий заперечив свідчення Ананьєва, хоча і визнав, що просто спілкувався з Ананьєвим в ресторані міського парку [1, арк. 38–39зв.].

Вже на наступний день, 6 листопада 1937 р., Антон Дикий, мабуть під тиском слідчого, написав заяву, у якій визнавав те, що з 1935 р. був завербований у націоналістичну організацію журналістом Євгеном Касянненком, яка мала на меті повалення радянської влади, відторгнення України від СРСР, у цьому вони розраховували на допомогу Польщі та Німеччини. Центр організації знаходився у Києві, але Касяненко не розповідав Дикому, хто входить до складу центру, пояснюючи конспірацією. У своїй

заяві А. Дикий вказував, що Є. Касяненко доручив йому організувати терористичну групу для замаху на главу КП(б)У Косіора, для цього А. Дикий завербував у терористичну групу військового льотчика П. Ананьєва, який жив у Харкові та голову сільради Г. Михайленка села Андрусівка, де народився А. Дикий. Також Антон Дикий повідомив про те, що крім зазначених вище осіб до організації входили численні літератори (він назвав їх поіменно) та льотчик Макаров. Деяких з них, начебто, завербував особисто А. Дикий [1, арк. 10–12].

Після цього слідчими НКВС були проведені численні допити та очні ставки, для того, щоб сформувати доказову базу обвинувачення.

30 грудня 1937 р. відбулося закрите засідання виїзної сесії Військової Колегії Верховного Суду СРСР по справі А. В. Дикого. На засіданні Антон Дикий визнав себе винним, повністю підтвердив усі свідчення, які він дав на попередньому слідстві, а в останньому слові попросив повірити в його щире каяття й поставитись по-благливу. Вирок — розстріл і конфіскація всього особистого майна. Вирок був остаточний, без права апеляції. На наступний день, 31 грудня 1937 р., перед самим Новим роком, А. Дикого розстріляли [1, арк. 71–74].

Мабуть, 20-й з'їзд КПРС, коли був розвінчаний культ особи Сталіна й почалася масова реабілітація жертв сталінських репресій, підштовхнув дочку Антона Дикого — І. А. Бадугіну почати справу реабілітації свого батька. У серпні 1956 р. вона написали лист прокурору міста Харкова із проханням повідомити долю свого батька після 1937 р. [2, арк. 3] Відповідно до цього листа прокуратура Харківської області почала повторну перевірку матеріалів кримінальної справи А. В. Дикого, було проведене додаткове розслідування, опитані люди, які знали А. В. Дикого, або навіть проходили по його справі.

Копітка, кількарічна робота співробітників прокуратури призвела до того, що 28 травня 1959 р. Військова Колегія Верховного Суду СРСР реабілітувала Антона Дикого. Після проведення додаткового розслідування була встановлена відсутність складу злочину й повна непереконливість доказів, які були покладені в основу обвинувачення А. Дикого. Вирок 1937 р. щодо Антона Дикого був скасований [1, арк. 76; 2, неперенумерований аркуш у кінці справи]. Таким чином, було відновлене чесне ім'я поета, письменника, директора Харківського історичного музею, жертви сталінських репресій Антона Васильовича Дикого.

Література

1. Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області. — Спр. № 016310. — Т. 1 («Следственное дело № 45025 по обвинению Дикого А. В.»).
2. Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області. — Спр. № 016310. — Т. 2. («Материалы проверки архивно-следственного дела № П-406153 по обвинению Дикого Антона Васильевича по ст.ст. 54-8, 54-11 УК УССР»).
3. Державний архів Харківської області. — Ф. Р6452. — Оп. 2. — Спр. 2847 (Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню А. М. Школяренко).
4. Адресно-довідкова книга «Весь Харків» на 1937 рік. — Х. : Редвидав Харківської міської ради, 1937.
5. Архів розстріляного відродження. Матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920–1930-х років. — К. : Смолоскип, 2010.
6. Багрянний І. Сад Гетсиманський. / Іван Багрянний. — К. : Дніпро, 1992.
7. Бондар-Терещенко І. У задзеркаллі 1910–30-их років. / Ігор Бондар-Терещенко. — К. : Темпора, 2009.
8. Дикий А. Кирило Стрюк. Оповідання / Антон Дикий. — [Х.] : Книгоспілка, 1930.
9. Дикий А. Огонь цвіте. Поезії / Антон Дикий. — [Х.], 1927.
10. Дикий А. Оповідання / Антін Дикий. — Х. : Література і мистецтво, 1932.
11. Дикий А. Три сторінки / Антон Дикий. — [Х.] : Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, 1929.
12. Дукина Н. На добрий спомин... Повість про батька / Наталка Дукина. — Х. : Березіль, 2002.
13. Куліш В. Слово про будинок «Слово» / Володимир Куліш // Березіль. — 1991. — № 5. — С. 85–115.
14. Кутинський М. Некрополь України. Довідник про місця смерті історичних і культурних діячів України від давнини до сучасності / Михайло Кутинський. // Дніпро. — 1991. — № 6. — С. 195–206.
15. Лейтес А. Десять років української літератури (1917–1927). / А. Лейтес, М. Яшек. — [Х.] : Державне видавництво України, 1928. — Т. 1. Біо-бібліографічний.
16. Маньківська Р. Репресії серед музейних працівників в кінці 20-х — 30-х рр. / Руслана Маньківська // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 263–271.
17. Панченко І. С. Репресії музейних працівників на Харківщині (30-ті рр.) / І. С. Панченко // Вісник Харківської державної академії культури. — 2001. — Вип. 6. — С. 78–86.
18. Пономаренко М. Ф. Дикий Антін Васильович / М. Ф. Пономаренко, Ю. В. П'ядик // Українська літературна енциклопедія. — К. : Українська радянська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1990. — Т. 2. — С. 56.

19. Портнов А. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття.* / Андрій Портнов. — К. : Критика, 2011.
20. Розп'ята муза. *Антологія українських поетів, які загинули насильницькою смертю* / упор. Ю. Винничук — Львів : Піраміда, 2011.
21. Славутич Я. *Дослідження та статті: Розстріляна муза, Меч і перо, Українська література на Заході.* / Яр Славутич. — Едмонтон : Славута, 2006.
22. Смолич Ю. *Твори у восьми томах* / Юрій Смолич. — К. : Дніпро, 1986. — Т. 7: Розповіді про неспокій.
23. *Усні спогади дочки А. В. Дикого Інти Анатоліївни Бадугіної від 17.08.2012 р.*

НОВІ МАТЕРІАЛИ ПРО РОДИНУ КОВАЛІВСЬКИХ

*Д. М. Дудко,
канд. іст. наук, зберігач фондів
Національного літературно-
меморіального музею
Г. С. Сковороди*

В культурному житті Харкова визначну роль відіграла старовинна слобожанська родина Ковалівських, що дала місту видатного педагога, творця системи профтехосвіти Петра Григоровича Ковалівського (1865–1942) та всесвітньо відомого сходознавця, україніста і сковородинознавця Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969) [3]. Дочка Андрія Петровича Зоя Андріївна, незважаючи на немалий вік, продовжує трудитися на геолого-географічному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна і виховує осиротілу онучку. Зоя Андріївна передала до ОКЗ «Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди» низку унікальних матеріалів і поділилася спогадами про життя в батьківському домі. Її розповідь доповнила Ольга Юріївна Багалій — правнучка академіка Д. І. Багалія і досвідчений краєзнавець.

Нами було оглянуто родовий дім Ковалівських. Треба, однак, виправити прикру неточність. В домі по вул. Червонопрапорній (кол. Каплунівський пров.), 18, опис і фото якого наведені в моїх статтях [4; 5], Ковалівські не проживали. Вони жили в сусідньому домі (вул. Червонопрапорна, 16). Плутанині сприяла однаково сумна доля обох старовинних будівель. В «лихі 90-ті» вони почали заважати якійсь фірмі і після пожеж (або

підпалів) були залишені мешканцями і занедбані. При цьому в будинку Ковалівських і досі прописаний один мешканець. В сусідньому, теж покинутому, домі архітектора В. В. Хрустальова таких «привидів» рахувалося кілька десятків, поки цей факт не було виявлено О. Ю. Багалій.

Двоповерховий особняк Ковалівських був невеликим, проте затишним і гарним: з балконом і дерев'яною верандою з вітражами на другому поверсі. Нагорі були кімнати Петра Григоровича і його жінки Марії Андріянівни. Внизу, праворуч від входу, жила після війни племінниця — Галина Іванівна, дочка брата, Івана Григоровича Ковалівського. У 1927 р., при денаціоналізації будинку, останній і був його власником. Іван Григорович тоді працював в Музеї Слобідської України імені Г. С. Сковороди (нині Харківський історичний музей), а Петро Григорович викладав в Харківському інституті народної освіти [1; 2].

Тут і жила маленька Зоя. Батько її, арештований в день народження дочки, відбував покарання в Пермських таборах. Мати, гречанка Олександра Гаргала (Кассандра Костан), літературознавець і фольклорист, померла. В місто прийшли полчища «Гітлера-визволителя». До харчування і побутових потреб городян завойовникам було байдуже. Прислужувати ж окупантам старий педагог не став. Ковалівським, в міру сил, допомагали старенькі Ганна Петрівна та Тетяна Петрівна, що жили у одноповерховому будинку за флігелем (обидві будови не збереглися). Бабуся з дідушем померли голодною і холодною зимою 1942-го, відправивши онучку до свояків Якіма та Марії Колісників у село Розсохувате під Золочевом — старий родовий маєток Ковалівських. Від панського будинку збереглася лише фотографія (копія її є в музеї). Розписні двері XVIII ст. з козаком Мамаєм, передані Музею Слобідської України, згоріли разом із ним в 1943-му. Збереглася фамільна розписна скриня того ж часу, яку Андрій Петрович у 1963 р. передав музею Г. С. Сковороди в Сковородинівці.

Повернувшись після війни з таборів, Андрій Петрович знову оселився в родовому домі з дочкою і другою жінкою Валентиною, сестрою Олександри. В середині 50-х вони переїхали на вул. Ромен Роллана. Галина Іванівна жила в будинку і пізніше.

Нині дім являє собою сумне видовище: входи закладені, дах і частина веранди згоріли, балкон не зберігся, від вітражів не лишилося й сліду. На стінах — чудернацькі написи та малюнки наших молодих сучасників. Чи знають їхні автори бодай щось про славетних земляків, що жили тут? Раджу думаючій молоді

почитати роботи Андрія Петровича про Сковороду (нещодавно перевидані окремою книгою).

На жаль, доля не була ласкавою до дослідника. Через донос його було заарештовано у 1938 році, а у вересні 1939 р. він отримав вирок — 5 років таборів за ст. 58, п. 6, 10, 11: шпигунство, антирадянська пропаганда, участь в контрреволюційній організації. Вирок, як на ті суворі часи, дуже м'який. Чи справедливий? Щоб потрапити у «члени контрреволюційної організації», тоді досить було опинитися в не дуже гарній компанії і не донести про її розмови. Та які державні таємниці міг знати й видати харківський історик? Втім, було знято найважче звинувачення: в замаху на життя П. П. Постишева (на той час вже репресованого). Реабілітовано А. П. Ковалівського було аж у 1989 р. Нелегка доля А. П. Ковалівського заслуговує дальшого вивчення.

Серед переданих Зоєю Андріївною матеріалів — наручний годинник «Победа», що належав Андрієві Петровичу у 50–60-х рр., книга з його бібліотеки — «Вибрані переклади» С. Я. Маршака. На ній напис власника — цитата з «Одисеї» (III, 218–219) давньогрецькою: «О, якби так полюбила й тебе ясноока Афіна, Як Одисеем славетним дбайливо вона піклувалась». Вчений любив порівнювати своє мандрівне життя з подорожами хитромудрого Улісса. Є й фотографії та листівки його учениці Нінель Шевченко (Золочів), яка у 1959 р. побувала разом з учителем в Сковородинівці. Наслідком цієї поїздки було створення шкільного музею Г. С. Сковороди.

Цінні й листи вченого до дочки. У 1962 р., отримавши спеціальність метеоролога, вона працює у Середній Азії, де, раптом, захоплюється загадковим народом ягнобців, що зберіг стародавню согдійську мову. Мріяла присвятити себе їхньому національному відродженню. Батько, досвідчений сходознавець та україніст, делікатно пояснив, наскільки важким буде для неї це завдання. Колись він вивчав слов'янське язичництво і прийшов до невтішного висновку: не можна відродити давно засохле коріння. Для Зої Андріївни Ягноб так і лишився епізодом на її науковому шляху. А мову і культуру нащадків согдійців потім успішно вивчали професіонали-сходознавці.

Довге, важке, але славне й гідне життя прожили Петро та Андрій Ковалівські. Хочеться лише побажати, щоби дім їхній був збережений, реставрований, відзначений меморіальною дошкою і, бажано, використаний для культурно-просвітницької роботи. Поруч знаходяться два вищі навчальні заклади — Харківська дер-

жавна академія дизайну та мистецтв та НТУ «Харківський політехнічний інститут». А ще двом вузам — ХНПУ імені Г. С. Сковороди та ХНУ імені В. Н. Каразіна Андрій Петрович віддав багато років свого життя й праці.

Література

1. Державний архів Харківської області. — Ф. Р-1163. — Оп. 2. — Спр. 1787. — Арк. 3.
2. Державний архів Харківської області. — Ф. 45. — Оп. 5. — Спр. 156. — Арк. 163в.
3. Дудко Д. М. А. П. Ковалівський — сковородинознавець з роду Ковалівських / Д. М. Дудко // Переяславські Сковородинівські студії. Зб. наук. праць. Філологія. Філософія. Педагогіка. — Вип. 1. — Переяслав-Хмельницький, 2011. — С. 275–281.
4. Дудко Д. М. Зброшенний дом більшого ученого / Д. М. Дудко // Красное знамя. — 11.10.2012.
5. Дудко Д. М. Зброшенное родовое гнездо / Д. М. Дудко // Время. — 01.11.2012.

МУЗЕЙНА ЕКСПОЗИЦІЯ: ДОЦІЛЬНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ (ІЗ ДОСВІДУ РОБОТИ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ НІКЗ «ЧИГИРИН»)

Г. П. Мартинова,
зав. відділу «Чигиринський
археологічний музей» Національ-
ного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

У пізнанні культурної спадщини нашого народу та подоланні стереотипного погляду на історію України неабияку роль відіграють музеї — скарбниці матеріалізованої історії минулих епох. Серед них велике значення мають археологічні музеї.

Ідея створення археологічного музею в м. Чигирин виникла у Генерального директора В. І. Полтавця в період формування структури Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Вона ґрунтувалась на багатій археологічній спадщині регіону, яка досліджувалась з кінця ХІХ ст. відомими

археологами О. О. Бобринським, В. В. Хвойко, С. С. Гамченком, І. В. Фабріціус, О. І. Тереножкіним, В. А. Іллінською, В. М. Даниленком, Р. О. Юрою, В. І. Клочком, С. А. Скорим, С. С. Бессоною та іншими, і наявності у фондах заповідника археологічних колекцій із відомих науці досліджених пам'яток.

До розробки наукової концепції в різні періоди були залучені: Генеральний директор заповідника В. І. Полтавець, к. і. н. Т. М. Нераденко, к. і. н. С. С. Бессонова, старші наукові співробітники О. В. Білецька, Н. С. Кузьмич. Із першим науковим повідомленням про концепцію нового музею на науковій конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» у м. Київ у 1998 році виступила О. В. Білецька [1, с. 167–171].

В процесі розробки, концепція археологічного музею набула змін. Вони були пов'язані зі створенням музею Б. Хмельницького, експозиція якого присвячувалась періоду середньовіччя. В остаточному варіанті в археологічному музеї показані найдавніші культури Чигиринщини від епохи неоліту до доби Київської Русі.

Експозиція музею була завершена в 2005 році. Вона розміщена в чотирьох залах однієї з найстаріших будівель Чигирини — будинку інспектора народних училищ, збудованому в 1905 році.

Створення її було складною і довготривалою справою. Розуміючи класичну формулу музейників: «Кожний експонат є музеалією, але не кожна музеалія є експонатом у будь-який час» [2, с. 199], науковці заповідника врахували принцип предметності та провели велику роботу з підбору археологічного матеріалу для експонування. Не є секретом, що археологічні знахідки, які мають значення для науки, не завжди є атрактивними та експресивними в експозиції і можуть «розчарувати» широкий загал відвідувачів. Тому над музейними колекціями, разом із науковцями заповідника, працювали вчені Інституту археології НАН України (С. С. Бессонова, С. А. Скорий) та художники черкаської фірми «Ларо» (архітектор А. Ю. Ніколенко).

Згідно з концепцією, експозиція музею передбачала показ еволюції населення краю за зміною основних матеріалів, з яких виготовлялись знаряддя праці та зброя. Так, в музеї були визначені зали кам'яного, бронзового та раннього залізного віку.

За структурним планом розвиток археологічних культур в регіоні був показаний експозиційними комплексами із найдослідженіших та найвідоміших пам'яток. В залі кам'яного віку представлені знахідки із багат шарового нео-енеолітичного поселення

Молюхів Бугор в с. Новоселиця Чигиринського району, відкритого в 1950 році археологом О. І. Тереножкіним. В 1955–56 роках воно досліджувалось експедицією під керівництвом В. М. Даниленка, а з 1992 року розкопки продовжує Т. М. Нераденко. Саме археологічні знахідки з розкопок 90-х років XX ст. стали основою першого експозиційного комплексу. Це кремінні мікролітичні знаряддя праці — нуклеуси, скребки, вістря стріл, кам'яні розтиральники, сокири, фрагменти найдавнішої в Потясминні кераміки, прикраси, вироби із кістки, тощо.

В другій половині IV тис. до н. е. на ці землі прийшли пастуші племена середньостогівської культури, які підтримували зв'язки з трипільськими землеробськими племенами, про що говорять знайдені фрагменти трипільського посуду. Тому поряд із комплексом «Молюхів Бугор» показані матеріали із розкопок трипільських поселень в Тальнівському районі Черкаської обл.

Наступний експозиційний комплекс об'єднав знахідки із багатощарового городища білогрудівської та чорноліської культур в с. Суботів Чигиринського району. Пам'ятка досліджувалась в 50-х, 70-х, 90-х роках XX ст. багатьма археологічними експедиціями під керівництвом О. І. Тереножкіна, В. А. Іллінської, Б. М. Гракова, В. І. Клочка, І. Мотзенбеккера. В експозиційний комплекс увійшла колекція глиняного посуду, вироби з кістки, фрагменти ливарних форм та вироби з міді та бронзи.

Зал раннього залізного віку (скіфська доба) представлений матеріалами з Мотронинського городища скіфського часу, що знаходиться в урочищі Холодний Яр. Дослідження пам'ятки проводилось з кінця XIX ст. археологами О. О. Бобринським, В. В. Хвойкою. В радянський період тут працювали експедиції Інституту археології АН УРСР, в 2000–2003 роках — спільна українсько-польська експедиція під керівництвом С. А. Скорого та Я. Хохоровськи. В цьому музейному комплексі зібрані речі з розкопок 1989–1994 та 2000–2003 рр. Найраритетніші знахідки з кургану «Скіфська могила»: бронзовий казан, грецька миска, оселок — точильний камінь у золотій оправі, залишки кінської збруї, серед яких залізний налобник та нагрудник бойового коня.

До експозиції увійшла значна частина виробів із металу (акінак, вудила, тесла, сокира тощо), глини (різноманітний посуд, частини жертovníка, прясла, ритуальні фігурки тварин, «хлібці», котушки) та кістки. Грецький посуд був завезений із м. Ольвія, з яким жителі Мотронинського городища підтримували тісні торгівельно-економічні зв'язки.

Експозиція IV залу музею присвячена давньослов'янським культурам Чигиринщини. В період з III ст. до н. е. до IX ст. н. е. цю територію заселяли племена зарубинецької, черняхівської, пеньківської та Лука-Райківецької культур. Експозиція розпочинається комплексом зарубинецьких старожитностей із розкопок кургану в с. Суботів. Це поховальна урна із матеріалом, що супроводжував померлих — прикрасами, залізними знаряддями праці, наконечником списа. Речі знайдені під час розкопок відомими українськими археологами І. М. Самойловським та Є. В. Максимовим [3, с. 198].

Залізні знаряддя праці, фрагменти кераміки, елементи одягу, бронзові прикраси, зброя, характеризують культуру черняхівських племен (сс. Мельники, Стецівка), пеньківських (с. Стецівка) та Лука-Райківецьких поселень (сс. Суботів, Мельники, Вітове).

Із знахідок на поселеннях ранніх слов'ян сформована колекція монет грецьких міст-держав (II ст. до н. е.) та Римської імперії (поч. I тис. до н. е.).

Завершує експозицію четвертого залу колекція речей професора О. І. Тереножкіна — керівника відділу археології раннього залізного віку Інституту археології АН УРСР, який відкрив і дослідив значну частину археологічних пам'яток Потясминня. Завдяки спілкуванню з родиною вченого до фондів заповідника були передані його особисті речі: документи, друкарська машинка, стіл, фотографії, листи, що дало змогу створити експозиційний комплекс.

Художньо-архітектурне вирішення експозиції музею здійснювалось у тісній співпраці з художниками черкаської фірми «Ларо». За загальним рішенням було виготовлено дві діорами — «Життя на Молюховому Бутрі» та «Мотронинське городище», барельєф бойового коня, макет розкопок кургану «Скіфська могила», голограми скіфських прикрас, реконструкцію одягу жителів краю на початку раннього залізного віку за розробкою відомої дослідниці історії вбрання З. О. Васіної. Всі художні елементи були ненав'язливо вписані в інтер'єр музею та стали доповненням до музейних експонатів у межах освітньої функції. Побудова вітрин здійснювалась у каркасі стін. В них розмістили невеликі за розмірами експонати, а окремі — найраритетніші — винесли у невеликі вітрини однієї музеалії. Частину експонатів виставили на відкритих подіумах, що наблизило їх до відвідувача і посилює враження від оглянутого.

В експозицію була включена карта археологічних пам'яток Чигиринського району, текстова інформація, що сприяє самостійному ознайомленню відвідувачів з експонатами музею.

Вдале поєднання оригінальних експонатів, художнього оформлення, кольорової гамми, текстового матеріалу дало свої позитивні результати. Їх знаходимо у книзі відгуків відвідувачів:

- «Музей залишив дуже приємне враження по тематиці і оформленню експонатів. Дуже цікаво і пізнавально». Олександр та Андрій Панченки із м. Кременчук. 14.10.2012 р.;
- «Побывал во многих музеях Кировоградщины, Херсонщины, Харькова. Ваш музей сделан на высоком уровне. Спасибо! г. Херсон Сидорович В. С. 18.03.2011»;
- «Благодарим за интересную экспозицию. Желаем всем чигиринцам крепкого здоровья и счастья. г. Гомель. Белоруссия. Чигиринец В. 17.08.2011 г.»;
- «З великим задоволенням і цікавістю оглянули експозицію музею. Це справжній подвиг — відшукати, відреставрувати та підготувати до експозиції пам'ятки старовини, що показують новим поколінням розвиток нашої цивілізації. 21.07.2011 Ігор Маїк, Наталя Захарка м. Львів»;
- «Щиро дякуємо працівникам музею за цікаву експозицію. Створення нових музеїв у наш час — це подвиг. м. Кіровоград, сім'я Орликів 22.08.2007 р.»;
- «Дуже якісний музей. Дякуємо за чудову колекцію та її оформлення! Хотілося б побажати її збільшення. м. Київ І. Кравченко 23.08.2007 р.»;

Відгуки відвідувачів говорять про ефективність оформлення музейної експозиції. Але невеликі експозиційні площі не дають змоги показати нові цікаві знахідки із розкопок. Тому наукові співробітники музею вдалися до проведення виставок «однієї» вітрини. За допомогою них шанувальники археології дізнаються про археологічні колекції, що надходять до фондів НІКЗ «Чигирин». Протягом останніх років були проведені виставки «Мотронинське городище — 2002», «Молюхів Бугор 2010», «Молюхів Бугор — 2011», «Дрібна пластика XII–XIX ст.», «Кераміка середньовічного Чигирини» та ін.

Музей співпрацює з місцевими колекціонерами, збирачами старожитностей, завдяки чому були організовані виставки «Знахідки із берегів Кременчуцького водосховища», «Прикраси — обереги родинного життя», «Печатки історичної Чигиринщини».

Науковці Чигиринського археологічного музею знаходяться у постійному пошуку, що дає надію на подальше розширення і поліпшення експозиційної роботи та сприятиме ствердженню музейного закладу як наукового та культурного центру в регіоні.

Література

1. Білецька О. В. До ідеї створення археологічного музею в Чигирині/ О. В. Білецька // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 7. — К., 1998. — С. 167–171.
2. Вайдакер Ф. Загальна музеологія / Ф. Вайдакер. — Львів: Літопис, 2005. — 629 с.
3. Нераденко Т. Археологія Чигиринщини / Т. Нераденко. — Черкаси, 2012. — 505 с.

СУЧАСНИЙ ПІДХІД ДО ЕКСПОЗИЦІЙНОГО МИСТЕЦТВА: СИНТЕЗ НАУКОВО-ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ ТА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ РОБОТИ

О. В. Богрова,

мол. науковий співробітник ХІМ

Музейним відвідувачам сьогодні пропонується велике різноманіття форм культурно-освітньої діяльності. Але якими б цікавими не були новітні технології, вони повинні залишатися лише допоміжними і підкреслювати багатство музейних об'єктів. Перед музеями ХХІ ст. постало питання — як не втратити свого головного призначення і, разом з тим, залишитися затребуваним відвідувачами [2, с. 12]. Відповідь полягає в створенні ефективних в освітньому плані, зрозумілих для широкої аудиторії експозицій, де самотинність музейного предмета має пріоритетне значення.

Для експозицій, побудованих на проблемно-тематичній основі і зорієнтованих на повідомлення певних історико-культурних знань (саме такі експозиції складають більшість в Харківському історичному музеї), схема комунікації має вигляд «відвідувач-співробітник музею». В їх діалозі музейні предмети є засобом, інструментом спілкування [6, с. 121]. Перед експозиціонерами постає завдання — за допомогою цих засобів донести до відвідувача конкретні ідеї. Мається на увазі, що в процес розробки концепції і дизайну виставки (експозиції) буде закладений певний освітній зміст (задум), розкритий такими формами передачі (експонатами та іншими експозиційними засобами), які найкраще зможуть вплинути на відвідувача, привертатимуть його увагу.

Для ефективної діяльності музею як освітнього закладу важливим є створення експозицій та виставок, що будуть вдало по-

будовані саме в комунікативному плані. Правильно спланована експозиція з точки зору освіти повинна викликати інтерес у відвідувачів до головних експонатів, які необхідно виділяти світлом, кольором або, навіть, ввести елементи розважальності, інакше відвідувач пройде мимо.

На сьогодні в Харківському історичному музеї з'явилася практика створення виставок, які є результатом співпраці науково-експозиційного та науково-просвітницького відділів, що впродовж певного часу вивчає потреби суспільства у висвітленні конкретної історичної теми. В 2012 році співробітниками І науково-експозиційного відділу ХІМ була побудована пересувна виставка «Українське козацтво. Віхи історії», яка спрямована на шкільну та студентську аудиторію, і саме в школах та вищих навчальних закладах міста Харкова вже пройшла апробацію, маючи неабиякий успіх. Все, починаючи від концепції виставки (ідеї, основних тем) до вибору зображень, їх групування, написання текстів, було зорієнтовано на те, щоб виставка стала зрозумілою, а головне — потрібною зазначеній віковій категорії музейних відвідувачів. Тобто були враховані не тільки можливості розуміння представленої інформації даною віковою групою, була врахована необхідність цієї виставки для шкільної та вузівської програми, де козацтво є однією з провідних тем. Крім того, виставка мала на меті не просто виховну функцію, а функцію патріотичного виховання. Яскрава, а головне нескладна пересувна виставка стала не лише доповненням або художньою демонстрацією до лекцій вчителів та викладачів, а окреслила козацтво як специфічний окремий соціальний стан, що зіграв величезну роль в історії України і затамувався в душі кожного українця.

Важливим є вивчати сприйняття відвідувачами і стаціонарних виставок та експозицій, що є можливим завдяки екскурсійній діяльності музею. В процесі проведення екскурсії експозиціонер може побачити результати своєї праці — чим цікавляться відвідувачі, на що звертають увагу, що їм незрозуміло, що викликає подив або захоплення, чого, на їх думку, не вистачає в експозиції, а що, навпаки, зайве. Звичайно, це не є головним критерієм для переосмислення або перебудови експозиції, але якщо це не заперечує основним принципам, ідеї експозиції, побажання або зауваження відвідувачів можна використати в реекспозиції або при побудові нової.

Після проведення екскурсії важливим є питання «Що Вам найбільше запам'яталось в нашому музеї?». Відповідь на нього

можна співвіднести з характером експозиції. В тих випадках, де експозиція побудована методично правильно і не перевантажена матеріалами, у відвідувача виникає більш диференційований підхід до експозиції і у відповідях вказуються окремі експонати, комплекси, групи матеріалів. В тих випадках, де експозиційна площа занадто велика і, до того ж, перевантажена одноманітними матеріалами, відвідувачі, у відповіді на питання, вказують розділи цілком, великі теми і т. д. [3, с. 62]. Це дозволяє виявити, що залишається в пам'яті відвідувача, що справляє на нього найбільше враження, якого типу музейні предмети найбільш привертають увагу у відвідувачів різних категорій. Крім того, під час проведення екскурсій з'являється можливість виявити — що саме, які теми цікавлять відвідувача: економіка, наука, культура, побут.

Треба мати на увазі, що до аналізу відповідей відвідувачів повинен бути критичний підхід. Наприклад, часто відвідувачі вважають недостатньо висвітленими ті питання, що пов'язані саме з ними — професійними інтересами, віковими схильностями. Часто бажають бачити в музеї матеріали, що відображають життя того села, селища, міста, району, де вони народились чи мешкають. Ці зауваження є суб'єктивними і не можуть в повній мірі враховуватися експозиціонерами.

Таким чином, завдяки цій формі роботи, у співробітників музею з'являються достовірні дані про інтереси, уявлення, можливості сприйняття, що дають змогу зробити музей тим зручним місцем, де будь-який відвідувач зможе в найбільш сприятливих умовах, не відчуваючи зовнішнього тиску, дізнаватися нове для себе про мистецтво, науку, історію та культуру.

Сьогодні перед музеями стоїть завдання — не тільки будувати нові зрозумілі експозиції, але й зробити існуючі цікавими для відвідувачів. За останній рік одним з напрямків роботи І науково-експозиційного відділу ХІМ стала розробка сценаріїв і проведення масових заходів за відповідною відділу тематикою (на основі існуючих експозицій). Робити цікаві заходи потрібно для того, щоб у відвідувача з'явився інтерес до змістовної сторони предметів, що демонструються, і він зміг краще засвоїти нову інформацію. Трудність полягає в тому, щоб поєднати розважальні елементи з тими, які передають корисну інформацію [5, с. 12–13]. Такі заходи повинні стати першим етапом привертання уваги відвідувачів до експозицій, а головне — правильного їх розуміння.

Зокрема, співробітниками І науково-експозиційного відділу ХІМ були розроблені масові заходи «Розвиток фотографії у Харкові

у II половині XIX ст.», «Історія годинників», «Хрещення Русі», «Стародавній Харків: історія заснування міста», «Науковці Харкова» та інші, а також підготовлено факультатив «Козацькі клейноди як пам'ятки історії» на базі виставки «Україна козацька: погляд крізь століття». В них більш детально, а головне — з використанням сучасних інтерактивних методів роботи з відвідувачами, розповідається про те, що неможливо охопити і встигнути розповісти під час екскурсії. Розраховані на конкретну вікову групу ці заходи мають великі пізнавальні можливості.

Так, сценарій заходу «Розвиток фотографії у Харкові у II половині XIX ст.» охоплює не тільки мистецтво фотографії II половини XIX ст., а й в цікавій невимушеній формі знайомить учасників з акторами, громадськими діячами, архітекторами, композиторами, художниками, зображеними на світлинах харківських фотографів. Діти спочатку дізнаються про них з розповіді ведучого, а потім повинні впізнати їх на портретах за підказкою одного з учасників заходу, який заздалегідь знає хто це і має назвати два слова, що найбільш влучно характеризують рід діяльності зображеної людини. Метою саме такої концепції розробки сценарію заходу було — зацікавити учасників тим минулим, що залишилося на фотографіях, викликати бажання ще більше зануритися в нього вже під час перегляду виставки «Харків. Історичні етюди. XIX ст.». А розуміння того, що саме оригінальні музейні предмети є важливою складовою процесу пізнання історії нашого краю, привнесе демонстрація фотографій та фотоапаратів XIX ст. Очікуваний результат цього — діти повинні захотіти побачити і інші, як вони говорять, «старовинні предмети».

З цією ж метою був розроблений і інтерактивний захід «Стародавній Харків: історія заснування міста», що є своєрідною презентацією виставки «Наш край у IX-XVIII ст.». Діти не тільки мають змогу побачити на відеослайдах предмети з Харківського історичного музею, а й беруть участь у цікавому конкурсі-вікторині, пов'язаному з експонатом, що викликає найбільше захоплення у відвідувачів, — діорамою «Харківська фортеця».

Таким чином, цей напрямок роботи відділу не лише сприяє навчанню та освітньому процесу, а й стимулює інтерес до існуючих експозицій музею. Саме вони є основними каналами комунікації і розглядаються як засіб спілкування з культурою нашого народу, але іншого історичного часу, тобто відбувається подолання культурно-історичної дистанції. Лише безпосереднє спілкування між предметом і відвідувачем визначає формування особистості,

її цінностей, всього комплексу світогляду. Наявність даної форми комунікації дає можливість сучасному музею реалізовувати свою виховну функцію, здійснюючи естетичне, морально-етичне, патріотичне та інші види виховання [1, с. 36].

Результатом спільної праці експозиційних та науково-просвітницького відділів повинна стати організація оптимального функціонування експозицій відповідно до сучасних потреб суспільства. Велике надбання музеїв — їх колекції та компетентність співробітників — треба використовувати в цілях підвищення освітнього і культурного рівня відвідувачів. А нетрадиційні форми комунікації є тим засобом, що допоможе музею вижити в умовах, коли посилюється конкуренція з боку інших установ дозвілля, та, все ж таки, залишитися освітньою установою.

Збереження численності і, одночасно, системності функцій (колекціонування, збереження, реставрація пам'ятників культури, включення їх до культурної комунікації і вирішення на цій основі освітніх завдань) повинні забезпечити музею чільне місце в сучасному культурному просторі.

Література

1. Белофастова Т. Ю. Музей у системі сучасних комунікацій / Т. Ю. Белофастова // Вісник держ. академії керівних кадрів культури і мистецтв. — 2009. — № 4. — С. 36–39.
2. Борисова М. «Не-музейные технологии в работе музеев с посетителями: плюсы и минусы / М. Борисова // Музеи. — 2010. — № 8. — С. 12–13.
3. Музей и посетитель: Сб. статей. / сост. Д. А. Равикович. — М. : НИИ культуры, 1979. — 160 с.
4. Потапов А. Музейный предмет и его эмоциональное восприятие / А. Потапов, Ю. Максименко // Мир музея. — 2004. — № 10. — С. 18–21.
5. Скривен С. Г. Изучение музейных посетителей / С. Г. Скривен // *Museum*. — 1993. — № 178. — С. 4–13.
6. Сотникова С. И. Музеология / С. И. Сотникова. — М. : Дрофа, 2004. — 190 с.
7. Столяров Б. А. Музейная педагогика: история, теория, практика / Б. А. Столяров. — М. : Высшая школа, 2004. — 216 с.

МУЗЕЙНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (КІН. XV — СЕР. XVIII СТ.) В ТЕМАТИЧНИХ ТА ПЕРЕСУВНИХ ВИСТАВКАХ ХІМ

О. Д. Іванов,

науковий співробітник ХІМ

Проблеми соціально-економічного становища українського суспільства на сучасному етапі, зниження рівня життя більшості населення, його розшарування, знецінення традиційних моральних норм і цінностей, пропаганда жорстокості, бездуховності, насильства, невизначеність в оцінці подій історичного минулого українського народу, негативно вплинули на моральні цінності сучасного суспільства.

Харківський історичний музей, як науково-методичний та науково-освітній центр, поєднуючи містками історичної пам'яті невичерпні знання та духовні скарби, покликаний дієво впливати на формування особистості шляхом створення виставок та експозицій, які б вдало розкривали основні етапи історії України, пов'язані з національно-культурним піднесенням та відродженням.

Минуле кожної країни і народу ототожнюється в історичній пам'яті з епохальними періодами та подіями національного та загальнодержавного рівня, які з плином часу набувають актуальності, виховного і повчального значення. Особливе місце в історії України займає Козацька доба (XV–XVIII ст.), яка започаткувала боротьбу українського народу за незалежність і створення самостійної соборної держави.

Тематично історія українського козацтва охоплює безліч різнопланових сюжетів. Вона багатогранна, як саме життя. Козацтво не лише суспільний стан з особливим способом життя, не лише самобутнє військове формування з тільки йому притаманним плетивом дипломатичних відносин з близькими і далекими сусідами. Козацтво було неповторної моделлю суспільного розвитку з оригінальним соціально-політичним устроєм, своєрідним побутом, традиціями, етичними і правовими нормами та інститутами, культурою, фольклором.

Експозиційне висвітлення всіх вищезазначених питань вітчизняної історії у Харківському історичному музеї різнопланове

та багатовекторне. Так, протягом останніх десятиліть було створено безліч тематичних виставок, цілий ряд методичних розробок за темами: «Богдан Хмельницький», «Козацька давнина» та багато інших.

На сучасному етапі, одним із найвдалішим експозиційним моделюванням історії українського козацтва у Харківському історичному музеї є відкрита у 2004 р. стаціонарна виставка «Наш край у IX–XVIII ст.», тематична структура якої створена у відповідності до сучасної періодизації історії України.

Розділи, теми, підтеми, присвячені історії українського козацтва, різнобарвні як за наповненням так і за оформленням. Зародження та становлення козацтва, періоди Національно-визвольної війни сер. XVII ст., «Руїни», вдало репрезентують унікальні предмети з фондів зібрань музею. У вітринах і на подіумах представлені козацькі клейноди, холодна та вогнепальна зброя, предмети козацького дозвілля.

Слід зазначити, що козацька доба XVII–XVIII ст. кардинальним чином змінила хід історії України, так, наприклад, «Національно-визвольна війна сер. XVII ст.» стала чи не найголовнішим чинником заселення території «Дикого поля», формування та становлення окремого історико-етнографічного регіону «Слобожанщина», заснування нашого міста. Речовими та образотворчими експонатами, які розповідають про ці події на даній виставці, є: діорама Харківської фортеці, залишки козацького човна, одяг та предмети побуту слобідської козацької старшини, унікальний оклад Євангелія, виготовлений на кошти гетьмана І. С. Мазепи.

Так, з метою правдивого висвітлення державності в Україні XVII–XVIII ст. та надання неупередженої оцінки її видатних діячів, розкриття діяльності специфічної форми правління — Гетьманщини та її адміністрації, популяризації та презентації унікальних музейних предметів із колекції нашого музею, у 2009 році була відкрита тематична виставка «Україна козацька — погляд крізь століття». Гордістю виставки є унікальна гетьманська хоругва кінця XVII ст. Майже півстоліття цей прапор уособлював найвищу державну владу на українських землях того часу. Особливу цінність цієї пам'ятки підсилює той факт, що це одне з трьох збережених гетьманських знамен у світі. На виставці експонуються історичні реліквії часів героїчної боротьби українського народу за незалежність: хоругва Самарського куреня Запорізької Січі, виготовлена 1772 р.; козацька зброя та предмети дозвілля, документи XVIII ст. Значний інтерес для відві-

дувачів становлять полотна відомих вітчизняних художників С. І. Васильківського, М. С. Самокіша, де символічно зображено войовничий та волелюбний дух запорізького козацтва, його побут, звичаї, військові формування.

Стационарні виставки «Наш край у XI–XVIII ст.», «Україна козацька — погляд крізь століття», на сучасному етапі свого функціонування, є ґрунтом науково-освітньої роботи ХІМ, на їх основі проводяться різноманітні тематичні вечори, лекції, інтерактивні масові заходи, що сприяє вихованню підростаючого покоління молодих людей, позбавлених почуття національної гідності, гордості, якому сьогодні насаджується безкультур'я, нівелюється совість, деградується мораль, честь, справедливість.

Серед різноманітних форм експозиційної діяльності Харківського історичного музею важливе місце займають пересувні виставки, покликані вирішувати завдання і проблеми сьогодення.

На сьогодні в музейній практиці склалися такі основні типи пересувних виставок:

- тематично-освітні — для шкіл та інших навчальних закладів;
- спеціалізовані — для участі музею в комерційній та туристичних виставках;

У залежності від типу виставки визначається її призначення, головні завдання. Наприклад, якщо виставки першого типу несуть на собі науково-освітнє та пізнавальне навантаження, то мета комерційних виставок — зорієнтувати інтерес громадян, гостей і учасників комерційної чи туристичної виставки до відвідин музею, як невід'ємної частини історичного і туристичного Харкова, а також надати всім бажаючим інформацію про музейні колекції та діючі виставки музею. Оскільки не всі цікаві для відвідувача музейні здобутки представлені на стаціонарних виставках музею (за недостатністю експозиційних площ), то пересувні виставки покликані заповнити і цю прогалину [2, с. 39].

Слід зазначити, що пересувні виставки, завдяки своїй мобільності, на сьогодні мають вагомє значення у науково-освітній роботі Харківського історичного музею. У численній низці виставок, які створюються музеєм, важливе місце посідають виставки, присвячені історії козацтва, військовому мистецтву запорожців, видатним діячам козацької доби.

Частково знайомить відвідувачів з історією козацької доби пересувна виставка «У вирі подій. Переяславська Рада». Дана виставка присвячена річниці російсько-українського єднання і охоплює

наступні теми: «Національно-визвольна війна сер. XVII ст.», «створення українсько-козацької держави «Гетьманщина», дипломатія Богдана Хмельницького, в першу чергу, взаємини України з Московським царством, «Переяславська рада 1654 р.», «Переяславський договір 1654 р.», «Березневі статті 1654 р.». Домінантою серед експонатів є правові документи — листи Б. Хмельницького та російського царя, жалувані грамоти на українські землі російським воєводам 17–18 ст., одяг гетьмана (новороб).

Особливої уваги заслуговує створена у 2012 р. співробітниками І науково-експозиційного відділу пересувна виставка «Українське козацтво: Віхи історії», головна мета якої — репрезентувати суспільству найкращі досягнення козацтва в історичний період з сер. XV — кін. XVIII ст.

Для створення привабливого цілісного образу, вагомого пізнавального значення, основним методом побудови виставки було обрано тематичний, принципом — комплексно-тематичний. Об'єднуючою головною ідеєю — відтворення образу конкретної історичної епохи, показ найважливіших етапів розвитку українського суспільства у кін. 15 — сер. 18 ст., формування та становлення окремого стану — козацтва, його побуту та культури, утворення ним незалежної держави, презентація діяльності видатних політичних та культурних діячів, їх зовнішню та внутрішню політику, заселення території «Дикого поля» та утворення слобідських полків, роль козацтва у сучасній українській матеріальній та духовній культурі.

Тематично виставка розділена наступним чином: «Феномен українського козацтва», «Військово-адміністративний устрій та побут», «Військове мистецтво козаків», «Визначні військово-морські походи та видатні полководці українського козацтва», «Виникнення та становлення слобідського козацтва», «Культура українського козацтва», «Роль та значення українського козацтва у вітчизняній історії». «Ілюстративне» або предметне наповнення тематичних розділів даної виставки складають предмети з колекції ХІМ, які знаходяться у фондосховищі, а також представлені в існуючих експозиціях ХІМ «Наш край у IX–XVIII ст.», «Україна — козацька погляд крізь століття».

Особливе місце на виставці належить текстам — провідним, пояснювальним, етикетажу. У провідному тексті виражено основну ідею, пояснювальний текст виступає анотацією до теми, комплексу або окремого експонату, він містить інформацію, що розміщена за межами зорового сприйняття експонатів. Пояс-

нювальні тексти та анотації на виставці подані двома мовами — українською і англійською.

Виставка «Українське козацтво: Віхи історії» демонструється на 8 планшетах. Для художнього оформлення планшетів використані кольори малинових, жовтих та золотавих відтінків. Верхня частина кожного планшета прикрашена стилізованою емблемою у вигляді фігури запорізького козака, нижня — оформлена за допомогою знамен козацького періоду різних типів та видів, центральна художня композиція, в свою чергу, має на меті — сконцентрувати увагу відвідувача на головних питаннях розвитку українського козацтва.

В майбутньому, дану виставку планується доповнити цілим комплексом науково-допоміжних матеріалів (макетів, моделей, муляжів), змістовно пов'язаних з дійсною тематикою. Це будуть новороби козацької зброї та символів гетьманської влади, макети визначних козацьких баталій, літописів тощо.

Пересувні тематичні виставки «У вирі подій. Переяславська рада», «Українське козацтво: Віхи історії», на сучасному етапі, підвищують доступність та суспільну значущість музейних фондів, сприяють відпрацюванню та вдосконаленню методів експозиційної та культурно-освітньої роботи Харківського історичного музею, розширюють географію його діяльності, дають можливість більш масово презентувати суспільству різні аспекти — устрій й елементи самоврядування, військове мистецтво, господарчу діяльність, духовні й культурні традиції, діяльність видатних осіб — такого видатного явища в історії України, яким було козацтво.

Література

1. Роман І. О. З досвіду роботи пересувних виставок ХІМ (1991–2011) / І. О. Роман // *Сімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму»*, Харків, 18 квітня 2011 р. — С. 69–73.
2. Рутинський М. Й. *Музеезнавство: Навч. посіб.* / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. — К. : Знання, 2008. — 428 с.
3. *Українське козацтво: Мала енциклопедія.* — Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. — 568 с. : іл., карти.

ЕТНОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ

О. М. Пантелєй,
зав. відділу етнографії ХІМ

Цікавим та безцінним джерелом історико-культурної спадщини Слобожанського краю є етнографічні надбання, що склалися протягом багатьох століть і увібрали в себе культуру українського та російського народів, оскільки край був заселений у середині XVII століття вихідцями саме цих національностей. Саме ці люди своїм баченням світу, вмінням й майстерністю, працьовитістю, життєвим укладом, розмаїттям матеріальної та духовної культури, звичаями, традиціями, обрядами і сформували неповторну та самобутню етнографічну спадщину Слобожанщини [1, с. 7].

Велику кількість етнографічних матеріалів містить зібрання Харківського історичного музею. Численні предмети етнографічної колекції були зібрані протягом багатьох років і включають в себе різноманітні елементи народного вбрання, предмети побуту, посуду, меблів, господарського приладдя, знарядь праці, сільськогосподарського реманенту, музичних інструментів, духовних скарбів. Серед експонатів музею є чимало унікальних виробів народних майстрів та ремісників нашого краю — ткачих, вишивальниць, коцарок, кожухарів, гутників, гончарів, столярів, ложкарів, ковалів, бондарів, чоботарів, стельмахів та плетінщиків. Дана колекція унікальна, так як являється взірцем народної творчості, таланту, носієм історичної пам'яті, і є цікавою для всестороннього вивчення [2, с. 2].

Сьогодні значна частина етнографічних предметів представлена на постійно діючій експозиції «Історична доля краю IX–XVII ст.» та стаціонарній етнографічній експозиції «Слобожанські мотиви». Матеріали цих експозицій охоплюють широке коло етнографічних питань, дають можливість знайомити відвідувачів з історією Слобожанщини і слугують методичною базою для всебічного вивчення особливостей розвитку нашого краю та його культури.

Важливим доповненням цих експозицій стала пересувна етнографічна виставка «Стежками рідного краю», яка була створена з метою популяризації етнографічного надбання Слобожанщини

і виховання у підростаючого покоління любові та поваги до стародавніх традицій. У доцільності створення такої виставки переконанням стала музейна практика, бо існуючі пересувні виставки музею завжди користувалися великим попитом серед населення. Великий інтерес подібні виставки завжди викликають серед навчальних закладів міста Харкова та області. Також слід звернути увагу на той факт, що вивчення історії та етнографії краю входить до обов'язкової навчальної шкільної та вузівської програми, але на жаль, на сучасному етапі дана аудиторія досить обмежена у часі відвідування музейних установ, не в змозі відвідати музей, щоб отримати важливу інформацію. А, оскільки, саме музеям належить чільне місце у донесенні історичних знань та джерел до людей, то у нинішніх умовах нагальною потребою стало створення саме такої пересувної виставки. До того ж, пересувна виставка — це єдина можливість відвідати музей, не приїжджаючи до нього. Музей сам їде до школярів чи студентів, розміщує виставку у навчальному закладі, проводить екскурсію [3, с. 2].

Виставка містить обширний ілюструючий наочний матеріал — фотографії предметів етнографічної колекції Харківського історичного музею, фотознімки з довідкової літератури, пояснюючі тексти, анотації, за допомогою яких у її відвідувачів складається зрозуміла цілісна картина історичного розвитку Слобожанського краю, життя його людей, їх пріоритети, світосприйняття, культура, звичаї, обряди тощо. Відвідувачі такої виставки мають можливість не лише долучитися до сторінок минулого краю, відкрити для себе щось пізнавальне та цікаве, а й отримати відчуття задоволення від зустрічі з прекрасним. Перед глядачами постають обличчя далеких предків, їх вільнолюбне життя, мальовничі села-слободи з хатами-мазанками під солом'яними стріхами, кращими кривими вітряками, гомінливими водними млинами, величними церквами, золотистими ланами, квітучими садками, які, на жаль, вже не повернути. Проте виставка дає можливість побачити цю красу та пишатися нашою Батьківщиною, рідною Слобожанщиною, її минулим, талановитими нашими предками і спонукає до прагнення відродити її духовні цінності та традиції.

Пересувна виставка «Стежками рідного краю» представлена у вигляді якісної печатної продукції на пластикових планшетах, які зручно перевозити та розташовувати. Вона складається із 9 розділів, кожному із яких присвячено окремий планшет.

Виставка знайомить з заселенням Слобожанського краю, її першими поселенцями, серед яких були українські козаки, селяни,

що втікали від польського гніту, промисловці («уходники»), яких приваблювали родючі землі та можливість займатися промислами, а також московські служилі люди, яких надсилала Московська держава для захисту своїх південних районів. Глядачі виставки дізнаються якими були наші давні предки, які риси характеру їм були притаманні і вирізняли їх серед інших народів, яку роль в їх житті відігравали громади (органи самоврядування на селі), у яких селах-слободах вони жили та яку територію займав історико-етнографічний регіон — Слобожанщина.

Виставка розповідає про народну архітектуру слобожан, де важливе місце займало будівництво хати-«мазанки» під солом'яною стріхою, оскільки саме вона була центром Всесвіту для людини, місцем, де проходило все її життя. Глядачі виставки побачать і численні господарські споруди, які будували слобожани (льох, клуню, хлів, курник, саж, сарай), а також будівлі, що обслуговували їхні потреби, центри громадського спілкування та відпочинку (млин, вітряк, олійницю, кузню, лавку, шинок, корчму, трактир). У цьому розділі можна познайомитися і з культовими спорудами Слобожанщини (з дерев'яними церквами XVII ст., побудованими в народному стилі та кам'яними храмами, зокрема собором Покровського монастиря, побудованим у Харкові у 1689 році в стилі українського бароко).

Виставка наочно знайомить з інтер'єром слобожанського житла, його внутрішнім плануванням — важливим елементом хати, яким був сволок; головним кутом хати, що називався «покуть»; «робочим кутом» із «варистою» піччю та господарським реманентом; місцем відпочинку — «піл», «жердкою» — полицею для одягу. Матеріали цього розділу також доповнюють старовинні хатні меблі — стіл, лави, скриня (що слугувала для зберігання одягу), «мисник» (шафа для зберігання святкового посуду), що дають можливість відчути атмосферу того часу, смаки, уподобання людей та умови в яких вони жили.

Виставка також розповідає і про **народне вбрання** слобожан, яке вирізнялося багатством і різноманітністю прикрас, насиченим колоритом, яскравістю та поліхромністю вишивок, щедрою орнаментациєю і було своєрідною візиткою регіону походження людини. Воно формувалося у тісному взаємозв'язку української та російської культури і на виставці представлене трьома варіантами: українським (який носило більшість населення Слобожанщини), південноросійським (характерним для поселенців Білгородчини та Курської губернії) та північноросійським (який був

притаманний переселенцям із Підмосков'я та Воронежської губернії). Глядачі також познайомляться із спільними та відмінними рисами народного костюму та його доповненнями.

Для створення цілісної картини життя слобожан окремий розділ виставки присвячено основним та допоміжним видам господарювання, якими були землеробство (та його галузі — хліборобство, городництво, садівництво) скотарство, птахівництво, рибальство, мисливство, бджільництво.

Матеріали виставки знайомлять з народними ремеслами, які були поширені у нашому краї, як то прядіння, ткацтво, вишивка, килимарство, (коцарство), столярство, бондарство, ложкарство, стельмаство, гутництво, гончарство, ковальство, чоботарство, кожухарство та плетіння.

Глядачі виставки дізнаються і про свята, звичаї та обряди, що відзначалися населенням Слобожанщини, які обрядові дії були у слобожан на великі православні свята — Різдво Христове, Водохреща, Великдень, Трійцю, ритуали, пов'язані з давньослов'янськими та трудовими святами, як то Масляна, Івана Купала, свято першої борозни, свято першого снопа, обжинки. Виставка демонструє і обряди, пов'язані з природним циклом існування людини — утворенням сім'ї, народженням дитини, сімейні ювілеї, смерть когось із членів родини та події менш важливого значення — входини, пострижини, христини тощо.

Культура Слобожанщини є невичерпаною темою для вивчення. Музика, співи, танці завжди супроводжували слобожан. На виставці можна дізнатися про найбільш поширені музичні інструменти у нашому краї — глиняні свистунці, дуди, ліри, цитри, бандури, кобзи, басолі, троїсті музики. Глядачі зможуть прочитати рядки розповсюджених пісень, що зачаровують своєю правдивістю та щирістю.

Виставка розповідає і про освіту на Слобожанщині, яка почала розвиватися з моменту заселення краю у XVII ст., про перші школи, які відкривали при храмах (церковні, церковно-парафіяльні), де навчалися діти простих козаків та селян, про програму цих шкіл та процес навчання. Не минув уваги і Харківський колегіум, який був відкритий у 1726 році у Харкові, де навчалися здібні та охочі до науки слобожани і де довгий час викладав піітику (науку про складання віршів) відомий український філософ Г. С. Сковорода, діяльність і творчість якого була глибоко пов'язана з Слобідським краєм. На виставці представлений матеріал, присвячений земським школам, якими опікувалися Земства, та школам

грамотності, які відкривало Харківське товариство розповсюдження у народі грамотності по всій Слобожанщині у II пол. XIX ст., особливо у найвіддаленіших його куточках. Показана діяльність і інших учбових закладів, що також сприяли отриманню початкових знань та вищої освіти у нашому краї — училищ, гімназій, Імператорського Університету (відкритого у Харкові у 1805 році), недільних шкіл та Інституту шляхетних дівчат Х. Д. Алчевської (відкритого у Харкові у 1812 році).

Пересувна виставка «Стежками рідного краю» висвітлює різноманітні сторінки слобожанської минувшини і є своєрідною енциклопедією, що розповідає про життя наших пращурів, їх віковічні традиції, звичаї, обряди, народне мистецтво, і буде цікавою для різноманітних верств населення, що прагнуть дізнатися про своє коріння.

Пересувна виставка «Стежками рідного краю» носить не лише інформаційний характер. Вона є візитною карткою Харківського історичного музею з презентацією цікавої її частини етнографічного зібрання. Одночасно вона слугує ефективною маркетинговою продукцією (рекламою), достоїнство якої — у тривалому взаємозв'язку з глядачами, можливістю оглянути її декілька раз, викликаючи бажання до самостійного дослідження, вивчення, обговорення, розповіді про неї серед друзів, знайомих, що, врешті-решт, буде сприяти відвідуванню самого музею. До того ж, дана виставка, як реклама не викликає у глядачів подразнення, не дратує, оскільки не порушує хід їхнього життя, не є набридливою, на відміну від інших засобів масової інформації [3, с. 6].

Таким чином, багатюща і різноманітна етнографічна спадщина Слобожанської землі, що зберігається у Харківському історичному музеї, є безцінною скарбницею для вивчення, дослідження і створення нових виставок, що, без сумніву, сприятимуть культурному та естетичному вихованню підростаючого покоління, його поваги до стародавніх традицій.

Література

1. Астахова О. В. *Свята та побут Слобожанини* / О. В. Астахова, Т. М. Крупа, В. А. Сушко. — Харків : Колорит, 2008. — 143 с.
2. Пантелєй О. М. *Наукова концепція стаціонарної виставки «Слобожанські мотиви»*, 2010 р.
3. Пантелєй О. М. *Наукова концепція пересувної виставки «Стежками рідного краю»*, 2013 р.

СУЧАСНИЙ ПІДХІД ДО ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Л. Г. Овчіннікова,

ст. науковий співробітник ХІМ

Харківський історичний музей — великий науковий, просвітницький, екскурсійно-туристичний та культурний центр нашого міста. Він відіграє важливу роль у формуванні свідомої соціальної особистості. Саме різні форми вивчення і збереження національної культурної спадщини рідного краю є одним із засобів безпосереднього відновлення духовного генофонду нації, адже духовне відродження держави, пробудження національної свідомості народу неможливе без знання витоків національної культури, народних традицій, обрядів, побуту, звичаїв. Пріоритетним напрямком, у цьому сенсі, було створення стаціонарної експозиції «Слобожанські мотиви», яка користується великим попитом серед харків'ян та гостей міста і відіграє важливу роль у питанні популяризації численної етнографічної колекції ХІМ, яка була зібрана протягом багатьох років. Під час екскурсії робляться акценти на унікальні предмети матеріальної культури та духовні джерела нашого народу. Розповідаючи про народних майстрів Слобожанщини — будівельників, ковалів, чоботарів, гончарів, ткаль, вишивальниць, ми розкриваємо їх талановитість, вправність, працелюбність та винахідливість, які передавали своє вміння із покоління в покоління, звертаємо увагу на етнографічні матеріали із колекції ХІМ, які роблять виставку насиченою, яскравою, пізнавальною для відвідувачів різних вікових категорій. Вони дозволяють не лише сприймати інформацію на слух, але й побачити сільськогосподарські знаряддя праці (плуг, лопата, граблі, грабки, серпи), господарське начиння (посуд, рогачі, хлібна лопата), меблі (столи, лави, скрині, мисник, диван), атрибути різних обрядових дійств (кошик із писанками, обрядова весільна випічка). Ці пам'ятки є відгомонам минулого життя. Дивлячись на ту чи іншу річ можна визначити час, коли вона була створена, її належність тій чи іншій етнічній групі. Саме ці предмети, що були виготовлені руками майстрів, є типовими і характерними для нашого регіону, вони яскраво ілюструють і розкривають дух, уподобання та уміння слобожан.

Великий інтерес викликає народний одяг, який несе послання поколінь, підсумовуючи матеріальний та духовний виміри етносу

слобожан. Поряд з мовою, звичаями, традиціями народний костюм є знаком, символом, фундаментальною ознакою належності його власника до певного географічного і культурного простору. Він пов'язаний з кліматом, порами року, заняттям, соціальним та матеріальним статусом власників, а також буденним та святковим його використанням. Костюм є вираженням вікових особливостей людей, які його носять [1, с. 37].

Заслужовують на увагу тимчасові виставки «Різдвяні свята» та «Дивосвіт української писанки», що були створені до великих християнських свят — Різдва Христового та Великодня, з якими слобожани пов'язували свої мрії про щастя, добробут. Ці виставки висвітлювали багаті традиції святкування на Слобожанщині. Основу виставок складали оригінальні експонати з етнографічної колекції ХІМ — писанки, листівки, вбрання, музичні інструменти.

Так як весь етнографічний матеріал не входить в рамки експозицій та тимчасових виставок, то серед інших форм роботи у сфері популяризації колекції ХІМ чільне місце займають пересувні виставки, які мають науково-освітнє і пізнавальне значення. З їх допомогою більша кількість людей познайомиться з цікавими пам'ятками минулого. Найбільшою популярністю вони користуються в школах нашого міста. Специфікою цього виду роботи є те, що серед навчальних предметів які вивчаються, предмета «Етнографія» немає і це породжує деякі труднощі інтеграції музейних екскурсій до навчального процесу. Адже саме музейна форма надання потрібної інформації має цілий ряд безперечних переваг — достовірність, наочність матеріалу, професійна інтерпретація через музейні предмети відомостей з історії та культури слобожан. У цьому році була підготовлена пересувна виставка «Стежками рідного краю». На 9 планшетах представлені: карта історико-етнографічного районування України, документи, листівки, зображення цікавих етнографічних експонатів, а саме знарядь праці, українського національного костюму, взуття, посуду і т. д. Доступні пояснюючі тексти інформують відвідувачів про заселення нашого краю козаками та селянами, які втікали від гніту польської шляхти, українськими «уходниками» та московськими служилими людьми. Тут можна побачити один із найважливіших і надзвичайно складних елементів національної культури — житло. Перед очима відвідувачів постає хата-мазанка з традиційним розподілом площі, де значне місце займає «покуть», вариста піч, дерев'яний настил

з жердкою та колискою, господарський куточок з кухонним начинням. Важливе місце на виставці надано святам та обрядам — релігійним, трудовим та родинним, які усім своїм розмаїттям сприяли вихованню любові до Бога, рідної землі та праці [2, с. 5].

Одним із напрямків популяризації етнографічної колекції ХІМ є тематичні заходи. У цьому контексті цікавим є захід на тему «Народний костюм Слобожанщини», де розповідь наукового співробітника супроводжується показом оригінальних експонатів ХІМ. Для цього відбираються нечисленні, але яскраві, найбільш інформативні, атрактивні предмети, які здатні привернути увагу і дати слухачам те, що не донесуть ні друковані видання, ні телебачення, ні Інтернет. Ми представляємо унікальні комплекси чоловічого та жіночого одягу, святкового, буденного, демісезонного, що побутував у нашому краї. Доповнюють костюм мальовничі рушники з різноманітною вишивкою, виготовлені майстринями-вишивальницями; предмети побуту — рубель, качалка, праска. Цей захід користується попитом, захоплює майстерністю та вишуканістю. Цікавим є те, що школярі можуть не тільки милуватися цією красою, але й приміряти костюм на себе, потримати в руках предмети побуту і відчувати себе на мить у далекому минулому. Вони розуміють, що характер, звичаї, традиції народу — все це світле і добре, що зробило людство до нас, тут з нами розмовляють наші пращури, тут стає явним зв'язок поколінь.

Крім того, треба зазначити, що в світі новітніх технологій завжди доречним є показ відеоряду необхідних колекцій з мінімальною кількістю музейних предметів. Мультимедійний супровід включає в себе інформаційні тексти, відео та аудіо програми, що дає слухачам більш повну картину розповіді та можливість пережити її емоційно. Дуже доречно вищевказані прийоми використовуються під час проведення таких тематичних заходів: «З історії українського гончарства», «Обереги Слобожанщини», «Кобзарство як елемент українського фольклору». З особливою зацікавленістю відвідувачі реагують не тільки на розповідь, а й на показ матеріалів на екрані. Так як тематика цих заходів різноманітна, тому метою їх є поглиблення знань з тієї чи іншої теми, розширення світогляду. Знайомлячись з ними у відвідувача з'являється бажання дізнатися більше про своє минуле, а значить — відвідати музей з його цікавими насиченими виставками.

Таким чином, усі вищезазначені форми з популяризації етнографічної колекції ХІМ є гарним досвідом виховання молоді на культурних традиціях Слобожанщини, метою якого є зробити відвідувачів носіями української культури, оскільки зараз помітне місце посідає дедалі зростаючий інтерес до кращих зразків і традицій минулого.

Література

1. Астахова О. В. *Свята та побут Слобожанщини* / О. В. Астахова, Т. М. Крупа, В. А. Сушко. — Харків : Колорит, 2008. — 143 с.
2. Пантелей О. М. *Наукова концепція пересувної виставки «Стежками рідного краю», 2013 р.*

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ДОПОМІЖНИХ МАТЕРІАЛІВ У СТАЦІОНАРНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ «НАШ КРАЙ ІХ–ХVІІІ СТ.»

Ю. А. Конюшенко,
*канд. іст. наук, ст. науковий
співробітник ХІМ*

В сучасних соціокультурних умовах музеїв — це більше ніж музеїв у класичному розумінні. Це єдиний інститут соціальної спрямованості, завданням якого є не лише збереження історико-культурної спадщини, але й його вивчення і трансляція, просування знань про історичне і культурне минуле серед широких соціальних верств.

Унікальні можливості музею як комунікативного простору пов'язані з його особливою «мовою», що дозволяє подолати семантичні мовні бар'єри у міжкультурному діалозі. Музей ненав'язливо репрезентує культурний досвід в ситуації занурення у предметний світ, а через музейний предмет стає досяжним наочним універсумом культури [4, с. 20].

Актуальною проблемою експозиційної діяльності музеїв у добу інформаційного «буму» є прагнення утримати «планку» суспільної зацікавленості, актуальності й популярності установи серед відвідувачів. У таких реаліях трансформується сама ідея

експозиції як чогось непорушного й сталого в часі. Музеї повинні сприяти тому, щоб у свідомості їх відвідувачів відбувалися позитивні зміни і, в першу чергу, це необхідно робити за допомогою музейних колекцій, експозицій і виставок. Творчі просторові рішення, створення художньо повноцінного ансамблю експозиції, використання різноманітних художніх і технічних засобів — все це сприяє цілеспрямованому виявленню змісту експозиції, підсилює враження, її доступність.

Одна з яскравих та інформаційно-насичених стаціонарних експозицій Харківського історичного музею «Наш край у IX–XVIII ст.», що була побудована 2004 року до 350-ти річного ювілею заснування міста Харкова, користується чималою популярністю серед різних вікових і соціальних груп відвідувачів. Останніми роками, неодноразово, в силу окремих причин, піднімалося питання про проведення часткової або повної реекспозиції існуючої експозиції [1, с. 31–32; 2, с. 64].

Необхідно зауважити, що музейна експозиція має свої особливості. По-перше, в ній виставляються не предмети взагалі, а музейні предмети, які можуть дати відвідувачеві різноманітну інформацію, викликати відчуття контакту з відображеними в них подіями, явищами, надати емоційний вплив. По-друге, в основі музейної експозиції лежить наукова концепція, розроблена співробітниками музею. Ця концепція визначає ідейний зміст експозиції, принципи відбору предметів з музейного зібрання, їх групування, композицію, інтерпретацію і аргументує свої вимоги до художніх рішень, що мають в музеї свої специфічні риси.

В останніх публікаціях, надрукованих у «Сумцовських читаннях», співробітниками І експозиційного відділу було обґрунтовано необхідність проведення реекспозиції [1, с. 31]. У зв'язку з чим була представлена тематична структура й головна ідея нової експозиції, розглянуті основні наукові погляди на розкриття важливих тем, запропоноване використання конкретних документальних матеріалів, історико-літературних джерел, шляхи та напрями створення провідних об'єднуючих образів та рішень [2, с. 65–69], а також запропоноване нове бачення художнього образу стаціонарної експозиції [3, с. 104–106].

На думку авторів, основною ідеєю майбутньої експозиції є питання українського державотворення. Саме тому, планується відобразити музейними засобами не лише еволюцію регіону, а й виявити національно-культурні особливості, характерні для нашого краю в зазначений період. Великої уваги надається

й підбору експонатів, бо саме насиченість експозиції оригінальними музейними предметами дасть відчуття занурення у той час. Безумовно, саме музейні предмети, які відображають склад музейного зібрання, слугуватимуть висвітленню певних тем. На жаль, за відсутності достатнього предметного забезпечення, окремі теми нової експозиції неможливо розкрити повною мірою. Через це, маючи в своїй основі музейні предмети, майбутня експозиція повинна обов'язково включати допоміжні наочні експонати. Види науково-допоміжних матеріалів різноманітні. До них відносяться предмети, спеціально виготовлені для музейної експозиції: копії експонатів, скульптури, картини, малюнки, фотографії, схеми, карти, плани, а також моделі, макети, діорами та ін., а їх використання залежить від характеру експозиції, можливостей музею та ініціативи музейних працівників. Подібні матеріали потрібні не лише для всебічного висвітлення тем експозицій, роз'яснення першоджерел, а й показу зв'язків між подіями.

В існуючій експозиції «Наш край у IX–XVIII ст.» науково-допоміжні матеріали використовуються майже у кожному розділі, темі, підтемі. Всі вони, на нашу думку, повинні бути задіяні і в майбутній експозиції. Але, враховуючи їх теперішній стан та посилені вимоги до художнього оформлення сучасних експозицій, більша частина з них вимагає обов'язкового втручання. Так, наявні карти, схеми, деякі копії гравюр потребують оновлення. Окремі з них необхідно замінити.

Раніше нами вже розбиралися основні напрями проведення реекспозиції «Нашого краю» [2], тому в даній розвідці ми більш детально розглянемо деякі пропозиції щодо перспективи використання додаткових науково-допоміжних матеріалів і зробимо окремі уточнення з цього питання.

Так, розділ, присвячений добі Київської Русі, можна доповнити як портретами Святослава Ігоревича, Володимира Великого та Ярослава Мудрого — князів, що відіграли велику роль в становленні, укріпленні й розвитку Давньоруської держави. Також логічним буде показ зображення генеалогічної схеми давньоруських князівських знаків X–XI ст. Останнє дозволить оживити візуальний ряд і дасть можливість показати — як зображення символу князівської влади — тризуба видозмінювалося за часів правління династії Рюриковичів, починаючи зі Святослава (друга половина X ст.), закінчуючи Ізяславом (кін XI ст.).

Висвітлюючи історію давньоруського міста Донець, було би не зайвим розширити існуючий експозиційний комплекс світлина-

ми розкопок, проведених експедицією Харківського університету у другій половині XX ст. біля станції Карачовка та зображенням стародавніх споруджень літописного міста, що залишилися в наш час.

Розділ Козацька Україна варто збагатити зображеннями портретів видатних кошових отаманів, ксерокопіями гетьманських універсалів та воєнних договорів другої половини XVII ст., копіями дипломатичного листування Б. З. Хмельницького. Слід зробити карту-схему військових дій під проводом Б. Хмельницького 1648–1653 рр. більшою за розміром і, бажано, кольоровою. Подібне рішення є умотивованим, бо саме ця історична подія справила безпосередній вплив на подальшу історію нашої держави і стала одним із чинників заселення Дикого поля.

Для більш повного розкриття історії заселення наших територій необхідно використати копії нормативно-правових документів XVII–XVIII ст., зокрема жалувані грамоти московських государів на українські землі російським воєводам, козацькій старшині тощо; потрібно виготовити карту Слобідської України, де будуть чітко вказані її кордони, а також зазначені етапи заселення, міграційні хвилі, основні населені пункти, що виникли в ході колонізації даних територій у XVII — на початку XVIII ст.

Висвітленню історії Харкова зазначеного періоду сприятимуть матеріали, що розкривають полкову структуру міста. Можна відтворити родоводи відомих династій полковників Слобідської України, створити схеми у вигляді генеалогічного древа. Фотографії церковних споруд, садиб, селищ нашого краю будуть незамінні для презентації історії окремих об'єктів.

Цікавою знахідкою, що оживить експозицію, можуть стати виготовлені копії книг і окремих сторінок давньоруських та козацьких літописів. Подібне відтворення предметів обґрунтовано необхідне, особливо, коли оригінал, за зрозумілих причин, не може бути представлений у музеї, але, для досягнення тематичної повноти й наочності експозиційного показу, про нього потрібно дати уявлення [6, с. 211].

Слід зазначити, що допоміжні матеріали за просторовою ознакою поділяються на дві групи: об'ємні та плоскі. Саме об'ємні матеріали привертають велику увагу відвідувачів і тому широко використовуються в музейних експозиціях. Найбільш поширені з-поміж них є копії експонатів, моделі, макети, діорами тощо [5, с. 90]. В цьому контексті, окрасою нової експозиції можуть стати створені костюми — князя, гетьмана, полковника, козака. До

того ж, саме у цьому питанні ми маємо певний досвід. До пересувної виставки «Переяславська рада», на харківській фабриці театрального реквізиту, було виготовлено гетьманський костюм, який з успіхом можна використати і в експозиції «Наш край у IX–XVIII ст.».

Безумовну першість серед науково-допоміжних матеріалів існуючої експозиції посідає діорама «Харківська фортеця», яка обов'язково, з певними технічними доробками й удосконаленнями (підсвітка, світлоілюмінація, звукові ефекти), увійде до оновленої експозиції.

Використання подібних науково-допоміжних матеріалів, безсумнівно, значно збагачує експозиційний показ. Саме тому, вже висувалися ідеї щодо створення реконструкції діорами поселення, або частини кріпосних споруджень донецького городища. Враховуючи те, що діорами вимагають значних експозиційних площ, було б доречно виготовити замість неї макет давньоруського міста Донець, а також макети Запорізької Січі, козацької «чайки», житлового комплексу (хати з господарськими приміщеннями) слобожан XVII ст.

Певна річ, враховуючи, що виготовленню науково-допоміжних матеріалів передуює велика попередня робота — вивчення відповідної літератури, джерел, архівних документів, ілюстрацій, чітко визначених завдань художників, макетників та інших виконавців [5, с. 90], а також залучення значних фінансових ресурсів, виготовлення вищеперелічених макетів, новоробів та ін. можливе лише за достатнього рівня фінансування.

Отже, незважаючи на підпорядковане становище науково-допоміжних матеріалів по відношенню до музейних предметів, вони є необхідними. В наглядній та легко засвоюваній формі запропоновані нами науково-допоміжні матеріали дадуть узагальнені знання про дійсність, яка відображена в експозиції, допоможуть у сприйнятті музейних пам'яток та поглибленні знань, отриманих від знайомства з ними, крім цього, аттрактивність допоміжних матеріалів посилить візуальні характеристики представлених експозиційних матеріалів.

Література

1. Желтобородова О. А. До питання створення стаціонарної експозиції Харківського історичного музею «Наш край у IX — на початку XX ст.» / О. А. Желтобородова // Шістнадцяті Сумцовські читання.

- Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, Харків, 16 квітня 2010 р. / Харківський історичний музей. — Х. : Оригінал, 2010. — С. 31–35.*
2. Желтобородова О. А. Музейна презентація видатних сторінок вітчизняної історії (у рамках основних тематичних розділів стаціонарної експозиції з історії краю 9–18 ст.) / О. А. Желтобородова, Ю. А. Конощенко // Вісімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2012 р. / Харківський історичний музей. — Х. : Майдан, 2012. — С. 63–70.
 3. Іванов О. Д. Деякі аспекти нового художнього образу стаціонарної експозиції ХІМ «Наш край у IX–XVIII ст.» / О. Д. Іванов // Сімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків, 18 квітня 2011 р. / Харківський історичний музей. — Х. : Майдан, 2011. — С. 103–106.
 4. Кавецкая В. Пространство совмещенных миров / Вера Кавецкая // Музей. — М. : ПОЛИТЭКОНОМИЗДАТ, 2010. — № 9. — С. 20–25.
 5. Мезенцева Г. Г. Музеезнание: (На матеріалах музеїв Української РСР) / Г. Г. Мезенцева ; [відп. ред. С. М. Чайковський]. — К. : Головне вид-во видавничого об'єднання «Вища школа», 1980. — 120 с.
 6. Шевченко В. В. Музеезнание: Навч. посібник для дистанційного навчання / В. В. Шевченко, І. М. Ломачинська. — К. : Університет «Україна», 2007. — 288 с.

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

О. О. Пискун,
зав. відділу «Музей Богдана
Хмельницького» Національного
історико-культурного
заповідника «Чигирин»

Сучасний музей не може бути сховищем раритетів. Його основне завдання — демонструвати їх людям, тому важливим напрямком науково-просвітницької діяльності кожного музею є виставкова робота. Завдяки створенню музейних виставок, відвідувачі мають змогу ознайомитись з унікальними пам'ятками, долучитись до світу історичного, духовного та культурного надбання українського народу.

Виставкова діяльність завжди була однією з пріоритетних у роботі музею Богдана Хмельницького. Її можна розділити на два періоди: перший — з моменту відкриття музею — до створення постійної експозиції (1995–2005 рр.); другий — коли роботи над постійною експозицією були завершені, тобто, від 2006 р. і до сьогодні. Кожен з періодів має свої особливості, які спробуємо охарактеризувати.

Відкриття першої тимчасової виставки у залах музею Б. Хмельницького співпало з відкриттям самого музею — 25 грудня 1995 року. Вона була присвячена 400-річчю з дня народження гетьмана і підготовлена науковцями НІКЗ «Чигирин» спільно з працівниками Черкаського обласного краєзнавчого музею. Більшість експонатів виставки надійшли зі збірок Черкаського обласного краєзнавчого музею, Черкаського обласного художнього музею, Національного художнього музею. На огляд відвідувачів були представлені, також, картини Данила Георгійовича Нарбута з серії «Гетьмани України», які стали першим фондовим надбанням НІКЗ «Чигирин» [1, с. 372]. Значну частину експозиції становили археологічні знахідки та музейні предмети з Чигиринського краєзнавчого музею.

Через півроку після відкриття музею Богдана Хмельницького предмети, тимчасово надані іншими закладами, потрібно було повертати власникам. Тому, перед працівниками відділу поставило нелегке завдання — заповнити величезні експозиційні площі (517 м²) новими виставками. Розпочалася напружена виставково-експозиційна робота, завдяки якій музейні працівники отримали перші знання з оформлення експозицій, написання музейної документації, складання етикетажу та текстів екскурсій. Усе це стало підґрунтям для важливої і відповідальної роботи по створенню постійної експозиції музею Б. Хмельницького, яка, у зв'язку з економічними негараздами в країні, затяглась на довгі роки.

Головною метою виставкової роботи, на даному етапі, стало залучення до щойно відкритого музею якомога більшої кількості відвідувачів та його популяризація.

Відомо, що основою роботи кожної музейної установи є наявність цікавих та оригінальних фондових колекцій, на базі яких формуються постійно діючі експозиції та тимчасові виставки. Проблема закладу полягала в тому, що на час відкриття музею Богдана Хмельницького фонди НІКЗ «Чигирин» знаходились лише у стадії формування. Вони асимілювали в собі зібрання

краєзнавчих музеїв: міста Чигирина, сіл Медведівки, Стецівки, Суботова, які потребували вивчення та опрацювання. Тому, фондово-збиральницька робота стала одним із найважливіших напрямків діяльності НІКЗ «Чигирин». Систематично проводились заходи по комплектуванню фондів заповідника, а саме, етнографічні експедиції, пошук та придбання музейних предметів через фондово-закупівельну комісію. Головним результатом цієї роботи стала можливість формувати тимчасові виставки із власних фондів. Першими такими виставками стали: «Михайло Сергійович Грушевський та Чигиринщина», «Бандуристе, орле сизий» (з історії гуртка бандуристів с. Красносілля), «Чигиринські походи 1677–1678 рр.» тощо. Лише у 1997 році у залах музею працювало 11 різноманітних виставок. Порівняно невеликий, на той час, музейний фонд НІКЗ «Чигирин» не давав можливості заповнити всі експозиційні площі музею Богдана Хмельницького. Тому, окрім показу предметів із власних фондів, організація виставкової діяльності активно велась і в інших напрямках. Було організовано показ робіт сучасних українських митців, майстрів декоративно-прикладного мистецтва, місцевих умільців; демонструвались музейні предмети із фондів інших музеїв та із приватних колекцій.

За період з 1995 по 2005 роки у музеї Богдана Хмельницького було оформлено близько 80 різноманітних виставок. Жителі Чигиринщини та гості міста мали змогу ознайомитися з мистецьким доробком талановитих земляків, самодіяльних художників — М. І. Кладницького, П. М. Настевича; скульптора Є. Г. Воронкова; гончара Я. М. Брюховецького. Це сприяло зростанню патріотизму та любові до рідного краю.

Виставкові зали музею Б. Хмельницького стали одними з найпрестижніших експозиційних площ і для багатьох відомих митців Черкащини. Серед них — Іван Бондар, Віктор Клименко, Іван Фізер, Тамара Гордова, Микола Теліженко, Наталя Харичкіна, Поліна Запара, Тетяна Багрій, Альберт Недосеко, Тетяна Сосуліна, Тетяна Касьян та багато інших.

Справжньою подією для чигиринців стало відкриття персональної виставки членів Національної спілки майстрів народного мистецтва України Оксани Білоус та Зої Сташук «Сяйво писанки», які не лише представили свої неповторні витвори, а й провели перший майстер-клас з написання писанок у приміщенні музею.

Незабутнє враження залишили про себе виставка ляльок Наталії Кузьменко «Родом із дитинства» (м. Черкаси) та виставка

дерев'яної скульптури заслуженого майстра народної творчості України Володимира Лупійчука (м. Тернопіль).

Особливо плідною, у справі виставково-експозиційної роботи, стала співпраця з іншими музейними установами. З допомогою Черкаського художнього музею встановлені зв'язки з Американським домом (культурним центром при посольстві США в Україні), який у 1997–1998 рр. організував у музеї три виставки: «Кустарні вироби Північноамериканських індіанців» (сучасні речі, виготовлені корінними американцями, які і досі займаються традиційними видами ручного ремесла), «Мистецтво зберігання зображення» (еволюція чорно-білої фотографії) та виставку робіт Якова Гніздовського — всесвітньовідомого графіка родом з України, що проживає в Сполучених Штатах Америки. На урочистому відкритті останньої був присутній посол США в Україні Стівен Пфайфер.

У лютому — березні 1999 року у музеї Богдана Хмельницького працювала виставка із фондів Національного художнього музею «Український класичний живопис кінця XIX — початку XX ст.». Відвідувачі мали можливість побачити шедеври українських художників зі світовими іменами: М. Пимоненка, К. Трутовського, С. Васильківського, О. Мурашка, І. Кричевського, С. Світолавського. З колекції НХМУ, у музеї була організована, також, виставка ««Енеїда» І. Котляревського в ілюстраціях українських художників». На ній демонструвались роботи відомих українських графіків — Івана Їжакевича, Михайла Дерегуса, Анатолія Базилевича, Івана Падалки. Пізнавальною для глядачів стала виставка робіт шведського художника Карла Петера Мазера «Образи Києва середини XIX ст.» з фондів того ж музею, яка знайомила із малюнками, створеними під час його подорожі Україною у 1851 році.

Шевченківський національний заповідник надав для тимчасової виставки у музеї Б. Хмельницького відому серію картин — «Шевченкіана Івана Марчука». Це ілюстрації до творів Т. Г. Шевченка, виконані найтитлованішим художником сучасної України Іваном Марчуком, автором унікальної техніки живопису — «пльонтанізму» (від слова «пльонтати», тобто переплітати).

Кульмінацією виставкової діяльності музею Б. Хмельницького вважається міжнародна виставка «Атрибути гетьманської влади та особисті речі Богдана Хмельницького із музеїв Європи», яка працювала в Чигирині у квітні — червні 2002 року. Вона стала результатом співпраці з музейниками інших країн — Польщі,

Швеції, Росії. Відвідувачі мали змогу побачити унікальні експонати — речі Богдана Хмельницького, які у різний час були вивезені з України. Це: прапор гетьмана зі збірки Військового музею при Національному музеї шведської історії (м. Стокгольм), булава Богдана Хмельницького з Музею Війська Польського у Варшаві, шабля Хмельницького із фундації князів Чарторийських (м. Краків), нагай (зберігається у Національному музеї Кракова), водосвятна чаша із Державного історичного музею Москви, шапка гетьмана, яка зберігається в Національному історичному музеї (м. Київ) та інші предмети, пов'язані з іменем Хмельницького. Організація унікальної виставки в Україні стала можливою завдяки роботі Фонду інтелектуальної співпраці «Україна — XXI століття» (голова — Богдан Губський). Підтримані фондом українські історики, музейники (у їх числі і Генеральний директор НІКЗ «Чигирин» В. І. Полтавець) змогли поїхати у закордонні відрядження, зібрати та опрацювати матеріали по даній темі, підготувати необхідні документи для ввезення раритетів в Україну.

Урочисте відкриття виставки «Атрибути гетьманської влади та особисті речі Богдана Хмельницького з музеїв Європи» відбулося у приміщенні чигиринського музею 17 квітня 2002 року. В ньому взяли участь: народний депутат України, голова Фонду інтелектуальної співпраці «Україна — XXI століття» Б. В. Губський, Міністр культури України Ю. П. Богуцький, голова Національної Спілки письменників України Ю. Мушкетик, представники посольств Швеції, Польщі, Росії, науковці, письменники, музейні працівники. Захід широко висвітлювався у засобах масової інформації. Це сприяло популяризації музею Богдана Хмельницького, зростанню інтересу до закладу. Як наслідок, лише за два місяці роботи виставки музей відвідали 11 тисяч туристів (за увесь попередній 2001 рік — 14 тисяч) [3].

Серед виставок, організованих приватними колекціонерами-чигиринцям та гостям міста, запам'яталася виставка «Метелики світу». Колекція, представлена в експозиції музею, була зібрана біологами з м. Київ Ігорем Аліменком та Сергієм Леденьовим. Вона знайомила відвідувачів з цікавим та різноманітним світом комах.

Хоча тематика виставки була далека від профілю музею, вона викликала значний інтерес у місцевих жителів, сприяла збільшенню кількості відвідувачів та проведених екскурсій, тим більше, що працювала виставка взимку — період, коли потік туристів іде на спад.

Отже, активна виставкова робота була чи не найважливішим напрямком діяльності музею Богдана Хмельницького впродовж 1995–2005 років. Завдяки їй, підтримувався стійкий інтерес до закладу навіть за умов відсутності постійної експозиції, зростала популярність музею як серед місцевого населення, так і в регіоні, кількість відвідувачів невпинно збільшувалась (у 1996 — 7611 відвідувачів, 388 екскурсій; у 2005 — 17366 відвідувачів, 612 екскурсій).

Організація тимчасових виставок дала змогу музейним працівникам набути необхідний досвід з оформлення експозиції, написання документації, визначити напрямки фондово-збиральницької та наукової роботи.

Зважаючи на важливість виставкової діяльності, 12 квітня 2001 року на спільному засіданні науково-методичної Ради працівників управління культурної спадщини Міністерства культури і мистецтв України та Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» прийнято рішення виділити експозиційні площі для організації тимчасових виставок у приміщенні музею Богдана Хмельницького (у попередньому ТЕПі вони не були передбачені).

Наприкінці 2005 року держава надала кошти для закінчення робіт по створенню постійної експозиції музею великого гетьмана. Влітку 2006 року ці роботи були завершені. Розпочався новий етап у житті закладу. Він характеризувався, насамперед, різким зменшенням виставково-експозиційних площ. На сьогодні, для виставкової роботи, використовується лише один зал музею (65,7 м²), що, відповідно, впливає і на кількість проведених щорічно тимчасових виставок.

За роки діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» була сформована багата та різноманітна фондова колекція. До неї увійшла велика кількість творів декоративно-прикладного мистецтва, живопису, фотографій, історико-побутових предметів. Усе це дало змогу створювати нові тематичні експозиції. Тому, головною метою виставкової роботи на даному етапі став показ музейних предметів із власної збірки. Чигиринцям та гостям міста запам'яталися такі тимчасові виставки із фондів НІКЗ «Чигирин» як: «Чисті барви краси і любові» (живопис Наталії Атамась), «Диво великодне» (писанки із фондів НІКЗ «Чигирин»), «Світ гармонії і тепла» (декоративний розпис Лідії Онуфрієвич), «Жіночих рук мистецтво чарівне», «Світ дитячої іграшки» та багато інших.

Значну частину нинішньої фондової збірки заповідника становлять роботи учасників Всеукраїнських мистецьких симпозиумів, які ось уже протягом 10 років щорічно проводить НІКЗ «Чигирин» спільно з Національною спілкою майстрів народного мистецтва України. У них беруть участь як відомі, так і молоді майстри. Частину своїх робіт учасники симпозиумів традиційно передають до фондів заповідника. Таким чином, сформована колекція творів декоративно-прикладного мистецтва дозволила розширити тематику тимчасових виставок у музеї.

Проте, серйозною проблемою, на сьогодні, стала підготовка музейних предметів, які зберігаються у запасниках для експонування — реставрація, оформлення мистецьких творів тощо. Важливим, також, є придбання необхідного музейного обладнання — виготовлення подіумів, нових вітрин, без яких неможливо достойно представити експонати у виставковому залі. Часто брак коштів стає на заваді організації цікавих виставок та показу широкому загалу відвідувачів багатьох раритетів.

Окрім експонування музейних предметів із колекції НІКЗ «Чигирин», продовжується робота по організації виставок творів сучасних професійних митців. Усталеною є співпраця музею з місцевими майстрами, приватними колекціонерами.

Важливим досвідом для працівників заповідника стала участь у міжнародній виставці «Україна — Швеція на перехресті історії», що проходила в Українському музеї у м. Нью-Йорк (США) у квітні — жовтні 2010 року. Автором концепції і куратором виставки був кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України Юрій Савчук. Він, разом з музейниками із США, відібрав для експонування у Нью-Йорку три предмети з експозиції музею Б. Хмельницького. Це: дві сюжетні пічні кахлі XVII ст. та панцир — захисний обладунок кінця XVI — початку XVII ст. Загалом, на виставці було представлено близько 100 унікальних предметів з музейних, архівних та бібліотечних закладів України, Швеції, США [2]. У складі делегації, яка брала участь у відкритті виставки у Сполучених Штатах Америки, був і Генеральний директор НІКЗ «Чигирин» В. І. Полтавець.

Актуальним, на даний час, залишається пошук нових форм виставкової роботи.

З розвитком мережі Інтернет, одним із способів презентації музейних предметів стала «віртуальна» виставка. Вона є цифровим аналогом реальної музейної експозиції і має завдання подібні до тих, які ставлять організатори звичайних виставок:

популяризація фондової збірки, введення у науковий обіг мало-відомих музейних предметів, зацікавлення пропонованою темою тощо. Інтернет-експозиція має ряд переваг. По-перше, музеї отримали нову категорію відвідувачів — віртуальних, тобто тих, які знайомляться з експонатами, сидячи біля власного комп'ютера, у зручний для себе час, знаходячись у будь-якій частині України та світу. Це дає можливість значно розширити коло людей, які мають змогу оглянути запропоновану виставку. По-друге, створення віртуальної виставки не залежить від наявності експозиційних площ у музеї та не потребує значних коштів на її оформлення.

Працівники музею Богдана Хмельницького не стоять осторонь технічного прогресу і використовують усі способи залучення відвідувачів, нехай і «віртуальних». Першою Інтернет-експозицією, підготовленою науковцями закладу, стала фотогалерея «Обличчя старого міста», на якій глядачі зможуть ознайомитись із найдавнішими фото міста Чигирин, що зберігаються у фондах заповідника.

Отже, виставково-експозиційна робота, на даному етапі, залишається важливим напрямом діяльності відділу «Музей Богдана Хмельницького». Завдяки їй працівники закладу знайомлять відвідувачів з унікальними пам'ятками історії та культури. Крім цього, організація нових виставок дозволяє підтримувати інтерес до закладу, спонукає прийти сюди ще раз і ще раз.

Література

1. Марченко І. О. Фонди історико-культурного заповідника «Чигирин»: з історії формування / І. О. Марченко // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня — 1 жовтня 2010 р. — Черкаси : Вертикаль, 2011. — С. 372–375.
2. Матеріали сайту Міністерства культури України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://195.78.68.75/mincult/uk/publish/article/204596.jsessionid=82B309814A6DF56F73A6B3F7F0327020>
3. Пискун О. О. Музей Богдана Хмельницького. Літопис визначних подій / НА НІКЗ «Чигирин»

**З ДОСВІДУ СПІВПРАЦІ
ХУДОЖНЬО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І. Ю. РЕПІНА
ТА МУЗЕЮ АРХЕОЛОГІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ
СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
ХНУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

*А. В. Юрченко,
науковий співробітник
Художньо-меморіального
музею І. Ю. Рєпіна*

Завдяки популяризації давньої історії в пресі та по телебаченню, постійно зростає до неї цікавість. Проте, разом зі зростанням такого інтересу, зростають і масштаби руйнування пам'яток історії та археології. Пересічні громадяни часто не розуміють цінності, здавалося б, незначних фрагментів посуду та кісток, вважаючи, що важливими є лише золото та інші дорогоцінності. Саме з метою підвищення рівня історичної обізнаності жителів міста Чугуєва було розроблено цикл лекцій та музейних занять з археології для учнівської молоді. Але доросле населення ними не охоплене. Це питання могла б вирішити експозиція чи принаймні виставка, присвячена археології краю.

В краєзнавчому відділі Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна зберігається певна колекція археологічних артефактів. Ця колекція репрезентує практично всі епохи минулого, починаючи від неоліту і закінчуючи пізнім середньовіччям [6, с. 15; 7, с. 70–72]. Але їх кількість недостатня для заповнення зали і побудови виставки. Проте, музейну колекцію з легкістю можуть доповнити колекції інших музеїв. Одним з таких музеїв є Музей археології та етнографії Слобідської України (надалі МАЕСУ) [5, с. 7–32].

Згаданий музей вже має досвід улаштування виїзних виставок. Так, співробітники МАЕСУ надавали матеріал для частини виставки в Ізюмському краєзнавчому музеї, музеях в містах Красноград та в Святогорську [1; 2; 3].

Отже, було прийнято рішення про співпрацю з МАЕСУ. Проте, підготовчий етап розтягнувся більше ніж на рік. Спочатку мова йшла про те, що виставка на матеріалі МАЕСУ буде такою собі передмовою до постійної експозиції «Археологія» і охоплюватиме період з кам'яного віку і до IX ст., тобто до того моменту, коли в історичному центрі Чугуєва було збудовано городище салтівської культури. Тому виставка мала розміщуватись

в тому ж залі, в котрому, в майбутньому, буде створено постійну експозицію. Але в залі відсутні вітрини. Через брак коштів вітрини так і не були закуплені. Тому питання про виставку відкла-лось на певний час.

З технічних причин в ХММ довелось розібрати два зали. На облаштування власної експозиції «Археологія» кошти так і не були виділені. Відділ перестав цікавити відвідувачів. Знову повернулись до думки про співпрацю з МАЕСУ. Було вирішено задіяти інший зал і виставку зробити сумісною — доповнити власну колекцію речами з фондів МАЕСУ. Проте, саме в той час змінилось його керівництво і довелось почекати, доки будуть владнані всі питання, пов'язані зі зміною в адміністрації. Співробітниками ХММ було створено приблизний план майбутньої виставки з ретельним описом складу власної колекції. Відбір артефактів у МАЕСУ зайняв ще певний час. Доки вирішувалось питання з транспортуванням речей, велась робота над підбіркою ілюстрацій. Їх пошук вівся в мережі Internet та в літературі з археології. Серед маси різноманітних зображень необхідно було знайти такі, котрі б відповідали наступним критеріям: були б виконані на основі археологічних матеріалів (а, отже, щонайменше — науково-популярними); були високої розподільної якості. Тому далеко не весь масив зображень в мережі був придатний для використання.

Розпочати виставку було вирішено з топографічної карти Харківської області, на котру нанесені всі пам'ятки археології, відомі за «Справочником по археологии Украины. Харьковская область» під редакцією Б. А. Шрамко, В. К. Міхеєва та Л. Грубник-Буйнової [4, с. 32–140], а також за звітами археологічних досліджень та розвідок. А тому, до кожної з епох також були підібрані мапи з нанесеними контурами поширення основних археологічних культур. Також були підібрані зображення реконструкції зовнішнього вигляду носіїв тієї чи іншої археологічної культури та їх житла. На центральній стіні, біля котрої відсутні вітрини, розміщено широкоформатний банер з фотографіями археологічних розкопок минулого та сьогодення, а також висловлюваннями про археологію та археологів. В простінках між вітринами з однієї сторони були розміщені фотокартки з особистого архіву засновника Харківської школи археології Б. А. Шрамко, такі ж фотографії були розміщені по сторонам від банера. Між вітринами встановлено дві античні амфори. Отже, весь наявний простір залу був задіяний та візуально організований.

В найменшій горизонтальній вітрині був представлений кам'яний вік. Хоча на території самого Чугуєва такі ранні поселення не виявлені, але вони наявні в Чугуївському районі. Період мезоліту представлений речами виключно з колекції МАЕСУ. Це нуклеуси, крем'яні сокира та списи. Наступний період — неоліт — представляють речі з колекції ХММ та, частково, МАЕСУ. Це ножеподібні пластини, крем'яні списи та вістря стріл, а також кістяна проколка. Неоліт — це доба значних змін у житті людей. Ці зміни були такими масштабними, що отримали навіть визначення «неолітична революція». Перш за все, вони проявились в освоєнні глини і появі першого глиняного посуду. Цей посуд був прикрашений ямково-гребінцевим орнаментом і був гостродонним. Фрагменти такого посуду є в колекції ХММ, але ціла форма була надана МАЕСУ. Також з'являється нова техніка обробки каменю — шліфування та свердління. Це досягнення представлене шліфованою сокирою. Хоч вона і датується початком епохи бронзи, але розміщена в цій вітрині з метою демонстрації шліфовки та свердлення каменю.

Епоха бронзи представлена в двох вертикальних вітринах і розділена тематично на 4 блоки — перехідний етап від каменю до бронзи (ямна археологічна культура); епоха ранньої бронзи (катакомбна культура); середня бронза (зрубна культура) та скіфська епоха (бондарихінська культура). В колекції ХММ епоха бронзи представлена незначними фрагментами ліпного посуду і колекцією з 5 кам'яних шліфованих сокир-молотів та мотиною. Також є один бронзовий наконечник стріли та фрагмент форми для відливу таких списів. Тому для презентації цієї епохи з колекції МАЕСУ було взято лише цілі форми посуду. Також в колекції ХММ є декілька кістяних виробів досить грубої форми. Подібні вироби можуть мати широкий люфт в датуванні. Але нами вони використані саме в вітринах епохи бронзи. Ці кістяні та кам'яні знаряддя праці демонструють, що пізнавши метали, людство не перестало працювати з кісткою та каменем.

Епоха раннього залізного віку, або ж скіфо-сарматський час, в колекції ХММ представлена лише одним кинджалом, двома псаліями, фрагментами дрібної пластики, двома розтирачами та близько сорока наконечниками бронзових трьохлопасних наконечників стріл. Тому, в основному, епоха представлена артефактами з колекції МАЕСУ. Для додання яскравості вітринам було використано реконструкцію скіфського обладунку та глиняну копію скіфської баби. Одна вітрина присвячена відомій «скіфській

тріаді» — зброя та збруя, різна кістка та звіриний стиль. Друга вітрина демонструє побут населення того часу. Використано бронзові та пастові прикраси, залізні знаряддя праці та кам'яну зернотерку з розтирачем. А також, звісно, глиняний посуд.

Наступною показана черняхівська культура. В колекції ХММ є дві срібні монети VI ст., фрагмент фібули, культова посудина та орнаментоване прясло. Найцікавішим в колекції є фрагмент кубку, прикрашеного орнаментом з елементами календаря. Основну ж частину речей, які представлені у цьому розділі, взято в МАЕСУ. Це не лише посуд, але і кістяний гребінь.

Завершують виставку дві вітрини, присвячені слов'янським археологічним культурам. Одна з них — раннім слов'янам, а інша — контактам слов'ян з кочівниками. З колекції ХММ для цих вітрин взято глиняні іграшки-свистунці: пташку та бичка, вальки для обмазування печі та кочівницькі вудила. Цілі горщики, вироби з кістки та середньовічний меч надали з колекції МАЕСУ.

В ході підготовки до виставки директором МАЕСУ І. Б. Шрамко та науковим співробітником МАЕСУ С. А. Задніковим було надано консультацію щодо деяких артефактів. Так, виявилось, що кістяний псалій, датований скіфським часом, відноситься до передскіфського часу. А кістяний антропоморфний виріб може бути моделлю сокири з вушками. Крім того, згаданими спеціалістами були помічені деякі деталі, на котрі раніше уваги не звернули. Наприклад, на одному з країв псалія помітний циркульний орнамент, позаду антропоморфного виробу є слід, очевидно, від шнура. Тому перспективним може бути опублікування згаданих артефактів у наукових виданнях.

Крім того, в рамках підготовки до відкриття виставки було використано можливості соціальних мереж. Раніше інформація про різні заходи, організовані музеєм, розміщувалась лише в групах і «постилась» на стінах співробітників, а також велось розміщення інформації про виставку і в інших тематичних групах. Тепер же було використано і адресну розсилку, адже відомо, що коли до людей звертаються особисто, вони відкликаються частіше.

Отже, колекція МАЕСУ прекрасно доповнила набір артефактів з ХММ, що дозволило створити повноцінну виставку. До того ж, можливості мережі Internet дозволили провести досить широку рекламну акцію. Тому досвід співпраці з МАЕСУ буде використано і в подальшому.

Література

1. В Красноградском краеведческом музее им. П. Д. Мартыновича в рамках празднования Дня города Красноград открылась минивыставка «Скифы & эллины» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://maesu.org/2011/05/14/svjatogorsk.html>
2. Відкриття художньо-археологічної виставки «Вартові степу» (українське козацтво в художніх образах і археологічних знахідках), до 485 першої писемної згадки про Святі Гори [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://maesu.org/2011/09/19/krasnohrad.html>
3. Выставки — Музей археологии и этнографии Слободской Украины [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.maesu.org/category/vystavki/>
4. Шрамко Б. А. Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова. — К. : Наукова думка. — 1977. — 155 с.
5. Музей археології Слобідської України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Каталог-проспект / відп. ред. С. І. Посохов. — Х. : Раритет України, 2011. — 36 с. ; іл.
6. Юрченко А. В. Колекція крем'яних виробів у збірці Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна / А. В. Юрченко // Тези доповідей 64 міжнародної наукової конференції «КАРАЗІНСЬКІ ЧИТАННЯ». Харків, 22 квітня 2011.
7. Юрченко А. В. Матеріали епохи бронзи в збірці КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна» / А. В. Юрченко // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. Випуск IV. — Одеса, 2012. — С. 70–72.

ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СУЧАСНІЙ МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

В. О. Казус,

зав. 2 науково-експозиційного
відділу ХІМ

А. В. Соколов,

зав. відділу технічних засобів ХІМ

Влітку 2014 року виповнюється 100 років від початку Першої світової війни, що відкрила нову сторінку в історії. Події Першої світової залишилися в минулому ХХ ст., яке стало століттям воєн та революцій, що майже цілковито знищили систему старого

режиму. Все менше раритетів нагадує про неї, пішли з життя останні воїни, які брали участь у військових операціях і, саме музеї, на сьогодні, є такими закладами, які зможуть виконати функцію історичної пам'яті, донести до відвідувачів знання про війну 1914–1918 рр. В країнах — учасниках війни — вже почалася підготовка до цієї пам'ятної дати: відкриті музейні експозиції в Баварії, Фландрії, Парижі. Розпочалося створення музею, присвяченому Великій війні, в Царському Селі під Санкт-Петербургом.

Перша світова війна докорінно змінила життя всіх наступних поколінь багатьох народів, серед них і українського. Для Харківщини, як і для всієї Російської імперії, війна знаменувала початок ХХ століття, початок не в календарному, а в історичному сенсі: 1914 рік став вододілом, за яким настав 1917 рік і наступні безприкладні в історії драматичні події аж до падіння Берлінського муру та розвалу СРСР.

В другій половині ХХ століття Харківський історичний музей, як один з найстаріших й найбільших наукових і культурно-просвітницьких закладів Радянської України, висвітлював музейними засобами історію краю, яка була невід'ємно пов'язана з історією радянської країни. Один із розділів експозиції був присвячений подіям Першої світової війни. Але сюжети війни повністю відійшли на другий план, порівняно з революційними, які відкрили «еру комуністичного будівництва» [3, с. 65]. В експозиції, переважно, знаходилися фотографії та особисті речі членів РСДРП(б): С. І. Покко, І. Ф. Котлова, М. С. Данилевського, О. Г. Скорохода та ін. Під час екскурсії відвідувачі дізнавалися про масові арешти, переслідування та роботу більшовиків в містах [1, с. 28]. Співробітники музею, згідно з думкою радянських дослідників, що революційні події зруйнували капіталістичний світ, ретельно поповнювали музейні фонди предметами, які належали «старим більшовикам» і тим, хто брав участь у революційних подіях. Сама ж війна та життя пересічного харків'янина залишалася в тіні Лютневої «буржуазно-демократичної» та Жовтневої соціалістичної революцій.

В кінці 90-х років ХХ століття Харківський історичний музей переїздить до іншого приміщення. Це був складний період, коли демонтовані виставки необхідно було в короткотерміновий період відновити на нових площах. Незважаючи на складне матеріальне становище музею, було створено кілька тематичних виставок, які, на жаль, не змогли розповісти в повному об'ємі про історію нашого краю. Для цілісного ж сприймання історії

повинна бути створена повнопрофільна стаціонарна виставка, один із розділів якої стане відображенням реальних подій війни 1914–1918 рр., впливу бойових дій на життя мешканців Харківщини, погіршення економічного, духовного та матеріального становища. Відвідувачів музею завжди цікавлять реальні події з історії країни, розвиток регіону, в якому вони живуть, видатні особистості того періоду.

В розкритті даної теми виникає ряд проблем, яких не було в попередній експозиції. Насамперед, це усвідомлення того, що українські землі — територія Волині, Галичини і Центральної України — стали одним із театрів бойових дій у Східній Європі. Тут, у боротьбі за цей регіон, зішлись два старі супротивники — Австро-Угорщина і Німеччина, з одного боку, та Росія — з другого. Українці мусили брати участь у кривавому протистоянні, воювати на 11 фронтах з обох ворожих боків за інтереси чужих їм держав. В цьому була трагедія українського народу. Неможливо обійти стороною і того, що українські землі були у числі найбільш постраждалих від війни.

Війни на Балканах (1912–1913 рр.) загострили політичну ситуацію в Європі до такої міри, що війна 1914 року стала неминучою. Росія виступає на боці Англії та Франції (Антанти). В загальних планах поділу території відразу після початку Першої світової війни Росії мали належати: нижня течія річки Неман, Познань, Шлезьк та Галичина та, окрім цього — гарантовано вільний прохід через Босфор та Дарданели. На початку 1915 року було досягнуто угоди, згідно якої Константинополь і Мрамурове море переходили до Росії [3, с. 19]. За місяць після вбивства австрійського престолонаслідника герцога Франца Фердинанда у столиці Боснії Сараєво 28 червня 1914 року два військові блоки, Антанта та Центральні держави, вступили у затяжну війну, що відкрила нову добу в світовій історії. Сараєвське вбивство виявилось зручним приводом для тих, хто бажав прискорити початок європейської війни. Всього у війні взяли участь 38 країн з населенням понад 1,5 млрд. осіб, число українців, мобілізованих до царської армії, оцінюється в цифру 3,5 млн. чоловік [3, с. 21].

Привід для початку війни схилював громадськість великих і малих міст Російської імперії. По всій державі проходять маніфестації. Не був винятком і Харків. Вже 20 липня 1914 року в місті відбулася велика патріотична маніфестація. Наступного дня архієпископ Антоній з трьома архимандритами відслужили на Соборній площі урочистий молебень «про посилення

російській вітчизні перемоги». 22 липня на площі відбулося урочисте богослужіння і військовий парад [2, с. 120]. Експонування фотографій, газет, карт, поштових листівок відтворюють патріотичний настрій, в якому перебувала більша частина російської спільноти на початку Великої війни (поштова листівка «Три флага согласия» 1914 р.; фотокопія карти бойових дій; фотокопія маніфесту царя Миколи II про оголошення війни Росією Австро-Угорщині; фото «Микола II вітає патріотичну маніфестацію», газети «Южный край»).

Не можна також залишити поза увагою і той факт, що рішуче проти війни були налаштовані представники більшовицької партії, які виступали за поразку «своїх урядів і перетворення війни імперіалістичної на громадянську всередині країни» [2, с. 121].

24 липня Микола II оголосив часткову мобілізацію, у тому числі в Київському та Одеському військовому округах. Харківська губернія також не залишалась осторонь мобілізаційних процесів. Цьому моменту історії не було приділено належної уваги, не дивлячись на те, що з Харківської губернії було мобілізовано до лав Російської армії майже половина чоловічого працездатного населення — 49,1% [3, с. 22]. Багато з них полягли на полях битв. Слід зробити акцент на відбірці фотографій та унікальних документах того часу, які зберігаються в фондах музею («Призивне свідоцтво» 18.07.1914 р.; «Свідоцтво про явку до воїнської повинності» 7.10.1914 р.; «Приписка до призиву» — жовтень 1915 р.; «Мобілізаційне посвідчення» 1916 р.; «Посвідчення про звільнення в зв'язку з призивом до армії» 1915 р. Фотографії: «Група селян, яких призывали до царської армії з Красного Кута», 1915 р.; «Група російських солдат — мешканців Харківської губернії», 1914 р.; «Солдат царської армії Мясниченко Денис Іванович, мешканець с. Городне Краснокутського повіту Харківської губернії» 1915 р. та ін.).

Всі сподівалися на закінчення воєнних дій протягом трьох або чотирьох місяців 1914 р., до Різдва. Хоча війна прийшла цілком несподівано, кожна велика європейська держава готувалася до неї не один рік. Проте сподівання на закінчення війни до Різдва не виправдалися. 19 серпня 1914 року між Дністром і Віслою розгорнулася грандіозна битва, яка тривала до 26 вересня 1914 року. Перемога залишилася за російськими військами, які захопили всю Східну Галичину зі Львовом, частину Буковини з Чернівцями і частину Західної Галіції. Безпосереднім результатом Галицької битви став вхід російської армії в Карпати і заблокування найбільшої фортеці в Європі — Перемишля. У березні

1915 року фортеця була взята і в руки російського командування потрапило 120 тис. полонених [3, с. 26]. Проте цей успіх для російських військ був останнім. Особливе місце для розкриття цього питання посядуть зброя і військові нагороди, які повинні подаватися у супроводі плакатів, поштових листівок, фотографій та пояснювальних текстів (стрілецька зброя: револьвер системи Нагана, пістолети Браунінга, пістолети Маузера, гвинтівки Мосіна та Маузера, кулемети Шварцлозе та Гочкіса, гранати Ф-13; нагороди: Георгіївські хрести та медалі, ордени Володимира, Анни та Станіслава з мечами, знак ордена святого Георгія IV ступеня, Залізний хрест та ін.; плакати «Героїчний подвиг донського козака Кузьми Крюкова», «Подвиг штабс-капітана П. М. Нестерова» та ін.)

На початку 1915 року на Східному фронті ініціативу перехопили німецькі армії. В травні почався широкомасштабний наступ австро-угорських і німецьких військ на російську армію. Російські війська залишили Львів. Натовпи втікачів заповнили шляхи на схід.

Поразки на фронті наклали свій відбиток і на розвиток міського господарства Харкова. Умови економічної діяльності міського самоврядування значно ускладнилися з початком війни. Це було обумовлено ще й тим, що у 1914–1916 роках населення Харкова зросло в 1,3 рази [2, с. 123]. Головним джерелом такого приросту стали біженці. Переміщення великих мас людей не могло не викликати величезної кількості організаційних, побутових, сімейних, моральних проблем. Для величезної кількості людей воєнне життя перетворилось на проблему виживання. Потік переселенців розпочався в лютому-березні 1915 року, коли уряд змушував до евакуації з Варшавської губернії німців та поляків. Поразки на фронтах перетворили струмінь біженців на справжню ріку.

Головним контингентом біженців були жінки та діти. У травні 1916 року в Харкові нараховувалося майже 37 тис. біженців [2, с. 126]. Крім біженців до Харкова були евакуйовані робітники заводів та їхні сім'ї: з Риги — ВЕК, «Герлях і Пульст», Лейтнера, Горизяківського та ін. Детально це питання допоможуть розкрити статті з газет та фотографії, спогади («Спогади С. І. Покко про евакуацію заводу ВЕК»; «Білет біженця для реевакуації», 1917 р.; фото «Група біженців з Прибалтики, які були поселені в 2-му Тарасівському в'їзді», 1916 р.; фото «Відкриття заводу «ВЕК», 1916 р.).

Перша світова війна склалася несприятливо для Росії: 75% виробництва було переорієнтовано на потреби війни та армії, величезна кількість вбитих, сотні тисяч поранених. Харків теж був центром лікування тисяч поранених солдат і офіцерів. У лазаретах та шпиталях міста в 1916 році перебувало близько 8,5 тис. чоловіків [2, с. 127]. Для санітарно-медичної служби Харкова війна стала справжнім випробуванням. В першу чергу це торкнулося жінок, соціальний статус яких зазнав найбільших коректив. Жінки масово оволодівали спеціальністю медсестер, про що свідчать документи з фондів музею, підвищували власну мобільність («Свідоцтво про закінчення курсів медсестер», 25.03.1916 р.; «Білет на сплату Олександрійській лікарні», 1915–1916 рр. «Посвідчення сестри милосердя з фотографією», 1916 р.; «Свідоцтво про проходження курсів по нагляду за хворими та пораненими», 1915 р.; плакати «На передових позиціях працює тільки Червоний хрест», «Росія розорена»).

Насамперед, війна сприймається і описується через бойові дії, ефективність зброї і героїзм військових. Але основним показником для визначення переможців і переможених стає економічна міць та ступінь модернізації й мобільності суспільства. Уже в 1915 році у Росії дала про себе знати низка економічних проблем, яких урядові подолати не вдалося. З перших місяців війни ціни на товари першої необхідності стали повзти вгору. В результаті купівельна спроможність населення істотно знизилася. Власники й адміністрація підприємств збільшила робочий день до 15 годин, почалась «зміцнюватися» трудова дисципліна безперервним штрафуванням. Взимку 1916–1917 рр. продовольче становище країни катастрофічно швидко погіршувалося. Все це призвело до масових страйків на підприємствах. Протягом 1915 року на Харківщині відбулося 28 страйків з 15 тис. учасників, причому висувалися не лише економічні, а й політичні вимоги [2, с. 129] («Звіт поліцейського наглядача про збори робітників ливарного цеху заводу ВЕК», 4 жовтня 1916 р.; «Повідомлення начальника Харківського гарнізону про можливість виступу робітників разом з військовослужбовцями Харківського гарнізону», 16.01.1917 р.).

Однією з основних проблем в розкритті теми «Перша світова війна» має стати національне питання. Ця проблема не розкривалася в музейних експозиціях минулих років, а виставка «Харківщина в період 1917–1940 рр.» український національний рух подає як вже звершений факт. Пересічний відвідувач не завжди розуміє звідки взяли видатні постаті українського національ-

ного руху, що впливало на його становлення. Треба відзначити, що російський уряд ніколи не виявляв сентиментів до українського руху. В російській літературі пропагувався карикатурний стереотип «українця-хохла». Царська влада ще в 1910 році заборонила всяку організовану українську діяльність. З вибухом світової війни гоніння на українство суттєво посилювалися. 12 серпня 1914 року уряд видав указ про заборону друку українською мовою. Указ став для закриття української преси — газети «Рада», часописів «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», «Село». У 1915 році припинили своє існування журнали: «Дзвін», «Рідний край», «Сяйво», «Світло», «Записки Українського наукового товариства». Лідер українського руху видатний історик М. Грушевський був заарештований в Києві та засланий до Симбірська. На Правобережній Україні був запроваджений військовий стан, почали діяти військові суди, під вироки яких потрапили тисячі жителів України. Редактор «Украинской жизни» С. Петлюра опублікував декларацію «Війна і українці», в якій висловлював думку про те, що українці опинилися поділеними між ворогуючими таборами, і це є трагедією, яку болюче переживали українці по обох боках кордону [3, с. 59]. На зміну легальній українській пресі прийшла нелегальна есерівська газета «Боротьба», з якою стали співробітничати кращі українські публіцисти С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович.

Воєнні поразки 1915 р. змінили політичну ситуацію в Росії. У лютому 1916 р. група полтавських діячів звернулася до керівників опозиційної фракції Думи з меморандумом, який містив вимоги про вільну діяльність українських культурно-просвітніх товариств, вільне функціонування української преси тощо. Безліч малих і поодиноких фактів свідчили, що два роки війни і відверто антиукраїнська політика уряду призвели до суттєвих змін у стані українського руху, який ідейно зміцнів, відстоюючи рівні права для всіх націй Росії й значно розширив свою соціальну базу і національну свідомість.

Для повноти розкриття вищезгаданих проблем потрібно буде задіяти різні методи показу: створити художній образ, залучити технічні засоби з демонстрацією відео матеріалів. Бажано створити комплекс «На передовій» (частина окопу, що переходить в бліндаж, мішки з піском на бруствері, солдат з гвинтівкою в руці, кулемет, плакат на стіні та ін.).

Пам'ять про Першу світову війну повинна сформувати громадянську повагу до минулого, до тих, хто склав голову на фронтах

війни, лікував поранених, працював на підприємствах в тилу. Слід пам'ятати, що Перша світова війна виступила як каталізатор українських національних устремлінь, які привели до виникнення Української Народної Республіки, а згодом і незалежної України.

Література

1. Ерпулева В. М. *Харьковский исторический музей: Путеводитель* / В. М. Ерпулева. — Х. : Прапор, 1989. — 109 с.
2. *Історія міста Харкова ХХ століття* / [О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.]. — Х. : Фоліо, 2004. — 686 с.
3. *Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.)* / В. М. Литвин. — К. : Альтернативи, 2003. — 488 с.

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ХАРКІВЩИНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В МУЗЕЯХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ М. ХАРКОВА

Д. В. Богданов,
ст. науковий співробітник ХІМ

У 2013 році Харківщина відзначає 70-річчя визволення від німецьких окупантів. Слід пам'ятати, що окупації Харкова передували трагічні події під Києвом, де 16 вересня було оточено війська Південно-Західного фронту (приблизно півмільйона радянських солдат і офіцерів), командуючий фронтом генерал-полковник М. П. Кирпоніс загинув, шлях на решту території України був відкритий для подальшого наступу німецьких військ. Харків був захоплений 25 жовтня 1941 року і того ж дня німці встановили жорстокий окупаційний режим. Радянське політичне підпілля у місті було знищено у 1942 році. Спроби Червоної Армії визволити Харківщину і Донбас на початку 1942 року закінчилися оточенням радянського угруповання «Барвінківсько-Лозівського виступу». Лише після розгрому німецьких, італійських та румунських військ у Сталінградській битві, у результаті контр-наступу Червоної Армії, Харків було визволено 16 лютого 1943 року. Але німецьке командування в кінці лютого організувало контр-удар з метою захоплення міста. Саме під час цього німецько-

го наступу на початку березня 1943 року здійснили свій подвиг солдати під командуванням лейтенанта Петра Широніна та бійці І-го Окремого чехословацького батальйону, під командуванням полковника Л. Свободи. Але Червоній Армії не вдалося втримати Харків. Лише у результаті битви на Курській дузі Харківщину вдалося визволити остаточно 23 серпня 1943 року. За визволення м. Харкова 10 стрілецьких дивізій Степового фронту отримали почесне звання «Харківські».

Події Великої Вітчизняної війни висвітлюють і музеї, що створені при навчальних закладах м. Харкова, у тому числі школах. Ще під час війни в УРСР були організовані перші виставки, куточки і кімнати, присвячені подвигу громадян Радянського Союзу. Деякі з них були перетворені у шкільні музеї бойової слави. В цілому, період до кінця 80-х років ХХ ст. можна охарактеризувати як час масового залучення учнів і педагогів до шкільного краєзнавства, пошуково-дослідницької та збиральницької роботи. Зібрані школярами документи та предмети слугували основою для організації нових шкільних музеїв, поповнення існуючих музейних експозицій.

Шкільний музей має ряд ознак. Основною ознакою будь-якого музею, у тому числі і шкільного, є наявність фонду оригінальних предметів [2, с. 23]. Ці предмети і документи складають основу музею. Важливими ознаками є також наявність експозиції, приміщення, необхідного обладнання. Обов'язковою умовою функціонування шкільного музею є існування постійного активу учнів, здатних вести, під керівництвом педагогів, систематичну пошукову та дослідницьку роботу, брати участь у комплектуванні, обліку і збереженні фондів, експозиційній роботі. Функції будь-якого музею, у тому числі шкільного, наступні:

1. Освітньо-виховна функція виражена в роботі музею з виховання громадян України, передачі їм інформації, конкретних знань. Особливість полягає в тому, що ця функція практично реалізується на всіх етапах його створення та діяльності, оскільки основними учасниками організації та роботи шкільного музею є самі учні: вони збирають, вивчають, експонують, пропагують музейні матеріали, постійно знайомляться з ними в процесі навчання [2, с. 26].

2. Функція документування суспільних або природних процесів чи явищ. Вона реалізується в ході відбору та комплектування матеріалів для фондів музею.

3. Функція зберігання.

4. Дослідницька функція — реалізується на основі зібраних музейних предметів усіх етапах створення і в подальшій його діяльності [2, с. 26].

Серед шкільних музеїв помітно виділяється група музеїв, що грають особливо важливу роль у патріотичному вихованні учнів. Це суспільно-політичні музеї: бойової і трудової слави, бойової слави, музеї історії школи. Можна виділити музеї історичного профілю, у тому числі військово-історичні. У багатьох школах Харкова були створені військово-історичні музеї — музеї бойової слави, в яких представлені матеріали про подвиги на фронті та в тилу [2, с. 27]. Періодично музеї Харківщини проходять огляди. За вагомий внесок у справу виховання учнівської та студентської молоді, відродження та примноження надбань національної культури та історичної спадщини українського народу, формування та збереження Музейного фонду України, пропаганди пам'яток історії, культури отримують звання «Зразковий музей» [1, с. 7].

На виконання наказів Міністерства освіти і науки України від 04.09.06 № 640 «Про внесення змін до положень щодо музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України», від 01.02.10 р. № 60 «Про проведення у 2010 році огляду музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України», Головного управління освіти і науки Харківської обласної адміністрації від 24.03.10 № 152 «Про проведення обласного етапу Всеукраїнського огляду музеїв при навчальних закладах» та з метою удосконалення діяльності музеїв при навчальних закладах, впорядкування та систематизації мережі музеїв з 15 лютого до 1 листопада 2010 року проведено огляд музеїв при навчальних закладах Харківської області [1, с. 6].

В обласному огляді музеїв взяли участь всі райони м. Харкова та області.

На огляд, реєстрацію та перереєстрацію було подано документи 286 музеїв. Аналіз мережі показав, що в навчальних закладах діють музеї історичного профілю — 188 (з них: широкого історичного профілю — 5; військово-історичного — 71; історії освіти (навчального закладу) — 61; історико-краєзнавчого — 51); археологічного — 1; краєзнавчого — 27; природничого — 4; літературного — 10; етнографічного — 38; галузевого — 5; інших профілів: меморіальні — 5; хліба — 7, художні — 1.

Із загальної кількості музеїв при навчальних закладах, 18 шкільних музеїв міста Харкова є музеями бойової слави, 3 музеї бойо-

вої і трудової слави, 10 музеїв історії військових підрозділів, 4 меморіальних, 1 музейний комплекс, 1 — історико-краєзнавчий. В усіх цих музеях представлені матеріали, що стосуються бойових операцій на Харківщині. Остаточне визволення нашого міста і області треба розглядати в контексті загального становища на радянсько-німецькому фронті. Саме тому цікавими є матеріали музею ЗОШ № 32 Фрунзенського району м. Харкова, оскільки вони стосуються історії 3 танкової армії. У колекції є особисті речі військовослужбовця Є. Г. Прошкіна (форма, ліхтарик, ювілейні медалі, оригінальні фотографії тощо), а також гільзи, каски тощо. Музей, заснований у 1975 році, має статус «зразковий». На базі музею проводяться уроки пам'яті, зустрічі з ветеранами.

299 дивізія, що визволяла Харків 23 серпня 1943 року отримала почесне найменування «Харківська». Музей цієї дивізії, заснований у 1976 р., діє у ЗОШ № 165 Московського району м. Харкова, в ньому представлені окрім предметів військового спорядження та гільз, річ, що використовувалася у штабі дивізії — друкарська машинка. Експонуються ювілейні медалі, фото ветеранів, акордеон одного з учасників війни. Музей використовується в начальновиховному процесі.

У ЗОШ № 117 Дзержинського району м. Харкова функціонує музей 57 армії, що визволяла Харків у 1943 році. В експозиції музею представлені особисті речі капітана медичної служби Володимирської В., планшет та форма капітана Шарохіна В. С., який служив при штабі 57 армії, фотографії та інше. Заснований у 2002 році музей планують перенести з невеличкої кімнати в окремий класний кабінет, оскільки передбачено розширення тематики музею.

Шкільний музейний комплекс «Перемога» ЗОШ № 97 Московського району м. Харкова, створений у 1993 році, складається з 9 підрозділів, 2 з яких — «Московський район м. Харкова у роки війни» та «Гвардійці Широнінці» — дають інформацію про визволення Харківщини. Це найбільша частина музейного комплексу. У ній експонуються матеріали про героїчні подвиги харків'ян у роки Великої Вітчизняної війни, про життя Харкова і мешканців Московського району, зокрема, в період війни. Представлені, наприклад, особисті речі харків'янина І. Вернигоренка — одного з бійців загону лейтенанта П. Широніна. Цікавим елементом експозиції є «Дерево скорботи», обсіпане листочками — трикутниками солдатських листів. Біля нього проводяться уроки пам'яті, зустрічі з ветеранами тощо.

Меморіальний музей ГРС О. Г. Зубарева, що заснований у 1965 році у ЗОШ № 88 Орджонікідзевського району м. Харкова, яка з 22 серпня 1963 року носить його ім'я, зберігає особисті речі, що відображають життя й діяльність вчителя географії середньої школи № 88, секретаря Орджонікідзевського райкому комсомолу й Харківського підпільного обкому комсомолу Олександра Гордійовича Зубарева, який посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Протягом 1963–1964 навчального року було зібрано близько 200 фотографій, які відображали життя та діяльність членів підпільної комсомольської організації, якою керував О. Г. Зубарев — Галини Нікітіної та Петра Глуценка. У музеї проводяться уроки, круглі столи тощо. Експозиція постійно поповнюється новими матеріалами, що стосуються теми Великої Вітчизняної війни.

На сучасному етапі, як і раніше, багато залежить від відповідального за музей педагога. Саме завдяки його ентузіазму може розвиватися музей. Історія визволення Харківщини представлена у таких музеях досить типово, з майже однаковими комплексами експонатів і науково-допоміжним матеріалом. Проблемним є зберігання і експонування справжніх бойових нагород в умовах відсутності відповідних умов, згідно існуючого законодавства, тому, в основному, представлені ювілейні медалі, часто оригінали фотографій приклеєні на стенди, іноді зустрічається некоректне визначення належності предметів до основного або до науково-допоміжного фонду. Створені як військово-історичні, музеї поступово розширюють свою тематику, додаючи, наприклад, етнографічні розділи. Для проведення заходів із військово-патріотичного виховання все частіше залучають ветеранів війни у ДРА та інших локальних воєн.

У підсумку треба зазначити, що шкільні музеї є виховними центрами, які відіграють важливу роль у формуванні соціально орієнтованої особистості, в становленні її громадянської активності. Участь учнів у роботі шкільних музеїв розвиває у них історичне мислення, дбайливе ставлення до музейних предметів, які сприяють не лише патріотичному вихованню, а й формують світогляд сучасної молоді.

Література

1. *Діяльність музеїв навчальних закладів Харківської області. Збірник документів.* — Х. : Обласна станція юних туристів, 2011. — 96 с.

2. Сейненский А. Е. Музей воспитывает юных / А. Е. Сейненский. — М. : Просвещение, 1988. — 208 с.
3. Шевченко В. В. Музеезнавство: навчальний посібник для дистанційного навчання / В. В. Шевченко, І. М. Ломачинська. — К. : Університет «Україна», 2007. — 288 с.

ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ВОЇНИ — УЧАСНИКИ БОЇВ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ВІДОБРАЖЕННЯ ЦИХ ПОДІЙ МУЗЕЙНИМИ ЗАСОБАМИ

В. О. Казус,
зав. 2 науково-експозиційного
відділу ХІМ

У становленні та історичному поступі українського народу особливе місце, за своїм змістом, доленосним значенням, посідають події Другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

Історія і пам'ять — близькі, тісно пов'язані між собою категорії. Для того, щоб не переривався живий зв'язок поколінь, необхідно постійно вивчати невідомі сторінки воєнної доби, встановлювати імена тих, хто загинув і не був похований або пропав безвісті. Саме це завдання стоїть перед освітніми, музейними установами, військово-патріотичними організаціями України [2, с. 898].

Музейна справа — це особлива сфера увічнення всенародного подвигу і трагедії. Більшість музейних закладів, у тому числі й Харківський історичний музей, акцентують свою увагу на висвітленні окремих аспектів Великої Вітчизняної війни — історію регіону.

Одним із таких аспектів для Харківського історичного музею стали події лютого-березня 1943 року та участь в них воїнів І-го Окремого чехословацького батальйону під командуванням полковника Людвика Свободи.

Чехословацька держава однією із перших в Європі стала жертвою нападу нацистської Німеччини, в березні 1939 р. вона була повністю окупована. Тисячі чехів та словаків залишили окуповану країну і вирушили до Польщі, щоб продовжити боротися з нацистами. Після початку II-ї Світової війни й окупації Польщі «польський легіон» чехословацьких воїнів, який очолював підполковник Л. Свобода вирушив на схід, у Радянський Союз [3, с. 9]. 18 липня 1941 р. була підписана Угода між Радянським Союзом та Чехосло-

ваччиною про спільну боротьбу проти нацистської Німеччини. На основі цієї Угоди уряд Радянського Союзу дав свою згоду на формування чехословацьких національних частин на своїй території.

Формування першої чехословацької частини розгорнулося на початку 1942 року в Бузулуці (Оренбурзька область). До липня 1942 року окремий піхотний батальйон був сформований.

2 лютого 1943 року завершилася Сталінградська битва і, в цей же день, Радінформбюро сповістило, що на фронт вирушила чехословацька військова частина під командуванням полковника Л. Свободи. Командуючий Воронізьким фронтом генерал-полковник Ф. І. Голіков ввів батальйон до складу 3-ї танкової армії, якою командував генерал-лейтенант П. С. Рибалко [3, с. 115].

16 лютого 1943 року було визволено Харків — друге за значенням місто Радянської України. Але незабаром німецькі війська розпочали контрнаступ у районі Харкова, прагнучи знову повернути собі цей великий промисловий центр та транспортний вузол. Командування Вермахту, скориставшись відсутністю Другого фронту в Європі, перекидає з Заходу на цю ділянку фронту додаткові танкові та механізовані дивізії. Чехословацький батальйон під командуванням Л. Свободи готував рубіж оборони у селі Соколово.

Обороняючи залізничний переїзд біля села Таранівка від німецьких танків та мотопіхоти, здійснили свій подвиг бійці взводу під командуванням гвардії лейтенанта П. М. Широніна. Гвардійці стояли на смерть, через їхній рубіж ворог не пройшов. Гітлерівці обійшли Таранівку і 8 березня 1943 року кинули на позиції чехословацьких воїнів у Соколовому 60 танків, близько 20 бронетранспортерів, до двох батальйонів піхоти, застосували вогнемети [4, с. 12]. Чехословацький батальйон займав рубіж оборони довжиною більше 10 кілометрів, у центрі якого було село Соколове. Його обороняла перша піхотна рота надпоручика Отакара Яроша. Чехословацький батальйон був на стику 25-ї і 62-ї гвардійських стрілецьких дивізій 3-ї танкової і 6-ї армій, які входили до складу Воронезького і Південно-Західного фронтів. Гітлерівці прагнули знищити Соколівський вузол протитанкової оборони, прорватися на північний берег Мжи та продовжити наступ на Харків.

До вечора 8 березня 1943 року німецькі танки та бронетранспортери пробилися до центру села і наблизилися до церкви, де знаходився командний пункт командира Соколівського гарнізону надпоручика Отакара Яроша. Він був двічі поранений під час бою, але залишився в лавах оборонців. Надпоручик продовжував керувати боєм до того часу, поки під гусеницями ворожого

танку не обірвалося його життя. Жорстокий бій продовжувався й вночі. 19 танків, 6 бронетранспортерів і більш ніж 300 трупів залишили гітлерівці на полі бою [1, с. 206].

Бої у Соколово продовжувалися з 8 до 13 березня, потім, за наказом командира 62-ї стрілецької дивізії, чехословацький батальйон почав відступати до Сіверського Дінця, через який, під вогнем ворога, переправилися 15 березня 1943 року.

Уряд СРСР високо оцінив перші бойові дії чехословацької частини під Харковом. Звання Героя Радянського Союзу удостоєний надпоручик Отакар Ярош. Він був нагороджений також чехословацьким військовим хрестом, йому, посмертно, присвоєно військове звання капітана. Ще 85 бійців і командирів чехословацької частини за зразкове виконання військового обов'язку були нагороджені орденами і медалями СРСР. Чехословацьким військовим хрестом і медаллю «За хоробрість» нагороджені 144 солдати і офіцери, які відзначилися в боях за Харків [3, с. 13].

Бій чехословацьких воїнів під Соколовим викликав інтерес у всьому світі. Матеріали про бойову співдружність радянських і чехословацьких воїнів під Харковом вмістили газети США, Англії, Канади, Китаю, ряду країн Латинської Америки [3, с. 15].

25 березня 1943 року батальйон було направлено для відпочинку і переформування в район міста Новохоперськ Воронежської області. У травні 1943 року в Новохоперськ прибув резервний полк, почалася реорганізація батальйону в 1-шу Чехословацьку бригаду. 17 жовтня 1943 року бригада прибула на плацдарм на правому березі Дніпра і 5 листопада перейшла в наступ на Київ. З 2 січня по 7 березня 1944 року бійці бригади вели бої за Білу Церкву.

З прибуттям до Волині і Рівненщини бригадою, за допомогою командування, було розгорнуто ряд призовних дільниць. У результаті набору добровольців і мобілізаційних заходів чисельність бригади виросла в кілька разів. Це було однією з передумов того, що 10 квітня 1944 року Уряд СРСР прийняв рішення про створення Чехословацького корпусу [4, с. 272].

25 квітня 1944 року 1-ша Чехословацька бригада з Волині була передислокована в район Кам'янця-Подільського. Попереду були бої в Карпатах, оборона на річці Ондава, визволення Чехословаччини.

У Харківському історичному музею на виставці «Велич подвигу народного», присвяченій подіям Великої Вітчизняної війни, показані зародження бойового братерства радянських і чехословацьких воїнів в кривавих боях за Таранівку і Соколове, виключна

мужність і стійкість воїнів в оборонних боях під Харковом в березні 1943 року.

Виставка «Велич подвигу народного» побудована за хронологічно-тематичним принципом у поєднанні з колекційним, вищевикладені події Великої Вітчизняної війни віднесені до теми «Операція «Зірка». Перше визволення Харкова». Ця тема розділена на підтеми, які характеризують події за хронологічним принципом.

Перша підтема — «Сталінградська битва» (ця битва мала безпосереднє значення для долі України — вона поклала початок визволенню українських земель від гітлерівських загарбників) — в основному, розкрита радянськими листівками на румунській та німецькій мовах з закликом до солдат ворожої армії — здаватися в полон; зведеннями Радянського Інформбюро «В последний час» про звільнення Харкова, міст області та фотографіями полонених німецьких й італійських солдат.

Підтеми друга та третя — «Операція «Зірка». Визволення Харкова в лютому 1943 року» та «Героїзм радянських і чехословацьких воїнів в оборонних боях під Харковом» — невід’ємно пов’язані між собою (експозиційні комплекси). Чільне місце в цих підтемах займають оригінали фотографій відомого військового фотокореспондента Я. І. Рюмкіна («Вступ Червоної армії до Харкова», «На вулицях звільненого Харкова», «Зруйнований міст через річку Харків»). Але особливу увагу приділено меморіальним речам та унікальним експонатам.

Комплекси матеріалів гвардії-лейтенанта П. М. Широніна (шинель, пістолет системи «Зауер» зразка 1938 р., кисет, фото) та широнінця О. Ф. Торопова (знак «Гвардия», медаль «За Победу над Геманией в Великой Отечественной войне», орденська колодка, казанок, ложка, фото) розповідають про героїчний подвиг радянських бійців в бою під Таранівкою.

Мужність і стійкість чехословацьких воїнів в оборонних боях під селом Соколовим висвітлюють предмети та фотографії, які добре запам’ятовуються і вводять відвідувачів музею в події того періоду. Насамперед, звертають на себе увагу прострелена чеська каска, піхотно-зенітний кулемет системи «Брен, МК I» (зразка 1933 р.), сигнальний пістолет «V.Z. 30» (зразка 1930 р.), чехословацький Воєнний хрест 1939 р. Зацікавленість у відвідувачів також викликають і предмети, які були знайдені на полі бою під Соколовим: гільзи, патрони, саперна лопатка. Доповнюють розповідь про чехословацьких воїнів відбірка фотографій, на яких зображені полковники Л. Свобода та К. В. Білютін; надпоручик

О. Ярош; бойовий прапор І-го Окремого чехословацького батальйону. Пояснювальні тексти полегшують сприймання ідейного змісту експозиції та дають інформацію про музейні експонати. Згідно з експозиційним маршрутом, в розробленому тексті оглядової екскурсії темі першого визволення Харкова приділено велику увагу. Окрім оглядових, проводяться тематичні екскурсії, науково-просвітницькі заходи, присвячені виключно подіям під Харковом в лютому-березні 1943 року. Вони мають великий емоційний вплив на відвідувачів, сприяють формуванню патріотичного настрою та історичної свідомості молодого покоління.

Завдання музею полягає не тільки в тому, щоб познайомити відвідувачів з подіями Великої Вітчизняної війни, а й викликати почуття шанобливості до покоління воєнної епохи, віддати данину пам'яті мільйонам полеглих.

Література

1. *В боях за Харьковщину. Воспоминание участников Великой Отечественной войны.* — Х. : Прапор, 1973. — 438 с.
2. *Легасова Л. Україна в Другій світовій війні у музейному Просторі / Л. Легасова, Н. Шевченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси.* — Кн. 2. — К. : Наукова думка, 2011. — С. 898–940.
3. *Марченко О. Д. Соколове — символ братерства. Нарис / О. Д. Марченко.* — Х. : Прапор, 1975. — 127 с.
4. *Свобода Л. От Бузулук до Праги / Л. Свобода — К. : Радянський письменник, 1964. — 426 с.*

ЕКСПОЗИЦІЯ ХІМ «ХАРКІВЩИНА В 1917–1940 РОКАХ». АСПЕКТИ ЕКСПОНУВАННЯ

*С. М. Дейнеко,
канд. іст. наук, ст. науковий
співробітник ХІМ*

В 2009 р. в Харківському історичному музеї відкрилася експозиція «Харківщина в 1917–1940 роках». В її межах розглядаються три основні історичні етапи: 1. Період Визвольних змагань в Україні (1917–1921 рр.); 2. Нова економічна політика (1921–1928 рр.); 3. Розбудова Радянської держави в 30-х рр. та пов'язані з цим індустріалізація, розкуркулення, антирелігійна кампанія та масові репресії проти громадян.

На наш погляд, експозиція має дві основні вади — занадто складна структура та, похідна з цього, швидка втомлюваність відвідувачів.

Найбільш важкою для сприйняття відвідувачами музею є початкова частина експозиції, що показує перебіг подій в Україні та на Харківщині в 1917–1921 роках. Організація нової державної влади в Україні в особі Центральної Ради викликала до життя цілу низку нормативно-правових документів. Так, наприклад, завдяки Комітету Центральної Ради, створеному 27 квітня 1917 р. (згодом — Мала Рада), протягом 1917 — на початку 1918 рр. з'явилися Перший, Третій та Четвертий Універсали, статут Генерального Секретаріату, Конституція УНР, закони про адміністративно-територіальний устрій України, громадянство УНР, грошову одиницю, про запровадження григоріанського календаря, про ратифікацію Брестського миру [3, с. 48].

Не менш складною та насиченою подіями і різноманітними документами є доба Гетьманату. Це підтверджує бурхливий правотворчий процес, що відбувався на той час. Основоположними документами, що заклали правову основу Української Держави, стали «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій». Всього, протягом існування гетьманської влади, було видано близько 500 нормативних актів на правах законів [3, с. 112–113]. Чимала частина даного масиву документів стосувалася Харківщини як одного з найбільш економічно розвинутих та прикордонних регіонів держави.

В цілому, історія Слобожанщини в 1917–1921 рр. насичена масою різноманітних подій, пов'язаних з боротьбою за владу на теренах колишньої Російської імперії. Вона стала ареною боротьби між збройними силами Радянської Росії, УНР та її союзників з країн Четверного блоку, Добровольчою армією, різноманітними повстанськими формуваннями, найбільш відомим з яких є Революційна Повстанська армія України під проводом Н. І. Махна. З Харковом пов'язана ціла низка відомих особистостей. Зокрема, один із засновників Червоної гвардії Ф. З. Минайленко, відомий діяч партії більшовиків, голова Раднаркому Донецько-Криворізької республіки Ф. Сергєєв (Артем), головнокомандувач збройними силами Півдня Росії А. І. Денікін, генерали О. П. Кутєпов та В. З. Май-Маєвський. В місті з листопада 1917 по грудень 1919 р. шість раз мінялася влада. Необхідно сказати, по-перше, вищезначений період багатий на різноманітні події, що ускладнює його сприйняття відвідувачами, по-друге, частина експозиції,

яка розповідає про події 1917–1921 рр., на жаль, перенасичена так званим пласким матеріалом — різноманітними копіями документів та фотокартками.

Для того, щоб спілкування між музеєм та відвідувачем стало результативним, перш за все для останнього, треба віднайти цікаві та зрозумілі форми діалогу. Його наріжним каменем, основою музейної комунікації, повинен стати музейний предмет, який, за висловом музеєзнавця Т. Шоли, має «чистую и совершенную память». Однак, спираючись на думку того ж дослідника, існує небезпека, що: «В условиях распространения новых взглядов на природу музейного экспоната (поскольку на практике им может считаться любой предмет) возникает искушение... не считать более предмет необходимостью... Сегодня часто приходится сталкиваться с таким взглядом, что музеологическая программа должна основываться не на памятниках, принадлежащих музею, а на идеях, которые он хочет донести до посетителя. Последствия такого подхода могут быть самыми непредвиденными. Собираение коллекций относится к сфере материальной, тогда как цели музейной деятельности носят метафизический характер, и только творческий подход позволит преодолеть этот разрыв, о чем следует прежде всего помнить». На жаль, наявність автентичного предмета в експозиції сьогодні не завжди є обов'язковим [4, с. 25].

Також слід погодитися з думкою російської дослідниці М. Борисової, що обидві сторони спілкування повинні володіти відповідним рівнем культурної підготовки [1, с. 32]. Це, насамперед, відноситься до відвідувачів.

Друга частина експозиції показує розбудову та ліквідацію НЕПу на Харківщині. При побудові як першої, так і другої частин застосовувався тематичний метод з включенням експозиційних комплексів, що відтворюють інтер'єр кабінету голови Центральної Ради М. С. Грушевського та помешкання представника нової буржуазії або непмана [5, с. 427, 431–438]. Серед відвідувачів остання історична реконструкція користується неабиякою популярністю і яку вони часто називають — «куточок непмана».

Ми повністю солідарні з Т. Ю. Юрєнєвою, що ансамблеві експозиції або експозиції, створені з застосуванням її елементів, легко сприймаються відвідувачами, викликають у них чимале зацікавлення та створюють великий емоційний вплив [5, с. 433].

Третій, останній, розділ експозиції присвячений розбудові Радянської держави в 30-ті рр. XX століття. Це найбільш перенаси-

чена пласким матеріалом її частина. Маса планшетів, документів та різноманітних фото не завжди викликають у відвідувачів увагу та зацікавлення. До того ж, значний обсяг статистичних даних, прізвищ та подій у деяких громадян, особливо у молоді, викликає велике здивування.

Одним із критеріїв зацікавленості відвідувача по відношенню до експозиції є «якість відвідування». Даний термін вперше застосував Мішель Ван Пратт, професор музеології Музею природної історії в Парижі. В низці різноманітних музейних установ він робив заміри часу, який відвідувач витрачав споглядаючи визначений експонат. Згідно з Ван Праттом, саме це і є критерієм якості відвідування. Він відзначив, що чим менше часу відвідувач проводить споглядаючи експонат, тим нижче «якість відвідування» [2, с. 69].

В експозиції «Харківщина в 1917–1940 роках» відвідувачі найчастіше звертають увагу на цілу низку експонатів та інтер'єрів, а саме: інтер'єр кабінету голови Центральної Ради М. С. Грушевського, німецький прапор та військовий головний убір (підкельхауб), тачанку з кулеметом системи «Максим», грошові знаки періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр., звісно, на інтер'єр помешкання непмана, сіялку (сільськогосподарський реманент) та святковий одяг православного священика.

Таким чином, можна сказати, що вищезгадана експозиція, внаслідок маси знакових подій, що відбувалися в першій половині ХХ ст. та перенасиченості пласким матеріалом, важко сприймається частиною відвідувачів, особливо школярами.

Виходячи з наведеного, пропонується розділити дану експозицію на дві самостійні. Перша, «Визвольні змагання в Україні (1917–1921 рр.)», має показати перебіг подій на Слобожанщині в роки громадянського протистояння. Друга — повинна об'єднати в собі період НЕПу та радянське державне будівництво в 30-ті роки з усіма здобутками та недоліками. Так, створення окремої експозиції, яка висвітлить події 1917–1921 рр., перш за все, допоможе зняти частину навантаження на відвідувачів, зосередити їх увагу лише на цьому періоді та відомих особистостях, дозволить поліпшити її якість, створивши можливість для експонування додаткових предметів з фондів Харківського історичного музею. Наприклад, це особисті речі коменданта табору харківської ЧК С. А. Саєнка, холодна та вогнепальна зброя, прапори. Якісно доповнити експозицію можуть зразки військової форми, зокрема військовослужбовців армії УНР, так званих «кольорових» частин

Добровольчої армії (дроздовців, корнилівців, олексіївців та марківців), бійців Червоної армії.

Також на даний момент в експозиції не повністю показана історія не надто відомого державного утворення — Донецько-Криворізької республіки, столицею якої, на певному етапі, був Харків. Так само, недостатньо приділено уваги збройній боротьбі українського селянства в вищезгаданий період. Особливо зважаючи на те, що на теренах Харківської губернії діяло майже два десятки повстанських загонів, зокрема, під керівництвом отаманів Савонова, Волоха, Сіробаби та інших.

Література

1. Борисова М. Культурно-образовательная деятельность музеев / М. Борисова // *Музей*. — 2009. — № 5. — С. 31–36.
2. Минина С. Музей глазами посетителя / С. Минина // *Музей и личность*. — М., 2007. — 168 с.
3. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. — Т. 10. — К. : Альтернативи, 1999. — 319 с.
4. Чувилова И. Классификация музеев и проблемы наследия / И. Чувилова // *Музей*. — 2009. — № 5. — С. 20–25.
5. Юренева Т. Ю. Музееведение / Т. Ю. Юренева. — М. : Академический проспект, 2006. — 558 с.

ВИСВІТЛЕННЯ РОЗВИТКУ ПОБРАТИМСЬКИХ ВІДНОСИН ХАРКОВА МУЗЕЙНИМИ ЗАСОБАМИ

Л. Ю. Глазкова,
ст. науковий співробітник ХІМ

Розвиток побратимських відносин Харкова — це і продовження історичних традицій, і складова інтеграційного процесу України в європейські структури — Раду Європи (РЄ або «Європейська комісія за демократію через право» — офіційна назва), Європейський Союз, НАТО й інші міждержавні організації, що є основою політичної архітектури Європи і найважливішою зовнішньополітичною метою нашої держави після проголошення Незалежності. Ставши 37-м членом Ради Європи (на сьогодні — 47 членів РЄ серед 52-х на європейському просторі) 5 листопада

1995 року і отримавши 12 місць у Парламентській Асамблеї РЄ в штаб-квартирі в Страсбурзі, Україна взяла на себе зобов'язання впроваджувати у національне законодавство конвенції та угоди, ухвалені РЄ, серед яких найвідоміші — «Європейська конвенція прав людини», «Європейська культурна конвенція», «Європейська хартія місцевого самоврядування», «Європейська хартія регіональних мов або меншин» тощо. Генеральний Секретар РЄ Даніель Таршис та член Єврокомісії Ганс ван дер Брук того ж дня підписали Спільну програму Комісії європейських співтовариств та Ради Європи щодо реформування правової системи, місцевого самоврядування та удосконалення системи правозастосування в Україні.

У 1997 році Верховна Рада України ратифікувала приєднання до Європейської хартії місцевого самоврядування і прийняла базовий закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» з деталізацією та конкретизацією цих принципів, які, звичайно, співвідносяться з Конституцією України.

Відомо, що органи місцевого самоврядування (муніципалітети) можуть претендувати на нагороди Ради Європи, систему яких розробив у 1955 році Кабінет Міністрів РЄ. Ця система стала важливим інструментом у покращенні відносин між усіма країнами та громадянами Європи і розповсюдженні ідеї єдиної Європи і європейських ідеалів (дружби, єдності та братерства). Місто повинно продемонструвати проєвропейську діяльність, тобто організувати програми обміну (договори про співробітництво), налагоджувати й підтримувати поріднені зв'язки з містами-побратимами та партнерами, відзначати День Європи та інші європейські події, а також продемонструвати заходи щодо збереження навколишнього середовища та озеленення міста, якості освіти дітей, молоді, освіти старшого покоління, соціальну політику, яка проводиться щодо людей з обмеженими фізичними можливостями і, взагалі, підвищення рівня життя городян. І це все продемонстрував і довів у заявці спеціальній комісії РЄ про присудження найголовнішої, четвертої нагороди — Призу Європи Харківський муніципалітет — Харківська міська рада — єдиний орган місцевого самоврядування в Україні, який був нагороджений усіма чотирма Почесними Нагородами РЄ: Дипломом Європи (2003 року), Почесним Прапором Європи (2004 року), Почесною Таблицею або Знаком Європи (2008 року) і, нарешті, найвищою Почесною Нагородою — Призом Європи (за правилами, лише після здобування трьох попередніх). 23 серпня 2010 року

(в День міста Харкова) на позачерговій, спеціально скликаній, 47-й сесії Харківської міської ради Приз Європи (а також пам'ятну медаль Ради і чек на 10 тис. євро для стажування талановитої молоді в містах Європи) вручили виконувачу обов'язків Харківського міського голови, секретарю Харківської міськради Геннадію Кернесу Президент Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) Мевлут Чавушоглу і мер Анкари (Туреччина) Меліх Ѓокчек. За словами М. Чавушоглу, рішення про присудження Призу Європи Харкову було ухвалене на засіданні Ради Європи одностайно. «Всі члени Ради Європи були приємно вражені, коли приймали це рішення, тим, що Харків зумів розвинути так багато міцних зв'язків з багатьма містами-побратимами та партнерами. Ми хочемо подякувати харків'янам за участь в цій роботі. Попередні володарі цього Європейського призу (їх вже 58, Харків набув членства Європейської асоціації міст-володарів Призу Європи), також як і ви уживають заходів щодо збільшення завоювань демократії», — сказав М. Чавушоглу. Як відзначив мер Анкари Меліх Ѓокчек, Анкара і Харків — єдині міста у своїх країнах, які одержали призи Ради. «Приз Ради підвищив статус міста. Харків одержав приз за підвищення рівня життя городян і за розвиток міжнародних контактів», — відзначив мер Анкари [10].

Які ж саме міжнародні контакти мали на увазі Президент ПАРЄ та мер Анкари? Це побратимські і партнерські відносини з 25-ма (на 2012 рік) містами в 17 країнах Європи, Азії та Північної Америки, з якими були підписані угоди про співпрацю, керуючись лозунгом: «Харків — європейське місто, відкрите для всього світу»: 1) Болонья (Італія, 5.08.1966, 16.11.2007), 2) Лілль (Франція, вересень 1978 р., 06.06.1998), 3) Цинцинаті (США, 09.09.1989, 03.11.2003), 4) Нюрнберг (Німеччина, 29.04.1990, 07.07.1999), 5) Тяньцзинь (Китай, 14.06.1993), 6) Варна (Болгарія, 25.08.1995, 16.08.2002), 7) Познань (Польща, 24.09.1998), 8) Москва (Росія, 22.03.2001), 9) Каунас (Литва, 23.04.2001), 10) Белгород (Росія, 18.10.2001), 11) Нижній Новгород (Росія, 14.12.2001), 12) Санкт-Петербург (Росія, 23.05.2003), 13) Цзинань (Китай, 23.09.2004, 23.05.2007), 14) Брно (Чехія, 12.04.2005, 07.06.2008), 15) Кутаїсі (Грузія, 23.08.2005), 16) Даугавпілс (Латвія, 06.02.2006, 23.08.2008), 17) Рішон-ле-Ціон (Ізраїль, 23.08.2007, 13.03.2008), 18) Варшава (Польща, 02.02.2011), 19) Газіантеп (Турція, 15.04.2011), 20) Цетинье (Чорногорія, 15.04.2011), 21) Новосибірськ (Росія, 25.06.2011, 24.08.2011), 22) Порту (Португалія, 29.09.2011), 23) Марибор (Словенія, 14.02.2012), 24) Тбілісі (Грузія, 13.06.2012),

25) Генуя (Італія, 13.12.2012). Угоди про співпрацю охоплюють всі галузі життєдіяльності міста.

У 2012 році Харків очолив Топ-10 міст у номінації «Найбільша ефективність ведення бізнесу» за версією газети «Financial Times» в рейтингу «Європейські міста та регіони майбутнього, 2012/13». Перше місце у даній категорії свідчить про визнання Харкова на міжнародному рівні як міста з найкращими перспективами для залучення іноземних інвестицій у місцевий економічний розвиток. Церемонія нагородження відбулася 7 березня 2012 року у місті Канни (Франція).

Такий високий статус Харкова як успішного партнера у взаємовідносинах із зовнішнім світом був логічним наслідком всього попереднього історичного періоду його існування.

У XVII ст., коли було засновано Харків та існувала Козацька держава Богдана Хмельницького, козацьке населення, міське та сільське, було вільним від кріпацтва і кожен отримував, нарівні з іншими, права на землю та на участь у самоврядуванні. Але з поділом України між Польщею, Австро-Угорською і Російською імперіями відмінності у розвитку міст і традицій самоврядування наклали свій історичний відбиток в різних частинах України, який прослідковується і донині навіть на рівні традицій та ментальності жителів міських і сільських поселень. Харків вирізняло те, що «тут жило багато цехових, яких не бачимо в інших городах», а також те, що «в ньому проживало стільки великоросіян, скільки їх не було ніде по інших містах», хоча на 1732 р. це було не більше 10% складу населення. Серед них — «великоросійське купецтво, котре трохи згодом значно збільшилося». «Се все було початком того нового обличчя, котре прийняв Харків пізніше», — зазначав академік Д. І. Багалій [1, с. 212–214].

Так, приєднання у XVII ст. частини українських земель до Російської імперії спричинило якісні зміни і у розвитку форм самоврядування, хоча окремі органи української державності діяли у складі царської Росії понад сто років [5, с. 5]. Наприклад, щоб отримати у Харкові даром наділ землі у володіння на віки-вічні під оселі і право вільного безоброчного наслідственного володіння підгородними землями від московського уряду, записувалися у козацтво навіть великоросіяни, колишні московські служилі люди, коли були скасовані у 1700 р. воеводства. У 1731 р. їх повернули у подушний оклад і записали у ландміліцію. На окремому привілейованому положенні були армійські чини (капітан, поручики та ін., які мали власні будинки). Решта росіян — посадські

люди, які «проживали по паспортам», щоб торгувати — вони були з «різних великоросійських міст — з Курська, Вереї, Белгорода, Чугуєва, Тули, Єльця, Веньова» [1, с. 215].

Полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій в Харкові, як і всюди в Україні, після тривалого процесу уніфікації атрибутів та інституцій суспільного життя Росії та України було остаточно скасовано у 1781 році. Так було зруйновано діючу ефективну систему козацького самоврядування, яке закладало до кінця XVIII ст. основу процвітання місту — його безпеці від татар, одночасно з широким розвитком землеробства, торгівлі та ремісництва.

На зміну йому прийшла Грамота на права і вигоди містам Російської імперії 1785 року, яка давала можливість міським жителям формувати «градское общество», яке користувалось окремими правами: обирало міського голову, бургомістрів і членів магістрату, складало міську скарбницю на основі добровільних внесків. Сільське самоврядування діяло на основі окремого «Положения о сельском состоянии», хоча, як зазначав Д. І. Багалій, довгий час «городяне-харківці... мало чим одрізнялися од селян, бо їх головним промислом було землеробство» [1, с. 215]. Харків стає намісницьким, а потім — губернським містом з усіма російськими губернiальними установами та російським чиновництвом на чолі з губернатором (Є. О. Щербініним). Козацька старшина набула статусу російських дворян, які збиралися на дворянські з'їзди на вибори. Прості козаки стали казенними обивателями. Дуже збільшилося число чужоземців, поширився стан російського купецтва і німецьких ремісників (для будівництва університету В. Н. Каразін виписав їх чимало і розмістив по вул. Німецькій). Із завоюванням Криму у 1783 р. Харків перетворився на прикордонне складське місто товарів, виборовши у м. Суми торговельну першість, як південнішого міста, ближчого до Новоросійського краю. Місцеві ремісники поступилися центральними місцями міста і перейшли на його околиці. Посполиті повернуті були у кріпацтво. На харківських ярмарках московські товари все більше та більше витісняли чужоземні й українські. Харків зробився центром просвіти, культури і науки, але не української, а російської. Серед збільшеного у 20 разів за XIX ст. населення Харкова на 45% були заможними людьми, а наприкінці 1897 р. лише 1/3 були місцевими, решта — з Курської, Орловської, Московської, Калузької та ін. губерній. Так змінилося «обличчя» Харкова у другій половині XIX ст. [1, с. 215].

На зламі XIX–XX століть комунальне (муніципальне) господарство великих міст перетворилось на справжню науку. Особливої ваги в діяльності органів місцевого самоврядування набувають фінансово-економічні, зокрема господарські, питання. Уряд свідомо загострював фінансові суперечки між двома гілками місцевого самоврядування — земським та міським. Харківська міська дума протягом 35 років багато разів порушувала перед урядом клопотання про виділення Харкова зі складу повітового земства. Однак, це болюче питання було розв'язане лише після Лютневої революції, 21 травня 1917 року [3, с. 34].

Перед Першою світовою війною Харків був, у майновому плані, відносно благополучним містом в імперії. Однак, переобтяжене обов'язковими витратами, Харківське місцеве самоврядування витрачало на немуніципальні потреби у 1,5 рази більше коштів, ніж пересічне місто Російської імперії. Інтенсивна власна підприємницька діяльність, поруч з раціональним використанням надходжень від муніципального кредиту, дали змогу істотно зміцнити фінансовий фундамент міського самоврядування. Взірцем управління муніципальною економікою, в цілому, слугувала Москва, а суто для українських міст схожим у цей час було становище Харкова. [3, с. 35]

Після Лютневої революції розгорнувся український національно-визвольний рух. Відбувалося відновлення діяльності заборонених раніше і створення нових українських партій та організацій. Але через те, що Харків був, значною мірою, зросійщеним містом, у ньому організації українських партій були, переважно, нечисленними і маловпливовими в масах, зокрема серед робітників. Однак, 16 квітня 1917 року відбувся Перший губернський український з'їзд, який обрав Губернську Українську Раду (15 чоловік від Харкова), яка стала місцевим органом Центральної Ради і мала здійснювати автономію Слобожанщини. В її діяльності, як і в універсалах Центральної Ради, і в Конституції Української Народної Республіки (УНР) приділялася велика увага розбудові місцевого самоврядування. До цієї системи входили землі, волості і громади, діяльності яких надавались конституційно-правові гарантії. [3, с. 155]

У радянський період існувала жорстка централізація державної влади і управління. Юридично і практично були закріплені принципи повного домінування держави в місцевих органах влади. При цьому, декларативно і фальшиво «буржуазному» самоврядуванню протиставлялись «ради народних депутатів»,

«народний суверенітет», «влада народу». Під радянськими вертикальними інституціями радянських народних депутатів та їх виконкомів крились не лише тоталітаризм радянської державної машини, але й повне ідеологічне закріпачення та реальна влада комуністичної партії [5, с. 5].

На сучасний момент, Європейська хартія місцевого самоврядування — основний документ для країн-членів Ради Європи (у тому числі й України) з питань організації національної системи територіальної публічної влади на засадах місцевого самоврядування. Після ратифікації Хартії у 1997 році Україна скоріше віддається від реалізації усіх її положень, аніж наближається до їх виконання. Тому акти місцевого самоврядування (муніципальні акти), поряд з Конституцією та законами України, відповідними міжнародно-правовими документами, указами Президента України та постановами Кабінету Міністрів України, є важливими, необхідними, а часто — найбільш конкретними і дієвими актами для вирішення різних проблем життєдіяльності як окремої людини, так і громади. Вони утворюють самостійну підсистему підзаконних нормативних актів в Україні. Самостійність цієї підсистеми обумовлена тим, що органи місцевого самоврядування, відповідно до ст.5 Конституції України, не входять до системи органів державної влади [5, с. 6].

Отже, саме ініціатива Харківської міської ради щодо вирішення питань міжнародної співпраці міста і була високо оцінена ПАРЄ. Харківська міська рада активно співробітничала з іноземними консульськими закладами та міжнародними представництвами, що працюють у Харкові та Харківській області: Генеральним консульством Російської Федерації, Генеральним консульством Республіки Польща, Ізраїльським культурним центром, Французьким Інститутом, Центром сприяння торгівлі В'єтнаму, культурно-просвітнім центром «Будинок Нюрнберга», а також з Генеральними консульствами Чеської Республіки, Федеративної Республіки Німеччини та Грузії у місті Донецьку.

За підтримки Міської ради, у місті створений інститут почесних консулів, що являє собою важливий напрямок «економічної дипломатії»: відкриті Почесні консульства Словенії, Armenії, Чехії, Німеччини, ініційовано створення почесних консульств Грузії, Латвії, Литви, Словакії, Естонії.

Харків бере активну участь в роботі міжнародних організацій, що об'єднують органи місцевого самоврядування, таких як Міжнародна асоціація «Поріднені міста» та Міжнародна асамблея

столиць та крупних міст СНД. У червні 2009 року місто Харків прийнято асоційованим членом в авторитетну європейську організацію «Євросітіз» й бере активну участь в діяльності двох робочих груп: з питань Європейської політики сусідства та розширення, а також іміджевої політики та привабливості міста. В жовтні 2009 року вперше в Україні засідання робочої групи Євросітіз, на чолі з Головою Європейської комісії в Україні, відбулося у місті Харкові.

Харків називають «столицею україно-російської дружби». Тісні побратимські та партнерські зв'язки розвиваються з містами Белгородом, Москвою, Нижнім Новгородом, Санкт-Петербургом, Новосибірськом. З кожним із цих міст, на основі міжмуніципальних контактів, здійснюються спільні проекти в різних галузях міського життя. Не випадково, саме Харків був обраний містом зустрічей Президентів України та Росії у 2001 та 2010 роках.

В жовтні 2011 року, під патронатом Міністерства іноземних справ Чеської Республіки, у Харкові відбувся Міжнародний семінар країн Східного партнерства з питань реформування державного управління на місцевому та регіональному рівнях, в яких взяли участь більше 30 представників Східного партнерства — Азербайджана, Вірменії, Білорусії, Грузії, Молдови та України, а також експерти з урядових організацій Польщі, Чехії, Естонії.

У співробітництві зі своїми містами-побратимами, Лілем (Франція) та Нюрнбергом (Німеччина), Харків одним із перших міст України взяв участь у програмі Євросоюзу «TACIS-Поріднені міста», а разом з американським містом-побратимом Цинцинаті — в Українсько-американській Програмі «Партнерство громад» Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Спільні проекти торкалися питань міського планування, міського бюджету та фінансів, житлово-комунального господарства, міських комунікацій та інформаційних послуг, організації дорожнього руху, сфери управління твердими побутовими відходами та ін. На основі закордонного досвіду у Харкові були розроблені перший в Україні земельний кадастр, Програма використання інвестиційних фінансових інструментів та наступного розвитку міських позик у вигляді муніципальних облігацій, один з перших на території нашої країни інформаційний сайт міської ради, посилилась робота з впровадження енергозберігаючих технологій у житлово-комунальному господарстві міста Харкова, створені комунальні підприємства «Муніципальна компанія з утилізації відходів» та «Муніципальна парковка».

Підсумовуючи основні досягнення у розвитку побратимських відносин Харкова протягом останніх трьох років, можна зазначити такі заходи:

- бренд Харкова «Розумне місто-Smart-City» у березні 2011 року представлений на найбільшій в світі туристичній виставці в Німеччині «ITB Berlin»;
- у березні 2011 р. складена Дорожня мапа співробітництва між Харковом та Познанню у рамках підготовки до ЄВРО-2012, робота Міжнародного молодіжного волонтерського табору;
- проведення щорічного (з 1997 р.) відкритого бієнале дитячої творчості «Від 5 до 10» (у 2011 р. — 7 тис. робіт з 30-ти країн світу, виступи юних музикантів у ХАТОБі ім. М. Лисенка, у Харківській обласній філармонії, Будинку вчених, Харківському художньому музеї та ін. закладах, проведення Міжнародної педагогічної конференції з питань естетичного виховання дітей;
- щорічне (з 2001 р.) проведення Турніру з футболу серед команд-побратимів;
- щорічне (з 2004 р.) проведення міжнародного фестивалю-конкурсу спортивного бального танцю «Кубок Харківського міського голови» за участю команд міст-побратимів;
- щорічне (з 2008 р.) проведення міжнародного туристичного форуму «Харків: Партнерство у туризмі» — виставки-презентації та науково-практична конференція;
- щорічний (з 2009 р.) міжнародний економічний форум «Інновації. Інвестиції. Харківські ініціативи».
- щорічне (з 2007 р.) проведення згідно Указу Президента України Європейського тижня місцевої демократії.

Щорічно у Харкові проводяться більш ніж 100 міжнародних фестивалів, конкурсів, змагань, конференцій та форумів. Багато-національний Харків завжди був, є і буде відкритим й гостинним містом, який поділяє та підтримує ідеї дружби між народами, добросусідства та європейської єдності.

Тема розвитку побратимських відносин Харкова може бути висвітлена у музеї комплексним рішенням. Перш за все, це наскрізна екскурсія за відповідними підтемами тих розділів експозицій, що торкаються відтворення «духу» тієї епохи. Це і діорама «Харківська фортеця» (експозиція «Наш край у IX–XVIII ст.», витвори ремісників та предмети ярмаркової торгівлі в етнографічній експозиції «Слобожанські мотиви», а також розвиток промисло-

вості, русифікація у підтемах експозиції «Харків XIX ст. Історичні етюди». Національне відродження початку XX ст. як складова змін сучасного періоду і політики самоврядування, в тому числі, можна висвітити відвідуючи як експозицію «Харківщина у 1917–1940 рр.», так і експозицію «Україна. Час змін». Додатком до останньої може слугувати лекторій-презентація, розроблена Департаментом міжнародного співробітництва Харківської міської ради (найновітніший період) та показ предметів (експонатів ХІМ) радянського періоду (сувеніри, пам'ятні речі). У майбутньому, як показує досвід, перспективним є використання автогіду, особливо у стаціонарних виставках найновітнішого періоду.

Література

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. — Харків : Основа, 1990. — 256 с.
2. Євроінтеграція [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua/dokument/view/id/2514>.
3. Історія міста Харкова XX століття. — Харків : Фоліо : Золоті сторінки, 2004. — 686 с.
4. Конспект лекцій «Україна у міжнародних відносинах XX століття». Участь України в європейських міжнародних організаціях [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://library.if.ua/book/10/1063.html>.
5. Місцеве самоврядування в Україні. Посібник для депутатів місцевих рад [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.auc.org.ua/sites/default/files/files/PosibnykLuksha.pdf>.
6. Нагороди Ради Європи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/article/view/id/78>.
7. Основи самоврядування [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.gov.ua/portal/soc_gum/Usm/2006_3_4.pdf.
8. Приз Європи — Харкову [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kharkiv.unian.net/ukr/detail/195563>.
9. Система нагород ПАРЕ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://paralleli.if.ua/news/25289.html>.
10. Харків отримав Приз Європи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.sq.com.ua/ukr/news/vlada/23.08.2010/kharkiv_oderzhav_priz_radi_ievropi.

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ЛУГАНСЬКОЇ МЕТЕОРОЛОГІЧНОЇ СТАНЦІЇ

О. В. Зновенко,
*ст. науковий співробітник
Луганського обласного
краєзнавчого музею*

Метеорологічні спостереження почали проводити у Російській імперії з XVIII століття, проте вони проводилися в дуже незначній кількості місць і долучалися тільки спостереження над температурою, кількістю опадів, розкриттям та замерзанням річок [7, с. 744].

Спостереження за температурою повітря

Місто	Петербург	Або	Москва	Варшава	Рига	Верро	Ревель	Київ	Казань
Рік	1743	1750	1779	1779	1795	1800	1807	1812	1812

Спостереження за кількістю опадів

Місто	Петербург	Або	Улеаборг	Варшава	Київ	Ревель
Рік	1741	1749	1776	1803	1812	1815

Спостереження за розкриттям та замерзанням річок

Місто	Рига	Петербург	Иркутськ	Варшава	Архангельськ	Великий Устюг	Барнаул	Саратов
Рік	1530	1706	1724	1725	1734	1749	1751	1762

У 1759 р. М. В. Ломоносов запропонував свій проект організації метеорологічних спостережень. В 1804 р. вийшло урядове розпорядження щодо метеорологічних спостережень, які повинні проводитись при всіх навчальних закладах Російської імперії, «однако, распоряжение не было приведено в исполнение, а если где наблюдения и начались, то они не были ни обработаны, ни напечатаны» [7, с. 744].

В 1810 р. засновник Харківського університету В. Н. Каразін у доповіді Московському товариству любителів природознавства виклав ідею щодо необхідності централізованого керівництва сіткою метеорологічних станцій і наукової обробки їх спостережень, а в 1818 р. запропонував план організації Державного метеоро-

логічного комітету, до якого повинні були поступати і де повинні були оброблятися результати спостережень метеорологічних станцій, які були б розташовані у різних куточках країни. Головною метою цієї організації В. Н. Каразін вважав допомогу землеробам в їх роботі, запобігання неврожаїв, сприяння розвитку торгівлі, мореплавства, військового мистецтва, а також зазначення часу недородів для прийняття заходів для запобігання голоду.

На початку XIX століття, завдяки роботі німецького природознавця та мандрівника А. Гумбольдта, були закладені основи кліматології. В 1828 р., за ініціативою Гумбольдта, був заснований союз для проведення магнітних спостережень, це дало поштовх для постанови метеорологічних спостережень на практичну основу. В 1829 р. Гумбольдт відвідав Петербург та зумів переконати Академію наук приєднатися до цього нового союзу і зайнятися організацією спостережень у Росії.

В 1830 р. під керівництвом члена Академії наук Адольфа Яковлевича Купфера у Петербурзі була заснована магнітна обсерваторія. Спочатку вона містилася в Петропавлівський фортеці, потім була переведена до одного з приміщень гірського корпусу. Пізніше, на пропонування Академії наук, подібні обсерваторії були засновані у Казані, Миколаєві, Сітхе, Лекіне, Єкатеринбурзі, Барнаулі та Нерчинську. В 1833 р. Купфер подав проект заснування ще декількох обсерваторій, які були налаштовані для ведення вже не тільки магнітних, але й метеорологічних спостережень; йому вдалось домогтися здійснення цього проекту і влаштувати магнітно-метеорологічні обсерваторії у Богословську, Златоусті та Лугані [7, с. 744].

Питання щодо точної дати створення обсерваторії у Луганську докладно не з'ясоване. Деякі джерела наголошують 1837 р., інші — 1838 р. Так, краєзнавець Г. М. Ковтунов у своїй історичній довідці за 1936 р. писав: «Также следует отметить, что при заводе в 1837 году была устроена метеорологическая обсерватория, непрерывно работающая с того времени 100 лет почти и накопившая богатейший материал по изучению климата юга. Эта обсерватория является старейшей из обсерваторий в России и на Украине» [1, л. 28]. Ковтунов користувався архівними даними Луганського ливарного заводу, які у 1936 р. зберігалися в архіві Ворошиловградського (зараз Луганського) обласного краєзнавчого музею, а пізніше були передані до Державного архіву Луганської області. На жаль, документи збереглися не повністю і автор не зміг знайти підтвердження дати заснування обсерваторії.

В статистичному збірнику, присвяченому Катеринославській губернії, що був опублікований в 1862 р., передається: «Из много-летних наблюдений в двух пунктах губернии: в г. Екатериносла-ве и в Луганском заводе, оказалось, что в первом из них средняя температура года по Реомюру $+6,5^{\circ}$; средняя температура лета $+16,9^{\circ}$, и средняя температура зимы $-5,15^{\circ}$; во втором же средняя температура года $+6,4^{\circ}$; средняя температура лета $+17,96^{\circ}$, а сред-няя температура зимы $-5,36^{\circ}$ » [6, с. 70].

У статті Б. Леонтовича «Климатические условия Славяносерб-ского уезда», виданій в 1914 р., повідомляється: «Климат района города Луганска изучен хорошо, благодаря находящейся в городе метеорологической станции Николаевской Главной Физической Обсерватории; станция существует с 1837 года» [3, с. 72].

Кліматолог І. Є. Бучинський приводить дату заснування Лу-ганської метеостанції — 1838 р.: «Метеорологические наблюде-ния в Луганске начаты в 1838 г., однако по 1869 г. определение скорости ветра производилось визуально по семибальной шка-ле» [2, с. 200]. Краєзнавець Ю. Темнік також називає 1838 рік як дату заснування Луганської метеостанції [9, с. 316].

Луганська метеорологічна станція була організована однією з перших на такій великій території як Російська імперія і зроби-ла значний внесок у розвиток метеорологічних досліджень краї-ни [7, с. 745].

Дані щодо метеорологічних станцій

Рік	1850	1856	1864	1870	1875	1880	1885	1890	1895
Кількість метео-рологіч. станц.	15	47	24	47	98	114	225	432	590
Кількість дощо-мірних пунктів	—	—	—	—	—	—	441	603	934

Дані, отримані в процесі спостереження, передавалися до Петербурзької обсерваторії (пізніше її перейменували в Миколаїв-ську Головну Фізичну Обсерваторію). Під її керівництвом почала зростати кількість метеорологічних станцій, були введені одно-манітні методи спостережень, а отримані дані публікувалися у зведеннях. В 1865 р. зведення було замінено «Летописью Глав-ной Физической Обсерватории», де містився величезний матеріал у вже обробленому вигляді. Пізніше, під керівництвом Фізичної обсерваторії, вводилися нові методи досліджень, нові прилади, проводились періодичні огляди метеорологічних станцій.

В 1870 р. при Імператорському Російському географічному товаристві була створена метеорологічна комісія. Вона пропагувала розширення сітки метеорологічних станцій та створення сітки дощомірних досліджень та досліджень над грозами, розкриттям та замерзанням річок. В 1833 р. комісія була перетворена, під її керівництвом були організовані спостереження за висотою та щільністю снігового покриву, тривалістю сонячного саява, фенологічні спостереження тощо [7, с. 745].

На Луганській метеорологічній станції з 1853 р. проводилися спостереження:

- середня місячна та річна температури,
- середня температура пор року,
- час замерзання та розкриття річок,
- кількість днів, коли річки були вкриті льодом,
- кількість опадів у дюймах,
- кількість ясних, хмарних та дощових днів,
- пружність пару,
- напрямок вітру [4, с. 70–79].

*Таблиця середньої найвищої та нижчої
місячної температури*

Роки	1853		1854		1855		1857	
Місяці	Найвищ. темпер.	Нижча темпер.	Найвищ. темпер.	Нижча темпер.	Найвищ. темпер.	Нижча темпер.	Найвищ. темпер.	Нижча темпер.
Січень	–1,12	–4,34	–8,02	–12,55	5,55	–10,88	–0,06	–2,46
Лютий	0,58	–5,57	–2,24	–7,59	–2,95	–8,29	–4,34	–10,34
Березень	4,46	–1,64	–1,10	–6,80	4,61	–0,99	3,72	–2,78
Травень	11,16	1,98	6,04	–0,71	13,79	3,51	12,60	2,26
Квітень	18,61	6,71	18,91	8,31	21,14	9,10	17,66	6,30
Червень	19,57	9,69	18,81	10,44	22,41	11,58	21,19	10,16
Липень	22,91	12,54	22,44	12,54	22,74	12,50	20,88	11,73
Серпень	24,21	12,69	20,21	10,35	22,15	11,21	18,44	10,32
Вересень	14,86	5,85	14,91	7,02	14,60	5,07	13,95	4,09
Жовтень	13,26	3,87	12,54	2,89	11,70	2,98	11,29	–0,01
Листо- пад	1,65	–2,28	5,12	0,20	0,70	–3,67	1,99	–3,45
Грудень	–4,32	–8,65	2,74	0,06	–6,16	–10,82	1,84	–5,53

З 1881 р. зазначалися щомісячні

- середні, максимальні і мінімальні показання барометру,
- середня, максимальна і мінімальна температури,
- сумарна і максимальна кількість опадів,
- абсолютна і відносна вологість,
- хмарність,
- кількість днів з опадами, снігом, градом, грозою, буревієм, ясних, хмарних,
- напрямок вітру [8, с. 4–23].

У 1885 р. метеорологічна станція була переведена на інше місце [6, с. 5]. Нам відомо, що в цей час вона працювала під керівництвом Івана Ілліча Руднева [6, с. 4].

Дані Луганської метеорологічної станції

Рік	Барометр			Температура			Абс. волог.	Відн. волог.	Хмар- ність	Опади	
	Сер.	Мах	Min	Сер.	Мах	Min	Серед	Серед	Серед	Сум	Мах
1876	755,4	776,4	739,1	7,8	36,5	–31,4	6,3	69	6,0	422,2	34,0
1877	755,7	776,9	735,0	7,7	33,5	–28,5	7,0	75	6,1	560,5	37,4
1878	754,5	775,2	735,6	9,4	33,6	–21,6	6,9	70	5,8	444,9	35,7
1879	755,2	775,7	736,3	9,0	37,9	–24,4	6,8	71	5,9	485,5	31,3
1880	755,6	774,0	733,1	7,0	36,8	–32,7	6,7	73	5,9	422,5	39,4
1881	756,6	776,0	731,7	7,6	33,4	–22,8	6,4	72	6,3	406,5	33,6
1882	756,1	773,4	735,9	9,0	36,2	–21,8	6,6	69	6,0	447	63,5
1883	757,1	780,3	732,4	8,2	38,4	–26,5	6,1	66	5,6	312,8	27,3
1884	756,8	772,8	739,1	7,9	38,2	–19,6	6,1	70	6,7	433,5	39,8
1885	758,3	782,0	741,3	8,4	37,7	–24,6	6,1	68	6,2	355,0	46,8

Професор Новоросійського університету (нині — *Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова*) А. В. Клосовський добився влаштування сітки пунктів спостереження південного заходу Росії. Ця сітка дозволила прослідити поширення грозових вихорів, злив, снігових завірюх і занесень. За отриманими даними Клосовський у 1882 р. надрукував роботу «Новейшие успехи метеорологии». За прикладом метеорологічної сітки південного заходу Росії були організовані придніпровська, центральна та східні сітки.

У 1894 р. Міністерство землеробства та державного майна за-снувало метеорологічне бюро, задача якого містилася в улашту-

ванні сітки метеорологічних станцій, а також об'єднання вже діючих станцій [7, с. 745].

На початку ХХ століття за роботою метеорологічної станції стежило Слав'яносербське повітове земство. Серед доповідей Слав'яносербського повітового земства за 1909 р. є доповідь стосовно організації метеорологічних спостережень в повіті [4, с. 163]. В ньому передається, що земство щорічно виділяє 120 карбованців на утримання Луганської метеорологічної станції та має право контролювати станцію та отримувати від неї дані. Найбільш важливими для потреб сільського господарства були відомості щодо розподілу опадів, тому Повітовим земством були придбані дощоміри й розміщені у різноманітних пунктах: с. Сокольники, с. Ново-Анновка, с. Хороше. Губернським земством були придбані дощоміри, які було розташовано у Петровеньківському сиротинці та в с. Мало-Мартинівка. Дощоміри, які придбав Департамент землеробства знаходились у с. Макарів Яр і один, власний, був у К. П. Чахірова у с. Біла Гора. Праця спостерігачів оплачувалася по 2 карбованці за місяць [4, с. 163].

В 1910 р. на утримання Луганської метеорологічної станції Повітове земство сплачувало ті самі 120 карбованців, але до нього долучилося Губернське земство, котре «также отпускает на усиление средств Луганской метеорологической станции по 120 руб» [5, с. 153].

Отримані дані дозволили поглибити кліматологічну теорію, яка знайшла відображення в роботах А. І. Воейкова «Климат земного шара, в особенности России» (1884) и «Снежный покров, его влияние на почву, климат и погоду и способы исследования» (1889). Ці праці дозволили вивести російську кліматологію на рівень ведучої у світі. І, частково, заслуга в цьому належить всім тим, хто вів спостереження на Луганській метеорологічній станції.

Викладена вище інформація може зацікавити широкі кола потенційної музейної аудиторії, тож ми плануємо використовувати дані матеріали в експозиції. Для цього створюється стенд, де буде розміщено матеріал з історії метеорологічної станції, фотографії та температурні таблиці.

Література

1. Архив ЛОКМ. — Ф. 1. — Оп. 02-16. — Д. с120.
2. Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем / И. Е. Бучинский. — К., 1963. — 308 с.

3. Ежегодник-справочник Славяносербского Уездного Земства на 1914-й год. В 3-х отделах. — Луганск, 1914.
4. Журналы и доклады Славяносербского Уездного Земского Собрания 44-й очередной сессии 1909 г. и экстренных заседаний 15 и 16-го марта и 12 июля 1909 г. с приложениями. — Луганск, 1910.
5. Журналы и доклады Славяносербского Уездного Земского Собрания 45-й очередной сессии 1910 г. — Луганск, 1911.
6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния. — СПб, 1862.
7. Россия. Её настоящее и прошедшее. — СПб., 1900.
8. Сборник статистических сведений по Ектеринославской губернии. Вып. третий. Славяносербский уезд. — Екатеринослав, 1886.
9. Темник Ю. Столетнее горное гнездо / Ю. Темник. — Луганск, 2004.

ЗАСНУВАННЯ КАЗЕННИХ КІННИХ ЗАВОДІВ НА ЛУГАНЩИНІ. II ПОЛ. XVIII — ПОЧ. XIX СТ.

*Л. М. Походенко,
зав. науково-дослідницького
відділу історії дожовтневого
періоду Луганського обласного
краєзнавчого музею*

Історія кінного діла на Луганщині має більш, ніж двовікову історію. Перший казенний конезавод на території нашого краю було засновано у XVIII ст. у Старобільському повіті Харківської губернії. Це старіший завод України — Деркульський. На поч. XIX ст. на цій території було засновано ще 3 конезаводи — Стрілецький, Лимарівський та Новоолександрівський.

Історичні передумови заснування групи кінних заводів на півночі сучасної Луганської області були пов'язані з подіями, що відбувалися в Російській імперії у XVIII ст., а також, зумовлювалися географічним розташуванням і кліматичними особливостями цієї місцевості.

На початку XVIII ст. відбувалися зміни в усіх сферах життя Російської держави, стосувалися вони й організації конезаводської справи. Війни, що вела Росія, постійно вимагали нових кінських поповнень. Тому вже у першому десятиріччі XVIII ст. уряд став засновувати державні кінні заводи. Однак, вони не змогли цілком забезпечити армію кіньми. Через це було ухвалено рішення про організацію «воєнно-ремонтних» кінних заводів. У 1740 р. було створено

10 заводів при «малоросійських» і «слобідських» полках. У 1749 р. вони були ліквідовані, оскільки не виконували своїх функцій.

22 квітня 1765 р. імператриця Катерина II підписала указ про створення казенного кінного заводу: «Высочайше повелели Мы Нашей Дворцовой Канцелярии приписные ко двору Белгородской провинции Валуйского уезда маетности, а именно: Беловодскую, Евсюг и Марковскую слободы, с землею и со всеми угодьями отдать в ведомство Конюшенной Канцелярии» [1, с. 20].

Сприятливі природні умови цієї місцевості були придатними для заняття конярством. Великі території, різнотравні степи та наявність водоймищ дозволяли займатися табунним конярством. Ці чинники було враховано при обранні місця для облаштування казенного кінного заводу.

Восени 1765 р. відряджений до Старобільського повіту провіантмейстер Бедауров обстежив цю територію та надав Конюшеній канцелярії звіт про кількість мешканців у Біловодській, Євсутській, Марківській слободах і приписаних до них хуторів, житлових і господарських будівлях, річках, лісах та пасовищах.

На підставі цього звіту Дворцова конюшена канцелярія обрала в одній із слобод «...самое хорошее место, чтобы построить на оном для содержания казенных лошадей конюшенный двор» [1, с. 25] і направила указ із планом будівництва керівнику слободами майору Времеву. У січні 1766 р. керівник визначив оптимальне місце для майбутнього заводу, знайшов джерело будматеріалів і домовився з отаманами селищ про безкоштовне постачання на конезавод лісу та сіна. У лютому майор направив до канцелярії рапорт: «...для строения конюшенного двора к содержанию казенных лошадей, по присланному плану, удобное место при хуторе Даниловом выбрано, расстояние от слободы Беловодской вниз по р. Деркулу в 12 верст» [1, с. 26].

Будівництво заводу розпочалося в 1766 р. Для цього з оброчних грошей за 1765 р. було витрачено 725 крб. У серпні 1767 р. будівельні роботи було завершено. На Деркульський завод відправили 84 коня зі Скопинського, Бронницького та Єрмолинського дворцових кінних заводів німецької, данської, іспанської, англійської, російської та інших порід.

На заводі з власної цегли будували господарські та спеціальні будівлі, зокрема, тренерські стайні у формі «Е II» («Екатерина II») та унікальний круглий манеж у японському стилі (1897 р.), які, на сьогоднішній день, є пам'ятниками архітектури національного значення. Зростало й поголів'я коней. У 1786 р. на Деркульському

заводі нараховувалося 881 голів — найбільше з-поміж 7 казенних кінних заводів Росії. Наприкінці XVIII ст. Деркульський конезавод став одним з провідних підприємств цієї галузі державного значення.

Війна 1812 р. нанесла великі збитки економіці Росії та надзвичайно шкідливо позначилася на кіннозаводській справі. Більшість заводів було закрито, а решта — не відновила довоєнні обсяги виробництва, тому в армії та сільському господарстві гостро відчувалася нестача коней. Тож уряд відновив будівництво державних «воєнно-кінних» заводів як основного постачальника військових ремонтних коней.

Відбувалися зміни і в керівництві кіннозаводською справою. У 1819 р. було утворено «Комитет по управлению военно-конскими заведениями», перейменований у 1833 р. на «Комитет о коннозаводстве российском». Під його керівництво передали 6 заводів, зокрема, Деркульський і новоутворені Стрілецький і Лимарівський.

7 січня 1843 р. з'явився урядовий указ про зміну статусу державних заводів, який визначив їхню подальшу діяльність: «Императорские военно-конские заводы со всеми их способами предназначить для улучшения коннозаводства в государстве» [3, с. 35]. Вони мали стати «розсадниками» для виробництва племінних, а не «пользовательных» — ремонтних коней.

Деркульський завод не одразу визначив головний напрямок у своєму розвитку та спеціалізації. З 1843 р. завод займався вирощуванням племінних коней — «улучшателей» поміщицько-селянського конярства. У 60-ті рр. XIX ст. завод перепрофілювали на вирощування коней важковозних робочих порід. Однак, цей напрямок не розвинувся. Наприкінці 1880-х рр. важковозів передали на Хреновський кінський завод (Воронезька обл.). На заміну Деркул отримав відділення чистокровної англійської верхової породи, а через декілька років — відділення коней арабської породи зі Стрілецького заводу. З того часу почався розквіт Деркульського кінного заводу. Виведенні тут скакуни перемагали на скачках у Росії та за кордоном. Наприкінці XIX ст. при заводі відкрили школу «конюшенных мальчиков» — майбутніх жокеїв і тренерів.

Деркульський конезавод був першим у Біловодській групі заводів, утворених на території нашого краю в другій половині XVIII — на початку XIX ст. Він послужив основою для становлення Стрілецького, Лимарівського та Новоолександрівського конезаводів.

Стрілецький кінний завод був другим у групі Біловодських заводів. Його будівництво розпочалося в 1801 р., але йшло повільно через нестачу людей і матеріалів. У 1802 р. першим доглядачем заводу призначили відставного штабс-капітана Є. В. Пашовкіна, який завершив будівництво. У 1803 р. прибула перша партія з 77 коней гірських і східних порід із Деркульського, Скопинського та Починковського заводів. Вони мали стати засновниками нової породи легкокавалерійських коней, яку пізніше назвали стрілецькою. Кінська прислуга була набрана із службовців цих заводів і, частково, із селян, приписаних до Біловодських заводів. З 1805 р. завод почав працювати на повну силу.

До 1819 р. Стрілецький кінний завод знаходився під керівництвом «Придворного дворцового ведомства», згодом перейшов у підпорядкування «Военно-коннозаводского управления», перетвореного пізніше на «Управление государственного коннозаводства». На заводі знаходилося 1608 коней арабської, перської, данської, трухмянської та англійської порід. Того часу на заводі розпочалася робота з виведення стрілецької породи, формування якої завершилося в другій половині XIX ст.

Значну увагу приділяли підготовці персоналу для обслуговування конезаводу. У 1843–1846 рр. було відкрито заводське училище, в якому навчалися селянські діти та діти працівників заводу [4, с. 91].

До кінця XIX ст. на конезаводі було побудовано 9 стаєнь, манеж (1815 р.), ветеринарний лазарет, склади для амуніції та фуражу, контора, готель, житлові будинки, церква, лікарня та школа. Більшість споруд збереглося до нашого часу.

Третім заводом Біловодської групи був Лимарівський державний конезавод. Його почали будувати за казенні кошти у господарський спосіб у квітні 1818 р. За кошторисом, складеним конезаводським архітектором Кутеповим, на будівництво було надано 278833 крб. Директор Біловодських кавалерійських заводів М. С. Кологривов збудував перші 7 будівель заводу. Його наступник, заводський наглядач — надвірний радник Фогель, завершив будівництво заводу, спорудивши ще 6 будівель.

Комплектування Лимарівського заводу кіньми та «конюшеними служителями» розпочалося з осені 1819 р., а основну масу поголів'я завод отримав у 1822 р. «...из Деркульского и Стрелецкого военных конных заводов, согласно выбору директора заводов Кологривова» [1, с. 78]. Відповідно до затвердженого 13 травня 1823 р. плану, конезавод мав тримати 1467 коней і щорічно

постачати 311 коней «для ремонта гвардейских полков». На заводі розводили тварин арабської, растопчинської та орловської верхової порід.

У 1846 р. в Лимарівському заводі тримали 350 маток і 21 жеребця-виробника. Племінна робота заводу, спершу, полягала у вирощуванні коней певної масті, переважно темних. У 1850 р. перед кінними заводами було поставлено мету — розводити певні породи коней. Лимарівка повинна була постачати легких упряжних коней для артилерії.

Після скасування кріпосного права в 1861 р. державні заводи почали запрошувати людей, які зналися на кінській справі та служили у кавалерії. Це дозволило налагодити роботу заводів і втілити урядові плани — виведення якісних порідних коней.

До 1870 р. Лимарівський завод досяг певних успіхів, позитивно відзначених у циркулярі Головного управління державного конезаводства. До цього часу поголів'я коней було представлено «чистокровними арабськими, англо-арабськими, арабо-рысистыми производителями, которые являлись источником улучшения лошадей всех сортов» [2, с. 7]. Наприкінці XIX ст. «Лимаревский арабский рассадник» перетворили на завод напівкровних англійський коней, отримавши з Хреновського заводу верхове відділення, а «прежний же состав переведен в Стрелецкий завод, где образовано особое арабское отделение» [4, с. 48]. До 1917 р. Лимарівський завод виробляв полукровних верхових коней.

У 1820 р. на Старобільщині, поблизу слободи Олексіївської, було заплановано збудувати ще один — Олексіївський казенний конезавод. Проте, після огляду в тому ж році Біловодських кінних заводів, головний директор військових заводів шталмейстер Козенс визнав ці місця непридатними та вирішив заснувати новий завод на р. Євсут, біля хутору Шаповалов, а Олексіївський завод перейменував у «Ново-Олександрівський» (за тогочасним правописом). 12 квітня 1822 р. нову назву затвердив Олександр І.

У 1822 р. в Новоолександрівському заводі було збудовано казарми для солдатів, заводські майстерні та стайні. Будівництво відбулося в господарський спосіб під керівництвом заводського доглядача К. А. Штенгера, якому допомагав Лимарівський наглядач Фогель. Згідно з технічним кошторисом архітектора Букіна для спорудження заводу було виділено 436579 крб.

Комплектування заводу «конюшенными служителями» та кіньми розпочалося восени 1823 р. На завод поступили 63 «служителя». Це були спеціально направлені солдати — майбутні

конюхи, табунщики, ковалі, а також, частина робітників із інших Біловодських заводів. Згодом у Новоолександрівку доставили 220 коней із Деркульського, Стрілецького, Лимарівського, Скопинського та Починковського заводів.

До 1825 р. Новоолександрівський завод цілком укомплектували «служасими» та кіньми. В якості основних виробників на заводі використовували коней, імпортованих з Англії в 1825 р. Конезавод займався розведенням полукровних коней верхової породи.

Група Біловодських заводів, створених на Луганщині в другій половині XVIII — на початку XIX ст., була найбільш значною та продуктивною на Півдні Росії. Із 6 тогочасних державних конезаводів 4 знаходились в Старобільському повіті (Біловодський і Міловський райони сучасної Луганської обл.). Вони забезпечували армію стройовими кіньми, постачали їх для господарських потреб, формували племінне поголів'я та виводили нові породи коней.

Окрім державних кінних заводів Біловодщини на території Луганського краю із середини XIX ст. функціонував Провальський військовий кінний завод. У 1844 р., за указом імператора Миколи I, «...для устройства донского коннозаводства необходимо учредить четыре войсковых конных завода, которые должны служить рассадником лошадей, способных к казачьей службе» [5, с. 84]. Для одного із заводів обрали слободу Провалля Донецького округу Облaсті Війська Донського, що знаходилася в південно-східній частині сучасної Луганської обл.

У 1846 р. селяни слободи Провалля були переселені на р. Куто-Єю, де було утворено селище Новопровалля. З того часу селище в документах називається Провальським військовим кінним заводом, у господарському веденні якого перебувало 22882 дес. землі (бл. 24 тис. га).

Облаштування заводу коштувало скарбниці 74275 крб. та щорічно до 1863 р. донська влада на утримання та керування заводом виділяло по 15000 крб. До 1905 р. грошове утримання Провальського кінного заводу досягало 95272 крб. Центральне керівництво здійснювалося зі штабу Війська Донського. Для місцевого управління було призначено наглядча, письмоводителя, 6 табунних наглядчів, 6 коновалів і 100 козаків.

Комплектування Провальського заводу кіньми розпочалося в 1846 р. До складу заводу увійшло 20 жеребців і 250 маток із найкращих приватних донських заводів — Іловайського, Мартинова та Платова. Прийнята на заводі косячна система розведення ко-

ней дозволяла вирощувати непримхливих і загартованих коней для козачого війська.

З 1888 р. завод почав купувати англійських, англо-арабських і растопчинських жеребців, що дозволило покращити якість коней. У 1865 р. на заводі було 1488, а в 1898 р. — 2304 коня.

Незважаючи на виділені кошти та придбання породних виробників, головне завдання — виведення донського верхового коня — Провальський завод не виконав. Як вказав С. Ф. Номикосов у праці «Очерк коневодства в Области Войска Донского»: «...В развитии завода совершенно отсутствовала какая-либо определенная система. Для коренного основания табуна приобретались лошади всевозможных пород, поэтому завод не мог выработать своего особенного типа» [5, с. 86].

Тільки на початку ХХ ст. на конезаводі змогли вивести висококрівного донського коня. Проте, буремні події початку ХХ ст. завадили подальшому розвитку Провальського кінного заводу.

Таким чином, вивчивши архівні документи, дореволюційні публікації та праці місцевих краєзнавців ми простежили історію створення та діяльності 5 державних кінних заводів на території Луганського краю в другій половині ХVIII — на початку ХІХ ст., які були одними з основних джерел постачання коней для армії та господарських потреб у Російській імперії.

Знов виявленні матеріали раніше не використовувались в експозиції Луганського обласного краєзнавчого музею. Знайдені в ході дослідження експонати увійдуть до розділу «Розвиток сільського господарства на території Слобожанщини та Катеринославської губернії» відділу історії дожовтневого періоду.

Література

1. Историческое исследование о коннозаводском деле в России. — Издание 3-е. — Санкт-Петербург, 1893.
2. Кожевников Е. В. Лимаревский конный завод / Е. В. Кожевников, Ф. Е. Емельянов, А. А. Ласкова. — Донецк : Донбасс, 1972. — 75 с.
3. Конские заводы Европейской России, Кавказа и Тургайской области. Исторический очерк их развития. Составил Дм. Дубенский, под редакцией И.К. Мердер. С картой распределения пород, заводов и табунов. — С.-Петербург : Военная Типография (в здании Главного Штаба), 1896.
4. Озерной И. Сказание о стрелецкой породе лошадей / И. Озерной. — Луганск, 2007.
5. Свердловск: начало биографии. — Луганск, 2008.

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

ІСТОРИЧНИЙ ФЕСТИВАЛЬ «ІГОРІВ ПОЛК» ТА СЕМІНАР «ІСТОРІЯ ВОЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»: З ДОСВІДУ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ РОБОТИ

Д. В. Бадаєв,

ст. науковий співробітник ХІМ

Останні десятиріччя у нашому суспільстві набули широкої популярності вивчення та популяризація військової історії, військової справи та військових традицій минувшини. За своєю природою це явище ширше за громадський рух, воно охоплює значні верстви населення — підлітків і дорослих, чоловіків та жінок, людей, професійно пов'язаних з історичною наукою та військовою справою, або далеких від неї. У його основі лежить не лише цікавість до яскравих — водночас широко відомих і «таємничих», спірних у тлумаченні — сторінок історії. У нашому суспільстві на сучасному етапі його розвитку засвоєння військово-історичної традиції служить одним із засобів самовизначення, власної ідентифікації людини як особистості, яка реалізує себе у певному культурному, громадському, національному просторі [1, с. 6–8]. Саме у традиціях, пов'язаних в історії та суспільстві з веденням війн та несенням військової служби, масова народна свідомість, яка об'єднує найширші верстви суспільства, безпосередньо поєднана з його найбільш сталими, базовими, тривалими характеристиками, з найвищими культурними досягненнями, класичною літературною традицією зокрема.

Формуючи свої основні засади у вирішальні, доленосні моменти народної історії, військово-історична традиція служить надійним якорем у часи коливань та розброду, зміни соціальних орієнтирів, які супроводжуються часто навмисним порушенням особистісної ідентифікації. Це явище характерне саме для сучас-

ної доби «інформаційного суспільства» та атомізованої «віртуальної особи» з «плаваючими» особистісними характеристиками [3, с. 6]. Протистояти таким тенденціям можливо лише спираючись на цінності традиційної культури, зокрема, військово-історичну традицію, яка позбавлена вузьких обмежень у часі та просторі, характерних для складових елементів народної культури, пов'язаних з архаїчним побутом, регіональною, релігійною або родовою специфікою.

Саме за такими принципами та з опорою на існуючий досвід краєзнавчої та військово-патріотичної роботи, руху історичної реконструкції зокрема, автором були започатковані такі заходи популяризації військово-історичної традиції як історичний фестиваль «Ігорів Полк» та науково-практичний семінар «Історія воїнської культури».

Історичний фестиваль «Ігорів Полк» вперше був проведений 29 квітня — 1 травня 2005 року як костюмований історико-меморіальний фестиваль, присвячений 820-й річниці «Слова о полку Ігоревім» та 60-й річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Розробка концепції та програми фестивалю спиралася на досвід фестивалю слов'янської та скандинавської культури «Коровель», який проходив на Чернігівщині, на археологічній пам'ятці давньоруської доби «Шестовицьке городище». Головне дійство «Ігорева Полку» відбувалося на Донецькому городищі — пам'ятці VI ст. до н. е. — XIII ст. н.е., давньоруському літописному місті Донець, розташованому у селищі Карачівка Жовтневого району Харкова. З ним безпосередньо пов'язані похід князя Ігоря Сіверського 1185 р. та, відповідно, «Слово о полку Ігоревім» [2, с. 92–94]. Взагалі, Донецьке городище можна вважати найстарішим осередком містобудування та міської цивілізації на території сучасного Харкова, праобразом сучасного міста у добу Середньовіччя [8, с. 94].

Мета фестивалю полягала і полягає досі у збереженні та поглибленні історичної пам'яті нашого краю шляхом популяризації історії і традиційної культури, військово-історичних та художньо-культурних традицій східнослов'янських народів, а також, народної творчості та етнокультурних зв'язків краю, зокрема, між слов'янськими та тюркськими народами як спадкоємцями Давньої Русі та Дешти-Кипчак (половецького степу), сприянні розвитку культурного обміну і толерантних міжнаціональних відносин, звертання уваги громадськості до охорони історичних пам'яток та безпосередньому включенні Донецького городища

у культурне життя Харкова. У фестивалі беруть участь туристи-краєзнавці, історики, археологи, літературознавці, самодіяльні творчі колективи, представники руху історичної реконструкції та рольового моделювання.

Окрім дійства, на городищі у програму першого фестивалю входив похід по території Харківського та Зміївського районів — через селище Бабаї та Хорошеве до залізничної станції «Соколове», куди вирушила похідна група учасників фестивалю. Започатковане з тих часів поєднання дійства на «стаціонарному майданчику» з костюмованим переходом вздовж річки Уди, колишнього Малого Дінця, межі давньоруських земель, символічно об'єднувало два елементи середньовічної військової справи — похід та битву. Останню імітувала постановка бойових епізодів, або, згодом, проведення турнірних змагань на території городища. Однак, лише бойовими елементами фестивальне дійство не обмежувалося: для учасників фестивалю проводилися лекція-екскурсія по території городища, традиційні народні ігри, зокрема, описані Б. О. Рибаківим «золоті ворота» [6, с. 160–161].

Протягом наступних років фестиваль щорічно проводився наприкінці квітня або у першій декаді травня — на честь подій походу 1185 р. Вдосконалювалася як похідна, так і стаціонарна частини програми. Костюмований похід проходив за маршрутом від Карачівки до Хорошева (або у зворотному напрямку) і включав відвідання у селищі Бабаї хатини Якова Правицького, де мешкав Г. С. Сковорода. Це дало змогу фестивалю не замикатися на вузькій давньоруській проблематиці, розширило його тематику та зміцнило краєзнавчий аспект заходу.

Серед гостей фестивалю були вихованці районного Центру дитячої та юнацької творчості, гості з Києва та Вінниці. У число організаторів фестивалю, у різні роки, входили Російське національно-культурне товариство Харківської області, Харківський союз колективів та майстрів російської народної творчості «Талиця», Харківський військово-історичний клуб імені генерала П. С. Котляревського. У 2008 та 2011 роках у програму фестивалю був включений турнір з історичного фехтування під керівництвом Олександра Субботіна, представника Федерації Історичного Фехтування України. У 2010 р. активну участь у фестивалі взяв військово-історичний клуб «Ратибор. Сіверська Русь» на чолі з Олексієм Журбою.

Постійними учасниками фестивалю стали кандидат історичних наук, співробітник Національного літературно-меморіально-

го музею ім. Г. С. Сковороди Д. М. Дудко та майстриня вишивки Т. М. Костова. У творчості останньої велику роль відіграє образ героїні «Слова о полку Ігоревім» княгині Ярославни — образ добра, відданості і милосердя, протиставлений таким популяризованим у останні роки історичним еталонам української жінки як княгиня Ольга та султанша Роксолана.

Щорічне проведення фестивалю привернуло увагу громадськості [7, с. 8] та адміністрації Жовтневого району на чолі з Р. С. Веприцьким до Донецького городища. Перед фестивалем на території пам'ятки проводилися суботники, весною 2011 р. було ліквідоване розташоване там звалище. За участю автора у адміністрації району був розроблений проект програми меморіальних та пам'яткозберігаючих заходів.

Надзвичайно плідним був фестиваль «Ігорів Полк-2012», у якому взяли участь самодіяльні творчі колективи — творча майстерня «Дана», під керівництвом Наталії Афанасьєвої, та музичний ансамбль «Восьмий день» (соліст Леся Коханова), а також, представники районної державної адміністрації та відділу культури Жовтневого району, які вручили учасникам фестивалю почесні грамоти. Тоді ж, на посаді Донецького городища під керівництвом Олександра Руднева був проведений стрілецький турнір з використанням луків старовинної конструкції. Завершальною частиною програми фестивалю стало відвідання меморіальної Сковородинівської криниці, де відбувся міні-концерт, у якому прозвучали твори Г. С. Сковороди. Слід зазначити, що саме там восени проводиться щорічний фестиваль «Сад божественних пісень», організатори якого тепер взяли участь і у «Ігоровому Полку». Таким чином, на Харківщині складається спільна традиція проведення етноісторичних фестивалів, у якій займає своє місце і фестиваль «Ігорів Полк».

Іншою формою роботи, пов'язаною з вивчення та популяризацією військової історії, є семінарська робота у стінах Харківського історичного музею, а саме, науково-практичний семінар «Історія воїнської культури», який проводиться тричі на рік, зазвичай, у лютому, вересні та грудні, починаючи з грудня 2009 року. Він був започаткований як розвиток традиції однойменного семінару, який входив у програму вересневого Міжнародного фестивалю фантастики «Зоряний Міст», але тепер пережив і сам цей фестиваль. З іншого боку, «предтечею» семінару були військово-історичні «Георгіївські читання», які спорадично проводилися у грудні у Харкові та Чугуєві. Від вищеназваних заходів семінар

відрізняє регулярне «стаціонарне» проведення, визначені мета та форми роботи.

До участі у семінарі запрошуються студенти, аспіранти та викладачі історії, культурології, філософії, представники військово-історичних товариств та клубів історичної реконструкції, шанувальники військової історії. Семінар присвячений історії воїнської культури як поєднанню громадських відносин та явищ культури, які історично складаються у зв'язку з веденням війн та несенням військової служби.

Протягом 2009–2012 років було проведено 10 семінарів за такими темами та проблемами: «Військова кар'єра та образ героя у історичній науці та суспільній свідомості», «Рицарство та Русь», «Війна та армія у сучасному суспільстві», «Військове мистецтво Східної Європи XIII–XV ст.: до 770-річчя Невської битви, 630-річчя Куликовської битви та 600-річчя битви при Грюнвальді», «Масовий героїзм радянського народу у Великій Вітчизняній війні як історичне явище», «Воїнська культура у міфології, епосі та фантастиці», «Слов'яно-тюркські контакти в сфері воїнської культури», «Вітчизняні війни у історії вітчизняної культури», «Вітчизняні війни та літературно-історична традиція».

Загалом, на семінарах було заявлено та прослухано близько шести десятків доповідей та повідомлень, які часто супроводжувалися демонстрацією відеоматеріалів. Зокрема, на 9-му занятті у вересні 2012 року, яке проходило за традицією у стінах ХНУ та було присвячене 1150-річчю Русі, відбулися перегляд та обговорення науково-популярного фільму Андрія Дмитрука (Київ) «Вікінги на берегах Десни» про археологічні дослідження давньоруських городищ Виползов та Шестовиця. А 10-е заняття семінару увійшло до програми першого Фестивалю лівої та патріотичної фантастики «Краснозвёздный Мост» як його невід'ємна складова [4, с. 5; 5, с. 82].

Семінар досить відомий у харківських шанувальників історії, до участі в ньому залучаються навчальні колективи та громадські організації. Разом з історичним музеєм, організаторами семінарів виступали Музей археології та етнографії Слобідської України, Харківське міське національне громадське об'єднання казахстанців «Бірлік» та Харківська обласна громадська організація «Всеукраїнський союз радянських офіцерів». Серед постійних доповідачів та учасників семінару слід назвати Д. М. Дудка, Тетяну Крупну та Макку Каражанову — керівників об'єднання казахстанців «Бірлік» та дослідників боїв на Харківщині у травні 1942 р.,

ветерана Великої Вітчизняної війни, старшого радника юстиції І. Т. Шеховцова, полковника О. Г. Яворського, Ярослава Єфименко, Андрія Скуліна та інших. Таким чином, науково-практичний семінар «Історія воїнської культури» знайшов свою аудиторію і став одним з постійних культурно-просвітницьких заходів, що визначають сучасне обличчя Харківського історичного музею у громадському житті Харкова.

Література

1. Бадаєв Д. В. Исторические фестивали и литературно-исторические ролевые игры как современный способ существования традиционной культуры / Д. В. Бадаєв // Традиційна культура в умовах глобалізації: культурна ідентифікація та інформаційне суспільство: матеріали науково-практичної конференції 18-19.05.2012 р. — Х., 2012. — С. 6–8.
2. Бадаєв Д. В. Місія Харківщини, пов'язані з походом князя Ігоря Сіверського проти половців у 1185 р. / Д. В. Бадаєв // Шості Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції. 14. 04. 2000 р. — Х., 2000. — С. 92–94.
3. Бакун О.В. Проблеми ідентифікації і морального вибору.... // Традиційна культура в умовах глобалізації: культурна ідентифікація та інформаційне суспільство: матеріали науково-практичної конференції 18-19.05.2012 р. — Х., 2012. — С. 9–12.
4. Дудко Д. В. Мечта страшна тюремникам / Д. В. Дудко, Д. В. Бадаєв // Русь Триєдина. — 29 січня 2013. — № 1 (57). — С. 5.
5. Первый Краснозвёздный... // Искатель. Украина. — Січень-лютий 2013. — № 7 (40). — С. 79–96.
6. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1988. — 784 с.
7. Чепижный С. Нельзя застраивать древности новостроями / Сергей Чепижный // Время. — грудень 2011. — № 14. — С. 8.
8. Шрамко Б. А. Народження Харкова: монографія / Б. А. Шрамко, В. В. Скирда. — Х. : Східно-регіональний центр гуманітарних ініціатив, 2004. — 118 с.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ФЕСТИВАЛЬ «DE LIBERTATE» НА ПЕРЕТИНІ ФЕСТИВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ ТА МУЗЕЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

О. П. Рибка,

*заст. директора з наукової
роботи Національного
літературно-меморіального
музею Г. С. Сковороди*

Музеї України щороку розширюють сферу своїх послуг, намагаючись відповідно до нових умов розширити коло відвідувачів музею, залучити нові категорії. Музейні заклади стають дедалі динамічнішими, більш інтегрованими у створення національного культурного продукту. До основної функції — збереження культурної спадщини — щороку додаються нові, серед яких одну з важливих посідає функція розвитку туризму.

Привабливим для музеїв виявився фестивальний туризм (тематичний, або подієвий туризм). Унікальні тури, що поєднують традиційний відпочинок та участь у видовищних заходах, завойовують дедалі більшу популярність. Подієвий туризм — це чудова атмосфера свята, індивідуальні умови відпочинку і незабутні враження. М. Кляп та Ф. Шандор класифікують фестивальний туризм за масштабом події (національного чи міжнародного рівня) і за тематикою події. В подієвому туризмі можна виділити кілька тематичних видів: національні фестивалі і свята; театралізовані шоу; фестивалі кіно і театру; гастрономічні фестивалі; фестивалі та виставки квітів; модні покази; аукціони; фестивалі музики і музичні конкурси; спортивні події [4]. Серед українських тур-агенцій останнім часом також стало популярним орієнтуватися на фестивалі (приміром, <http://www.okraina.com.ua/tours/festival> та ін.). Як показало дослідження сприйняття України, що проводилося у грудні 2010 року в п'яти провідних країнах ЄС — Німеччині, Іспанії, Франції, Великобританії та Італії, переваги нашої держави в туристичній сфері такі: «поряд з двома показниками-лідерами — відвіданням культурно-історичних пам'яток (1-ше місце, 56 %) та сільським туризмом (44 %) — до перспективних для України видів туризму опитані зараховують також природні заповідники (44 %) та фестивальний туризм (39 %)» [1].

Попри те, що розвиток фестивального туризму, насамперед, має підтримуватися на державному та обласному рівні, музеї,

останнім часом, активно включаються у формування такого виду пропозицій. Більше того, В. Петранівський наголошує на тому, що «основними напрямками розвитку етнокультурного та фестивального туризму в Україні можуть бути: інноваційно-культурологічна діяльність державних музеїв, історико-культурних заповідників, музеїв під відкритим небом (скансенів), приватних етнографічних музеїв; організація фольклорних свят і фестивалів, як міжнародних, національних, регіональних та місцевих; активізація діяльності національних общин і громадських організацій; інноваційне залучення різних етнокультурних об'єктів до туристично-екскурсійного обслуговування; створення культурно-етнографічних центрів в Карпатському регіоні України (на прикладі територіального етнокультурного туристичного кластеру); створити Всеукраїнський інформаційно-методичний центр розвитку етнокультурного туризму (з філіями в регіонах); розробити Концепцію і затвердити Постанову Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо розвитку етнокультурного туризму в Україні до 2015 року»; науковцям розробити та опублікувати підручники та навчально-методичні матеріали з етнокультурного туризму» [3]. Традиційно, більш відкриті до таких інновацій західні регіони України, в яких не просто провадиться велика кількість різноманітних фестивалів, а й започатковане ґрунтовне наукове осмислення цього феномену. На Слобожанщині, однак, фестивалі, хоч і з різним успіхом, але проводяться, розширюються творчі концепції, формуються нові традиції. Справжній фестивальний бум Україна пережила у 2000-х роках. Майже кожне містечко отримало свій фестиваль, частина з яких мала свою літературну складову. Однак, нас цікавлять фестивалі, які у своїй основі несуть саме зацікавлення літературою, акцентують увагу на певній літературній постаті. Спробуємо осмислити феномен літературного фестивалю в сегменті фестивального туризму, а також роль музею та перспективи фестивальної діяльності на прикладі літературно-мистецького фестивалю «De Libertate», започаткованого у 2012 році в Національному літературно-меморіальному музеї Г. С. Сковороди (с. Сковородинівка Золочівського району Харківської області).

Не можна сказати, що літературних фестивалів сьогодні в Україні бракує. Приміром, в результаті фестивалю «Контекст», який відбувся за участі ключових організаторів і культурних менеджерів, було видрукувано, на кошти фонду «Розвиток України», літературний календар-путівник на 2013 рік, в якому подано найбільш

значимі події літературного року в достатньо зручному для користування форматі. Можна відзначити, що музейна спільнота включена у цей реєстр. Так, включено сюди Фестиваль дитячої книги «Азбукове королівство магів і янголів» від Музею книги і друкарства, «Франко-фест» від музею-заповідника І. Франка «Нагуєвичі», «Йогансен-fest», одним із організаторів якого є Харківський літературний музей, і фестиваль «De libertate» від Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди.

Зазвичай, літературні фестивалі постають на хвилі ювілейних дат. Так, приміром, було із Антонич-фестом (Київ, 2010), Йогансен-fest (Харків, 2011, 2012), так є і з заходами, на кшталт, Місяць Миколи Вінграновського, Рік Семенка тощо. У 2012 році вперше відбулися дві фестивальні події, зацентровані на основоположних постатях для української культури — Іванові Франкові та Григорії Сковороді. Важливим є й той факт, що обидва фестивалі проводилися на базі музейних комплексів — музею-заповідника «Нагуєвичі» та Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди.

Для порівняння, «Франко-фест» відбувся 27–29 липня 2012 в рідному селі Івана Франка, Нагуєвичах. Під час фестивалю відбулася концертна програма української музики, виступи бардів та різноманітних народних колективів, арт-перформанси та художні інсталяції, театральні виступи та читання Франка відомими українськими письменниками, істориками, літературознавцями. Безпосередньо в самому музеї І. Франка, у ніч із суботи на неділю (з 28 на 29 липня), відбулася акція «Ніч у музеї (Діалоги з Франком)», під час якої гості смакували чорну каву, гаряче вино та слухали романтичну й релаксуючу музику молодих виконавців. Досвідчені українські літературознавці (зокрема, львівські франкознавці — Валерій Корнійчук, Тетяна Космеда, Богдан Тихолоз) розповідали відвідувачам про Франка, вели зацікавлений діалог з учасниками заходу. Варто зазначити, що масштабність заходу [5], хоча і стала неочікуваною для самих організаторів, але була виправдана, адже до формування концепції та програми фестивалю, пошуку партнерів та коштів, рекламної кампанії були залучені фахівці із мистецьких агенцій, організатори музичних концертів та партнери зі сфери бізнесу.

Харківщина фактично має кілька подій фестивального формату, присвячених постаті окремої літературної постаті. Традиційно відбуваються Чичибабінські читання, під час яких щороку отримують майданчик для виступу найцікавіші представники

російськомовної літератури в Україні, російські письменники та представники Білорусі, Ізраїлю тощо. Ось уже третій рік проводиться «Йогансен-fest», присвячений пам'яті Майка Йогансена. Його постать — своєрідний символ мультиетнічного та урбаністичного середовища Харкова, що у своїй багатоманітності є невід'ємною складовою національної культури. Його життя і творчість стали уособленням вітаїстичного українського відродження 1920-х років: поет, прозаїк, драматург, кіносценарист, журналіст, редактор, перекладач, критик, мовознавець, спортсмен (футболіст, тенісист, велосипедист, більярдист, турист, мисливець і рибалка) — людина ренесансного типу, чий поступ був трагічно обірваний у сталінських застінках 1937 року. Розмаїта творча спадщина Йогансена, що належить до вершинних досягнень і звершень українського письменства, не втрачає своєї актуальності й у наш час. Фестиваль, окрім літературної складової, апелює до спортивних інтересів красного письменства. У рамках фестивалю проводяться більярдні чемпіонати серед письменників, футбольні змагання, проводяться екскурсії містом, а також у Слобожанській Швейцарії (природний парк «Гомільшанські ліси»).

Постать Григорія Сковороди для Харківщини є більш ніж значимою. Саме тому уже кілька років користуються увагою фестивалі на кшталт «Сад божественних пісень», які мають на меті популяризацію творчої спадщини українського мислителя, а також збереження культурної спадщини.

Ставши засновником та організатором фестивалю «De libertate», ОКЗ «Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди» активно впроваджує нові форми роботи з молоддю у музейну діяльність. Варто зазначити, що ініціатива проведення літературно-мистецького фестивалю «De libertate» була затверджена наказом Міністерства культури України № 314 від 05.04.2012 р. «Про підготовку та проведення заходів щодо відзначення 290-річчя з дня народження Григорія Сковороди» Метою фестивалю, із самого початку, була актуалізація постаті й творчості Григорія Сковороди, гідне відзначення 290-річчя від дня народження українського філософа, поета, музиканта, співака. Окрім того, фестиваль спрямований на привернення уваги широкої громадськості до української літературної класики, культурної ролі Харківщини у розвитку української літератури; гідне представлення творчості лауреатів премії імені Григорія Сковороди у галузі літератури, музики, театру; актуалізація барокової природи

української ментальності; стимулювання творчих проєктів, присвячених Григорію Сковороді, а також актуалізація ваги творчої сили та високорозвиненої духовності; відкриття нових молодих авторів, сприяння спілкуванню початківців авторів з визнаними майстрами слова, встановлення контактів між творчими колективами та окремими авторами; сприяння розвитку фестивального та зеленого туризму.

Фестиваль, орієнтований на творчу молодь, базується на поєднанні кількох ідей. Основоположною є когнітивна складова, яка, водночас, сприяє маркетинговому та рекламному просуванню самого музею. Національний літературно-літературний музей Г. С. Сковороди — єдиний музейний комплекс, на території якого знаходиться значна кількість пам'яток історії, архітектури та містобудування, безпосередньо пов'язаних з життям і творчістю видатного українського філософа, поета та просвітника Г. С. Сковороди, а саме: його могила, будинок, в якому жив і помер філософ, 700-літній дуб, біля якого любив відпочивати Сковорода, криниця Сковороди, пам'ятник мислителю. Окрім традиційних екскурсій було створено інтерактивні програми. Зокрема, до організації інтерактивного майданчику долучилися колеги із КЗК «Харківський літературний музей», які запропонували освітню інтерактивну програму «Філософське торбознавство імені Г. Сковороди», яку пізніше було введено і в програму фестивалю «Від Сковороди до Сковороди» та в перелік постійних освітніх послуг музею. Зрештою, інтерактивні програми, створені для фестивалю «De Libertate», увійшли до повсякденної практики екскурсів музею.

Варто зазначити, що фестиваль зміг показати барокову природу української культури і оприявнити роль Григорія Сковороди завдяки спеціальній музичній програмі, яку підготував заслужений артист України Тарас Компаніченко. Музична та літературна складова фестивалю була сформована таким чином, щоб не просто влаштувати яскраве видовище, а й поповнити музейну збірку новими експонатами. Так, учасниками та гостями заходу було передано у музейні фонди чимало письмових експонатів, зокрема й з-за кордону (збірка байок Сковороди у перекладі фінською мовою), а також малюнки Уляни Мельникової, роботи учасників фотоплєнеру. Візуально привабливим і вирашним з маркетингового погляду виявився обраний логотип фестивалю — малюнок Марисі Рудської, який подає нестереотипний, молодіжний погляд на Григорія Сковороду.

У 2013 році творча концепція заходу набула змін, зумовлених зорієнтованістю на розвитку студентської та дитячої творчості. Під час фестивалю заплановано проведення літературно-мистецької програми, тематика якої базується на категоріях свободи, духовності, творчої оригінальності. До формування програми залучаються вищі навчальні заклади Харківщини. Окрім того, заплановано проведення Майстерні креативного чину «Відкрите небо: час творчості». Інноваційний дизайнерський проект для дітей сприяє залученню школярів до творення сучасного мистецтва, є спробою подолати штампи та стереотипи, дати можливість максимально оприятитися творчій свободі. Форми — незакінчені, основним є «каркасна» реалізація ідей і створення спонтанних ситуацій, оскільки робота на фестивалі спрямована на процес, а не накопичення фонду виставкових примірників. Музей стає територією спілкування, набуває динамічності, заперечує тезу про музеєфікацію як «знеживлення» і «знеструмлення» об'єктів.

Вдруге буде проводитися й пленер зі створення об'єктів ленд-арт «Начальні двері до філософії Григорія Сковороди». Природа для Григорія Сковороди постає мірилом мудрості й гармонії. Територія англійського регулярного парку — пам'ятки садово-паркового мистецтва XVIII сторіччя — дає широку можливість для створення композицій із природного матеріалу, масштабних проектів у стилі land-art, який, на жаль, не надто поширений на Східній Україні. Під час пленеру запрошені митці втілюватимуть на території Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди, за допомогою природних матеріалів, із урахуванням характеру ландшафту, власне бачення філософських ідей Григорія Сковороди. Окрім того, у 2013 році заплановано проведення балу «Розкішна квітка українського бароко» (саме так називав Григорія Сковороду один із найкращих дослідників його творчості — Дмитро Чижевський), який покликаний створити атмосферу аристократичного балу епохи бароко на території англійського регулярного парку XVIII століття і який сприятиме культурно-естетичному та художньо-мистецькому вихованню.

Літературно-мистецький фестиваль «De Libertate» має всі шанси стати традиційним, оскільки не просто розширює перелік послуг, які надає музей, а й об'єднує творчих особистостей, для яких життєвим кредо є свобода творчості. Відтак, музей досягає ще однієї мети — розширення кола друзів музею.

Фестиваль підвищив інтерес громадськості до музею Г. С. Сковороди, інших пам'яток, пов'язаних з його ім'ям, що сприятиме

різнобічному ознайомленню мешканців Харківщини та гостей області зі своїм минулим, росту культурно-духовного рівня особистості, формуванню патріотичних цінностей та вихованню відчуття співпричетності до своєї культури, надалі сприятиме розвитку фестивального і зеленого туризму.

Література

1. Дослідження сприйняття України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://brandukraine.org/k/>
2. Кіш Г. Розвиток фестивального туризму як складової геотуризму (на прикладі Закарпатської області) [Електронний ресурс] / Г. Кіш. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ekon/2012_36/statti/2_7.htm
3. Петранівський В. Географія фестивального туризму [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.krynytsya.pp.ua/2012/02/blog-post_7073.html
4. Сучасні різновиди туризму: навч. посіб. / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор. — К. : Знання, 2011. — 334 с.
5. Хмельовська О. Франкофест побив рекордну кількість рекордів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litakcent.com/2012/07/31/frankofest-pobyyv-rekordnu-kilkist-rekordiv/>

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ЛЕКЦІЇ «КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ БРОНЗОВОГО ТА РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ»

І. А. Сніжко,

канд. іст. наук, доцент кафедри
історії УкрДАЗТ

В сучасних умовах широкої інтеграції наукових дисциплін, зокрема у гуманітарній сфері, актуальними стають питання активізації навчально-дослідної роботи студентської молоді, взаємодії викладача і студента. Серед можливих напрямів такої активізації, що передбачає також ознайомлення з культурною спадщиною, є залучення студентської молоді до навчання у музеї.

Освічена людина як особистість, тобто член конкретного суспільства, має усвідомлювати себе часткою людства. Цього можна

досягти через усвідомлення себе як суб'єкта культури — носія та активного продовжувача вищих досягнень у прагненні до істинної людяності. Саме в цьому ракурсі необхідно розглядати такі якості майбутнього спеціаліста, як: прилучення до досягнень світової й національної культури, висока моральність і соціальна активність, прагнення до істини як до ідеалу й визнання її пріоритету, гідність, терпимість до позиції інших, дотримання веління своєї совісті, а не зовнішніх імперативів, правова ерудованість, активний гуманізм, прагнення до соціальної справедливості, терпимість до національних і релігійних особливостей інших, патріотизм, безумовна ввічливість, поважне ведення полеміки, твердість у реалізації рішень та ін. [4, с. 26].

Сучасна соціокультурна ситуація базується на визначенні пріоритету цілісної особистості. У змісті вищої освіти цей пріоритет виявляється в тенденції гуманізації навчального процесу, суть якого в орієнтації на розкриття потенціалу особистості студента, врахування його можливостей та вподобань, психологічних особливостей. Тому в основу вдосконалення змісту гуманітарної підготовки повинно бути покладено ряд основних, фундаментальних морально-етичних принципів: загальнолюдські цінності (норми людського спільного проживання); національно-орієнтовані цінності (ідея національного самовизначення, національна культурна традиція); цінності сучасного світу (демократія, права людини, свобода вибору), які дозволяють на основі системи гуманітарної освіти визначити культ гармонійно розвиненої людини — освіченої, культурної, фізично й морально здорової, соціально-орієнтованої творчої особистості з активною соціальною позицією в суспільстві [2, с. 269].

У науковій літературі поширене трактування музею як репрезентатора соціокультурної функції у контексті розширення можливостей освіти. Водночас музей може отримати привабливість як інститут спілкування та взаємодії різних культур. Крім цього, музей здатний не лише «занурювати» глядача до культури минулого, а й «прокладати місток» до цінностей сьогодення [1, с. 138].

Надзвичайно важливим є введення в сучасний навчально-педагогічний процес інноваційних методів викладання. Нові методики викладання історичних та культурологічних дисциплін у ВНЗ повинні спиратися на активні методи та форми навчання, які поширюються на різноманітні прийоми та способи проведення теоретичних і практичних занять: проблемно-пошукові завдання до кожної семінарської теми, що спрямовують студентів

на поглиблене вивчення історії, наукові реферати, які націлюють студентський пошук на самостійне вивчення минулого, розробка відповідно до теми курсу історії типів семінарських занять, методів і прийомів активізації роботи студентів на них [3, с. 91–92].

У формуванні освітнього середовища у музеї слід брати до уваги особисті та загальнолюдські цінності, організовувати освітній процес на основі співпраці, урахування рівня розвитку студентів, стимулювання позитивної емоційної атмосфери навчання, створення ситуацій вирішення пізнавальних завдань, інтелектуального пошуку [1, с. 135].

У зазначеному контексті цікавим є зарубіжний досвід, зокрема, курс «Muzeum miejscem nauczania» («Музей як місце навчання», автор — Р. Гай), що проходить апробацію у Ягеллонському університеті (м. Краків, Польща). Його основні ідеї спираються на розуміння музею не лише як важливого місця зустрічей людини з культурою та мистецтвом, а установи, що виконує суспільні, навчальні та виховні функції, сприяє міжособистісним контактам [5, с. 122].

Курс «Історія української культури», запроваджений до викладання у вищих навчальних закладах кілька років тому, для кращого сприйняття потребує певного ілюстративного забезпечення. Попри широкі можливості використання мультимедійного супроводу лекційного матеріалу, найбільш емоційно наповненими є заняття, проведені безпосередньо в залах музейної експозиції. Матеріал третьої лекції курсу «Культура населення бронзового та раннього залізного віку» студенти краще засвоять серед експонатів виставки «На перехрестях століть» Харківського історичного музею.

Культура населення бронзового віку

Бронзова доба — важливий період в історії людства. Саме в цей час набувають поширення вироби з бронзи, які використовували поряд із кам'яними, поступово витісняючи їх. Бронза плавиться легше від міді, а вироби з неї твердіші й гостріші від мідних. Найдавніші вироби з бронзи знайдені в Месопотамії та Південному Ірані, пізніше вони поширюються на терени Малої Азії, Єгипту. У 3 тис. до н. е. бронзові речі вже виготовлялися на Півдні Європи, в тому числі на теренах України. Найактивніше процеси поширення бронзи відбувалися у Степу, Прикарпатті та Закарпатті.

В період ранньої бронзи на більшій частині України була поширена **ямна культура**, назва якої походить від особливостей будови поховальних споруд. Від цього часу неодмінним елементом степового ландшафту стають кургани. На курганах встановлювались кам'яні стели. Регіон їх розповсюдження знаходиться між Доном і Дунаєм (на 1986 р. виявлено 327 скульптурних форм). Шедевром монументальної скульптури доби бронзи є Керносівський ідол, знайдений поблизу С. Керносівка на р. Орелі у Дніпропетровській області. Перед нами постає зображення літнього озброєного чоловіка, підперезаного паском з довгим хвостом. Фігура укрита орнаментом, символами Сонця та Місяця, сценами полювання. В ідолах, поза сумнівом, утілено образ пращура чоловічої статі, канонізованого героя — шамана (мага). В експозиції представлені крем'яні та бронзові вироби, керамічний посуд. Із виробів декоративного мистецтва у вжитку були кістяні прикраси та амулети, шпильки, вкриті витонченим геометричним візерунком. Є версія, що останні слугували фетишами (божками) особистого користування в побуті мобільних скотарів.

Катакомбна спільнота, що була поширена у степовій і лісо-степовій смузі, представлена численними похованнями, десятками поселень та кількома скарбами бронзових речей. Поховальні споруди мали вигляд катакомби з курганным насипом (макет представлений в експозиції). Небіжчиків укладали в скорченому стані, посипаючи вохрою. Серед речового супроводу — горщики з відбитками зубчастого штампуги чи шнура, бронзові знаряддя та зброя, прикраси. У племен катакомбної культури переважав тваринницький напрям господарства. Випасали велику та дрібну рогату худобу, коней під охороною собак. Розвивалося й землеробство. Важливою галуззю економіки виступали металургія та металообробка, свідченням чого є представлені в експозиції бронзові ножі, тесла, долота, серпи, сокири-кельти тощо. Катакомбна культура суттєво відрізняється від ямної спільноти, що дає підстави припустити їхню етнічну неоднорідність.

На зламі 3–2 тис. до н. е. відбулися події, пов'язані з комплексом новацій (винахід коліс на шпичах, виготовлення легкої колісниці, використання коней як тягової сили). Практичну реалізацію ці відкриття знайшли у військовій сфері, забезпечивши беззаперечний успіх тим, хто воював на бойових колісницях. З південноуральського осередку групи воїнів-колісничих швидко просувалися Старим Світом, руйнуючи на своєму шляху систему культур доби середньої бронзи. На теренах України така доля

спіткала утворення пізньої фази катакомбної спільноти та культур шнурової кераміки. На їхній базі постає бабинська культура.

Бабинська культура поширена у степовій і лісостеповій зонах до передгір'їв Криму та Кавказу. Племена бабинської культури займалися скотарством, рільництвом, рибальством, обробкою металів, кістки та рогу. Поселення розташовані на низьких надзаплавних терасах, житла були наземні глинобитні, землянки та напівземлянки. Поховання влаштовували в неглибоких ямах, кам'яних скринях, супроводжуючи керамікою, дерев'яними чашами, кістяними та роговими пряжками, бронзовими ножами, фаянсовим «рогатим» намистом. Керамічні горщики оздоблювались валиками, геометричним орнаментом. За етнічною належністю бабинська культура навряд чи була однорідною. Проте за сукупністю ознак її можна віднести до лінії розвитку індоіранської мовної спільноти.

Традиція утворення великих спільнот у Степу та Лісостепу за доби бронзи знайшла своє логічне завершення з формуванням **зрубної культурно-історичної спільноти**. Основою господарства населення зрубної культури було скотарство. Землеробство відіграло допоміжну роль. Високого рівня розвитку досягли гірництво й металообробка, відливали ножі з широкою шийкою, провушні сокири, серпи, прикраси. Поселення знаходились біля річок, житла розташовувались рядами, заглиблювались в землю. Продукти харчування зберігали в керамічній тарі в господарчих ямах. Небіжчиків ховали у скорченому стані у прямокутних ямах, кам'яних скринях та зрубках. Реконструкція останнього представлена в музейній експозиції.

Білозерська культура була найпотужнішою серед утворень доби фінальної бронзи, її комплекси поширені у степовій смузі України. Матеріальну культуру репрезентують кераміка, знаряддя праці, талькові ливарні форми, зброя, прикраси. Основні форми господарства — скотарство, землеробство, металообробка. Білозерські майстри першими в Україні налагодили серійний випуск залізних та біметалевих знарядь праці усталених форм. Носії білозерської культури генетично пов'язані з іракомовними кіммерійцями та скіфами раннього залізного віку.

Перехід від бронзового віку до залізного позначений революційними змінами в господарстві (становлення кочового скотарства), технологіях обробки металів, військовій справі (поява кінноти), побуті (табірний спосіб життя).

Скіфи

Появу скіфів у Північному Причорномор'ї пов'язують із новою хвилею азійських кочовиків, а скіфську культуру оцінюють як сплав місцевих та азійських компонентів. Культура скіфів постає як нове і яскраве явище. Її новаторський характер визначається, по-перше, появою принципово нових речей, таких як захисний металевий обладунок воїна (шоломи, панцири, поножі, бойові паски, щити) і коня (налобники, нагрудники), бойові сокири та клевці, бронзові люстерка, наверхи, литі бронзові казани, кам'яні блюда-вівтарика, ритони (посудини у вигляді рогу для питва), довгі бронзові ножі тощо. По-друге, це новий стиль оздоблення й оформлення речей — так званий *звіриний стиль*, який став візитною карткою цієї культури. Образи тварин заповнили скіфську культуру, стали її еством, блиску якому надавало й золото.

В експозиції музею матеріали скіфської колекції розміщені у чотирьох вітринах, що дає можливість ознайомитись з господарством, військовою справою, традиціями використання кінського спорядження. Окрема вітрина презентує модель скіфського світосприйняття — світового дерева.

Не маючи писемності, скіфи вдалися до зоо- та антропоморфних кодів для «запису» уявлень про Всесвіт і своє місце в ньому. Цю самотність світовідчуття, притаманну скіфській культурі, чудово висловила Л. Костенко:

Нема письмен — є дивне саяво казки.
Лук золотий натягує стрілець.
Летить грифон. І золоті підпаски
Надвечір доять золотих овець.

Сармати

Східними сусідами скіфів були сармати, що за писемними джерелами постають як кочовий войовничий народ. Наприкінці I ст. до н. е. сармати закріпилися на Правобережжі Дніпра і досягли Дунаю, що призвело до прямих зіткнень із римлянами. На початку н. е. сармати вторгнулися на обшири Середньої Наддніпрянщини, де в цей час була поширена зарубинецька культура. Сармати були типовими кочовиками, тому їхні пам'ятки представлено лише похованнями. Судячи з поховань, сарматські воїни були озброєні кинджалами й мечами, зрідка трапляються

залізні наконечники стріл. У похованнях знаті трапляються шоломи, кінські вуздечки, фалари — круглі, срібні з позолотою бляхи. Серед інших речей — люстерка, металеві казани, бронзові фібули, глиняний посуд. Супровід доповнюється римськими речами: металевим посудом провінційно-римських зразків, курільницями, мечами нових типів. На пізньому етапі існування сарматської культури з'являються речі, виготовлені у поліхромному стилі. Центральне місце в оздобленні металевих застібок, накладок на паски тощо посідає сердолікова вставка, яка виділяється на тлі рельєфного орнаменту з блакитними чи зеленими скляними вставками.

Завершуючи лекцію, треба зазначити, що прояви культурного життя населення України доби бронзи-раннього заліза багаті та різноманітні, але до них неможливо долучитися, тільки читаючи підручник. Емоційна складова лекції-візуалізації дозволяє зберегти подану інформацію не тільки в пам'яті, але і в серці.

Отже, організація та проведення лекцій на базі музейних експозицій активізує творчі можливості студентів, стимулює уяву, гнучкість мислення, спостережливість, сприяє розвитку емоційної та творчої свободи. Разом з тим, безперечно, в наш час музеї набувають нового соціогуманітарного значення, що сприяє їх розвитку як виховних та науково-освітніх осередків.

Література

1. Караманов О. В. Вищий навчальний заклад у просторі музею: перспективи впровадження інтегрованих курсів / О. В. Караманов // Вісник Львівського університету. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. — Серія педагогічна: Вип. 26. — С. 134–142.
2. Лузік Е. Гуманітарна освіта в процесі підготовки спеціалістів в профільних ВНЗ України: проблеми та перспективи / Е. Лузік // Філософія освіти. — К., 2006. — № 2(4). — С. 266–276.
3. Проценко В. О. До проблеми викладання гуманітарних дисциплін у технічному ВНЗ / В. О. Проценко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — Луганськ, 2012. — № 10 (245). — С. 88–95.
4. Фокин Ю. Г. Преподавание и воспитание в высшей школе: Методология, цели и содержание, творчество: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Ю. Г. Фокин. — М. : Академия, 2002. — 224 с.
5. Gaj R. Muzeum miejsc edukacji (na wybranych przykładach z Krakowa) / R. Gaj // Krakowskie studia Małopolskie. — 2002. — N 6. — S. 117–132.

ІГРОВІ ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ В МУЗЕЙНІЙ РОБОТІ З ДІТЬМИ

*Н. С. Мартем'янова,
канд. іст. наук, доцент
кафедри музеєзнавства
та пам'яткознавства ХДАК*

Серед численних відвідувачів музею безперечними лідерами є діти. Сучасний музей перебуває в гострій конкурентній боротьбі за свою дитячу аудиторію у зв'язку з появою інших можливостей проведення часу й дозвілля: телебаченням, відео, Інтернетом, комп'ютерними іграми. Одним з ефективних способів привернути увагу дітей до музею, зробити його відвідування регулярним і корисним є активне застосування ігрових технологій у музейному просторі.

Музей є унікальним місцем гри, де численні музейні предмети акумулюють величезний історико-культурний досвід, систему норм і цінностей минулого. Виявлення різних змістів музейних предметів дозволяє ввімкнутися в особливу гру, у якій простір музею виступає як певний гіпертекст, прочитання якого неможливо без гри уяви й домислювання. Самі музейне середовище й експозиція будуються з урахуванням законів гри, що моделює збіглу дійсність й занурює в неї відвідувача.

Сьогодні в музейній практиці ігровий метод реалізується, як правило, переважно в дозвільних дитячих заходах. Разом з тим, у контексті сучасних стратегічних установок у сфері освіти й культури, особливо перспективною представляється його освітня складова. У цьому зв'язку помітно зростає затребуваність ігрових педагогічних технологій, які є діючим інструментарієм організації культурно-освітнього процесу у формі різних педагогічних ігор у музейному середовищі.

Педагогічна гра помітно відрізняється від гри взагалі. Вона має певний алгоритм підготовки й проведення, чітко поставлену ціль навчання та відповідний їй педагогічний результат. Організація ігрової форми навчальних занять і виховних заходів припускає чотири основні етапи: *підготовчий* — пояснення загальної стратегії гри; *вступний* — докладне пояснення цілей, завдань, змісту гри, загальної її спрямованості; *ігровий* — емоційне залучення учнів до гри, координація гри працівником музею; *оціночний* — аналіз ігрової дії всіма учасниками гри. При цьому важливо

дотримуватися певних вимог: педагогічні цілі й завдання ставляться перед учнями у формі ігрового завдання; діяльність учнів підкоряється правилам гри; знання, уміння й навички використовуються як засоби гри; в ігрову діяльність вводиться елемент змагання, який переводить педагогічні завдання в ігрові; успішне виконання педагогічних завдань зв'язується з ігровим результатом.

Сьогодні спектр педагогічних ігор, що застосовуються в музейному просторі, значно розширився. Насамперед це — ігри-вправи, імітаційно-моделюючі ігри, пошукові ігри, ігри-дослідження, комбінація гри зі структурованою дискусією, ігри-драматизації, дуже популярними стали театралізовані вистави тощо. Їхній вибір і організація вимагають урахування вікових і психологічних особливостей і потреб учасників ігрової діяльності. Так, освітня гра молодших школярів пов'язана зі створенням ігрового сюжету, ігрових ситуацій, комбінацією гри й вправ, що формують і розвивають необхідні здатності й уміння. Для учнів підліткового віку найбільше підходять командні інтелектуально-творчі конкурси з ігровим сюжетом, рольові й ділові ігри. У роботі зі старшокласниками доцільне застосування різних модифікацій ділових ігор: імітаційних, операційних, рольових та ін.

Незалежно від вікової групи й виду застосовуваної гри, музейним працівникам треба буде розв'язати ряд досить складних завдань: забезпечити відповідність змісту гри поставленим завданням і передбачуваному результату; підібрати якісний дидактичний, наочний і словесний матеріал; підготувати місце проведення гри. Значна увага в ігровій педагогічній діяльності музею має приділятися оцінюванню освоєння учнями тих або інших здатностей і умінь.

Таким чином, організація освітньо-ігрової діяльності в музеї має свої особливості й вимагає впровадження педагогічних ігрових технологій, які сприяють значному підвищенню інтересу до історико-культурної спадщини минулого, стимулюють учнів до оволодіння новими знаннями й навичками, розбудовують творчість і самостійне мислення, розширюють знання й соціальний досвід учнів.

ІНТЕРАКТИВНА ВИСТАВКА ЯК НОВА ФОРМА РОБОТИ ХУДОЖНЬО- МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І. Ю. РЄПІНА

*Н. В. Безматерних,
зав. краєзнавчого відділу
Художньо-меморіального
музею І. Ю. Рєпіна*

Формування привабливого образу музею, розширення його аудиторії за рахунок використання художньо-виразних інформаційних засобів, облік об'єктивних потреб людей у свій вільний час поєднувати пізнання з розвагою змушує сучасні музеї використовувати видовищно-ігрові та інші методики організації поведінки та діяльності своїх відвідувачів. Сьогодні музей вирішує ряд соціально значущих завдань, серед яких все більш помітні позиції займає освітня організація дозвілля. У той же час, музей змушений вступати в конкурентну боротьбу з постійно зростаючим потоком інформації мас-медіа та комп'ютерними технологіями, які в тисячі разів збільшують пізнавальні можливості людини. [2, с. 136] Але основна маса людей, що звикла отримувати інформацію за допомогою ЗМІ, не замислюється про те, яка її справжність та інтерпретація. Музейна інформація завжди відрізнялася достовірністю і точністю, але найчастіше не сучасна подача матеріалу не представляє інтересу для відвідувача, розпещеного можливостями медійних засобів. [1, с. 162] У зв'язку з цим виникла необхідність удосконалити традиційні форми експозиційної та культурно-освітньої діяльності, включити в свою роботу нові доступні для сприйняття способи подачі матеріалу, що мають ігрові, інтерактивні складові і фокусуються на музейній аудиторії. [3, с. 305] Для вирішення подібних цілей наш музей вибрав комплексну форму, яка включила в себе і виставку, і історичну гру. [3, с. 487] Подібні види роботи одержали розвиток за кордоном і вже активно почали впроваджуватися і вітчизняними музеями. [4, с. 69] Така форма як інтерактивна виставка, передбачає активну участь, дає можливість проявити свої знання, здійснити самостійний пошук для кожного відвідувача музею.

Після ретельного вивчення фондів музею для виставки «Світ забутих речей» було підібрано 45 оригінальних предметів. Майбутні експонати вибирали за принципом «загадковості», тобто предмети, чиє призначення неспеціалісту важко визначити.

Невелика кількість експонатів дозволила акцентувати увагу відвідувачів на кожному з них і надала можливість зрозуміти неповторність та унікальність музейного предмета. «Заговорити» експонатам допоміг нестандартний етикетаж. Експонати виставки не були підписані, і тому у гостей виникало питання: «У яких цілях ця річ використовувалася в минулому?». Для того, щоб допомогти відвідувачам, на етикетках залишені невеликі загадки-підказки, за допомогою яких вони повинні самі вгадати, що за предмет перед ними лежить, і як його використовували в минулому. Музей запропонував своїм гостям форму інтелектуальної гри, в якій їм доведеться «поламати голову», намагаючись вгадати, що ж за предмет вони бачать або хоча б зрозуміти його призначення.

При побудові даної виставки використовувався тематичний метод. Виставка була розділена на наступні тематичні блоки:

- Побутові предмети зі скла та металу
- Предмети жіночого одягу та аксесуари
- Посуд і предмети інтер'єру
- Предмети чоловічого одягу та аксесуари
- Письмові та лічильні приналежності
- Знаряддя праці.

В ході огляду експозиції гостям належало розгадати кросворд, який складався з правильних назв предметів. Центральна стіна експозиційного залу зайнята грою, яку ми умовно назвали «Хронологія». Вона складається з 8 стендів, на кожному з яких розташовані по два аркуші, які оформлені у вигляді сторінок із старовинної книги. За «легендою» були знайдені розрізнені частини книги, що ілюструють історичну хронологію нашого міста, і співробітники музею просять допомоги у відвідувачів правильно зібрати сторінки книги, тобто підібрати до кожної дати правильну ілюстрацію з підписом. У грі «Хронологія» були використані копії ілюстрацій і малюнків.

Виставка «Світ забутих речей» відкрилася до Дня музеїв в рамках проекту «Музейна ніч». Відкриття виставки в такий день мало велике значення для залучення в музей місцевих жителів, для яких, постійна експозиція музею знайома, звична і тому не так цікава, а участь у музейному святі (в цей день за нестандартною програмою працювали всі три відділи музею) дозволила їм побачити музей на новому якісному рівні. Діти з ентузіазмом розгадували загадки і з цікавістю слухали пояснення батьків, а особливо бабусь і дідусів, які із задоволенням згадували молодість і розповідали дітям про предмети, якими їм ще довелося

користуватися, а для нинішнього покоління вони вже є загадкою. А ось у грі, присвяченій хронологічним датам з життя нашого міста, лідувала дитяча аудиторія, яка частіше відвідує наш музей або добре пам'ятає шкільні заняття. І вже діти допомагали дорослим заповнити таблицю з датами. Для тих, хто зміг виконати всі завдання приємним сюрпризом стало вручення фотокопій з листівок із зображеннями вулиць нашого міста, випущених на початку ХХ століття.

Використання музеєм такої форми роботи, як інтерактивна виставка дає можливість в значній мірі розширити аудиторію. За чотири години роботи в музеї побувало стільки людей, скільки зазвичай проходить за 2–3 місяці.

Підводячи підсумки можна відзначити, що подібні комплексні заходи потребують розвитку, приводять в результаті до появи нових напрямків музейної роботи, яке є відповіддю на зростаючі потреби різних груп населення в нетрадиційному спілкуванні з музеєм. Безсумнівно, захоплююча, насичена форма дозволяє стимулює цікавість до музею, і формує його сучасний популярний образ.

Література

1. Аверкин М. Г. Модификация форматов коммуникативного взаимодействия современного музея / М. Г. Аверкин // Вопросы музеологии. — 2010. — № 2. — С. 17–164.
2. Салтанова М. В. Игровые принципы в организации экспозиционного пространства музея / М. В. Салтанова // Вопросы музеологии. — 2010. — № 1. — С. 133–140
3. Юренева Т. Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы / Т. Ю. Юренева. — М. : Академический проспект, 2003. — 560 с.
4. Юхневич М. Ю. Я поведу тебя в музей: Учебное пособие по музейной педагогике/ М. Ю. Юхневич ; М-во культуры РФ ; Рос. ин-т культурологии. — М., 2001. — 223 с.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ: УЧНІВСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ КОНФЕРЕНЦІЇ (З ДОСВІДУ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»)

Н. В. Кукса,

ст. науковий співробітник

*Національного історико-культур-
ного заповідника «Чигирин»*

Однією з визначальних рис докорінного оновлення навчально-виховного процесу, що спостерігається за роки незалежності України, слід вважати набуття ним національного забарвлення.

Школярі отримали змогу прилучатися до національних та гуманістичних загальнолюдських цінностей. Нагромаджено багатий і цікавий досвід історико-краєзнавчої роботи, підсумковим етапом якої стало запровадження щорічних учнівських історико-краєзнавчих конференцій з циклу «Чигиринщина в історії України». В даному напрямку роботи відчутних результатів дозволила досягти співпраця учнівського і педагогічного колективів Суботівської школи, науковців заповідника та викладачів кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. Започатковано проведення даних конференцій випускником цієї школи, відомим краєзнавцем, помічником ректора з гуманітарної освіти та виховання вказаного вузу, кандидатом історичних наук, доцентом Валентином Лазуренком [1]. Насамперед, хотілося б відзначити, що напрочуд вдало вибрано назву даного циклу учнівських історико-краєзнавчих конференцій. Адже використання «малої історії», залучення учнів середньої і старшої шкільної ланки до безпосередньої участі в краєзнавчих пошуках, опрацюванні і всебічному вивченні зібраних матеріалів, їх оформленні, без сумніву, є одним з найбільш дієвих методів у формуванні національної свідомості учнівської молоді.

Перша учнівська історико-краєзнавча конференція «Чигиринщина в історії України. Суботів: минуле і сучасність», що відбулася 12 травня 2006 р., відзначилася системним підходом та максимально широким хронологічним охопленням проблематики історії старого козацького села.

Учнями школи під керівництвом науковців заповідника було підготовлено 17 виступів і повідомлень. Науковці закладу висту-

пили з узагальнюючими доповідями на пленарному засіданні конференції.

За підсумками роботи конференції за кошти В. Лазуренка було видано збірник її матеріалів «Чигиринщина в історії України. Суботів: минуле і сучасність», віддрукований в 2007 році в Центрі культури і виховання Черкаського державного технологічного університету накладом 100 примірників [2].

Друга учнівська конференція «Чигирищина в роки Великої Вітчизняної війни», що була проведена 31 січня 2008 р., узагальнила історико-краєзнавчі пошуки учнів, вчителів, науковців заповідника та викладачів ЧДТУ одного з найбільш складних і суперечливих періодів вітчизняної історії.

На пленарному засіданні зібрання виступили чотири доповідачі. Під час роботи трьох секцій:

1. Життя населення Чигиринського краю за нацистського окупаційного режиму.
2. Форми руху опору цивільного населення Чигиринщини окупаційній владі.
3. Увічнення пам'яті учасників подій Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

було заслухано 29 доповідей, виступів та повідомлень. Науковці заповідника підготували 7 доповідей, в процесі підготовки яких основний акцент було зроблено на відомості з архівних матеріалів, частина яких вперше вводиться до наукового обігу.

Доторкнутися до однієї із сторінок героїчного минулого краю присутні змогли, ознайомившись з експонатами тимчасової виставки «Нагороди Великої Вітчизняної війни 1945–1945 рр. (з фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»)».

Невдовзі побачила світ збірка матеріалів конференції «Чигиринщина в історії України. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», віддрукована в 2008 році в Центрі культури і виховання Черкаського державного технологічного університету накладом 100 примірників [3].

27 листопада 2008 р. працювала Третя учнівська історико-краєзнавча конференція «Чигиринщина в історії України. Голодомор 1932–1933 рр., репресії 30-х — 40-х рр. XX ст. та голод 1946–1947 рр. на Чигиринщині». Цього разу було заслухано 6 доповідей і 3 виступи на пленарному засіданні та 48 виступів на засіданнях чотирьох секцій:

1. Незаліковна рана мого роду: голодомор 1932–1933 років (спогади уродженців Чигиринщини — очевидців національної трагедії).
2. Жертви політичних репресій 30-х — 40-х років ХХ ст. на Чигиринщині.
3. Голод 1946–1947 років в пам'яті жителів Чигиринщини.
4. Увічнення пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років на Чигиринщині.

Присутні заслухали шість доповідей, підготовлених науковцями заповідника.

Відрадно констатувати, що значно розширилося коло учасників конференції — цього разу, окрім господарів заходу, змістовні виступи підготували учні ще чотирьох шкіл району. Рішенням відділу освіти Чигиринської районної державної адміністрації зібранню надано статус районної учнівської історико-краєзнавчої конференції.

В рамках роботи конференції працював круглий стіл «Голодомор 1932–1933 років: пам'ять народу».

Кульмінаційним моментом круглого столу можна вважати презентацію книги-реквієму «Жнива смерті (Кам'янщина)» члена Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, члена Національної спілки журналістів України Олександра Ветрова.

Особливий інтерес в учасників та гостей зібрання викликали виставка учнівських плакатів «Не маємо права забути. Голодомор 1932–1933 років очима сучасного школяра» та родинних світлин «На старих фотографіях всі молоді... На старих фотографіях мертві сміються...», де були використані світлини з фондів заповідника та книги з бібліотеки закладу.

Основним підсумком плідної роботи конференції, безперечно, є видання збірника її матеріалів «Чигиринщина в історії України. Голодомор 1932–1933 рр., репресії 30-х — 40-х рр. ХХ ст. та голод 1946–1947 рр. на Чигиринщині», віддрукованого в 2009 році в Центрі культури і виховання Черкаського державного технологічного університету накладом 300 примірників [4].

Таким чином, систематизовано, збережено, донесено до майбутніх поколінь зібрані по крупинці свідчення мешканців краю про тяжкі випробування, які їм довелося пережити. Водночас згруповано результати копіткої дослідницької роботи учасників конференції, що спонукає до продовження досліджень. Адже діти бачать, що їх праця не змарнована, а приносить користь іншим.

Проведення учнівських конференцій було висвітлено регіональними засобами масової інформації. Зокрема, про їх перебіг розповідалося в програмі «Пілігрим» Черкаської обласної державної телекомпанії «Рось». Досвідом роботи з розбудови шкільного краєзнавства в краї працівники заповідника ділилися з телеглядачами під час прямого ефіру «Студії +»:

«Національно-патріотичне виховання учнівської молоді крізь призму розвитку шкільного краєзнавства» (8 лютого 2008 р.).

Про роботу Третьої учнівської конференції повідомлялося в одному з сюжетів «ЧСН». Їй присвячено спеціальний випуск програми «В серці України». Інформація про роботу зібрання була поміщена в мережу «Інтернет» та висвітлена на сторінках газети «Чигиринські вісті».

На підсумковому засіданні Третьої конференції було прийнято рішення в 2010 р. провести наступну конференцію «Чигиринщина в історії України. Шкільна освіта Чигиринщини: погляд крізь століття», яка відбулася 21 грудня 2010 р.

Прикметно, що конференцію проведено в переддень нового 2011 р., який Указом Президента України Віктора Януковича за № 926/2010 «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні» оголошено роком освіти та інформаційного суспільства. Отже, можна відзначити, що на Чигиринщині року освіти було задано успішного старту.

Організаторами конференції виступили Чигиринська районна державна адміністрація, Черкаський державний технологічний університет, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Суботівська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів. В ході пленарного та секційних засідань конференції було заслухано 67 доповідей та повідомлень. Працювало чотири секції: «Суботівська школа: минуле та сьогодення», «Нотатки до історії освітніх закладів Чигиринщини», «Відомі освітяни краю», «Шкільна освіта Чигиринщини в роки незалежності».

В роботі зібрання взяли участь відомі вчені-освітяни Черкащини кандидати історичних наук Мельниченко В. В., Нераденко Т. М., Лазуренко В. М., Стрижак Є. М., Лавріненко Н. П.

Велику роботу з підготовки та проведення заходу провели науковці НІКЗ «Чигирин». Співробітники заповідника підготували 15 ґрунтовних доповідей, де досліджувалися етапи становлення та розбудови шкільної освіти, що охоплюють період від середини

XIX ст. до сьогодні, історія окремих освітніх закладів, життєвий шлях відомих освітян Чигиринського краю.

Особливої уваги заслуговують доповіді, де розглядалися питання методів музейної педагогіки та шкільного краєзнавства, їх впливу на формування національної самосвідомості підростаючого покоління.

Неабиякий емоційний вплив на учасників, гостей конференції справили тимчасові виставки «Історія освіти: з музейних фондів національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та із шкільного архіву Суботівської школи. Змістовні доповіді, виступи, повідомлення підготували вчителі та юні дослідники семи шкіл Чигиринського району. Збір польових матеріалів учнями Суботівської школи проводився за спеціально розробленою співробітниками заповідника анкетною-запитальником. З роботою Четвертої конференції глядачі Черкащини та сусідніх областей мали можливість ознайомитися в спеціальному випуску програми «Відкритий урок», в мережі Інтернет на сайті Черкаської ОДА, в регіональних періодичних виданнях. За матеріалами зібрання було видано чергову збірку [5]. Треба віддати належне молодим вченим Черкаського державного технологічного університету, які в наш нелегкий час знаходять можливість видати збірники матеріалів конференції (здебільшого власним коштом). Збірники традиційно вручаються випускникам школи — учасникам конференцій.

В квітні 2012 р. відбулася П'ята районна історико-краєзнавча конференція «Чигиринщина в історії України. Літопис Чигиринського краю», присвячена 500-річчю заснування м. Чигирин. Цього року конференція набула Всеукраїнського масштабу. Крім Чигиринського району учасники представляли Кам'янський, Чорнобаївський, Черкаський райони (Черкаська область), м. Черкаси, м. Лубни (Полтавська область). В роботі конференції взяли участь 27 науковців НІКЗ «Чигирин», які підготували 38 повідомлень.

При аналізі результатів роботи конференцій відчувається суттєве зростання їх рівня. Якщо під час підготовки виступів і повідомлень для першої конференції учні опиралися, в основному, на матеріали, надані науковцями заповідника та відібрані з періодичної преси, то в процесі розробки матеріалів наступних конференцій більшість юних доповідачів використовували власні напрацювання, складені з ними особисто зібраних польових записів. Так за період підготовки другої учнівської конференції

«Чигиринщина в історії України. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» юними пошуковцями, вчителями школи та науковцями заповідника було опитано більше двадцяти респондентів. Зібрано цінні спогади очевидців подій Великої Вітчизняної війни, серед яких виявилось чимало призабутих відомостей.

Характерною рисою підготовчого процесу заходу є залучення до збору матеріалів рідних, близьких, сусідів школярів. Значна частина доповідачів розповідала про те, який слід залишили події війни в їх родинях. Не залишили байдужими присутніх розповіді дітей війни, учасників місцевого руху опору. Безперечно, особливий виховний ефект мали обставини, що учні ніби перенеслися в роки війни, разом зі своїми односельцями пережили часи німецької окупації, досить чітко уявили, що все почуте відбувалося не десь далеко, в незнайомих краях, а ось тут, зовсім поряд — на своїй вулиці, чи біля церкви, чи на околиці села...

Набувши певного дослідницького досвіду, юні краєзнавці зібрали безцінні свідчення очевидців голодомору, яких залишилося по селах району дуже мало. Під час збору матеріалів використовувався спеціально розроблений запитальник.

Знову ж таки найбільш проникливими були виступи старожилів села, які пережили голодні 1932–1933, 1946–1947 рр., дітей репресованих односельців.

Як бачимо, на прикладі учнів Суботівської школи — активних учасників всіх конференцій, прослідковується дієвий процес зростання як дослідників, так і майбутніх свідомих громадян з чітко визначеною життєвою позицією. Адже якщо в своїх перших краєзнавчих доробках школярі, зважаючи на свій юний вік, лише намагалися відтворити окремі сторінки історії Чигиринщини, то в наступних дослідженнях висловлювали власну оцінку подіям.

Показово, що ініціативу, започатковану в Суботівській школі, підхопили інші школи району. На базі Медведівської ЗОШ ім. Максима Залізняка було проведено чотири щорічних Залізнякових Читання, відбуваються подібні заходи і в освітніх закладах м. Чигирини. Співорганізаторами та активними учасниками зібрань є науковці заповідника.

Безперечно, участь у дослідницькій роботі школярів накладає позитивний відбиток на їх подальше навчання. Частина випускників шкіл району — учасників конференцій вирішили пов'язати свою подальшу долю з вивченням суспільних наук. Всі, без виключення, юні дослідники опанували ази пошуково-дослідницької

роботи, що прислужиться їм в майбутньому в процесі опанування будь-якої професії.

Історико-краєзнавчі конференції мають важливу соціально-виховну функцію. Вони сприяють взаємному наближенню аматорського та наукового краєзнавства, стануть дієвою запорукою вивчення та розповсюдження знань з історії краю, області, конкретного міста серед найширших верств населення, слугують одним із засобів становлення громадянського суспільства в Україні.

Матеріали, зібрані науковцями, педагогами та юними дослідниками, широко використовуються в навчально-виховній роботі освітніх закладів Чигиринщини.

Література

1. Кукса Н. Місце музейних установ у становленні і розбудові шкільного краєзнавства (з досвіду роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин») / Н. Кукса // *Розвиток музейної справи на Черкащині (до 90-річчя заснування обласного краєзнавчого музею). Матеріали науково-практичної конференції 18 червня 2008 року. Черкаси. — Черкаси, 2009. — С. 108–117.*
2. Чигиринщина в історії України. Суботів: минуле і сучасність // *Матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області. — Черкаси, 2007.*
3. Чигиринщина в історії України. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // *Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області. — Черкаси, 2008. — 191 с.*
4. Чигиринщина в історії України. Голодомор 1932–1933 рр., репресії 30-х — 40-х рр. ХХ ст. та голод 1946–1947 рр. на Чигиринщині // *Матеріали Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області. — Черкаси, 2009. — 254 с.*
5. Чигиринщина в історії України. Шкільна освіта Чигиринщини: погляд крізь століття // *Матеріали Четвертої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області. — Черкаси, 2011. — 323 с.*

СУЧАСНА ВИШИВКА У СИСТЕМІ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

*М. П. Чумак,
аспірантка Інституту
мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського
НАН України*

Для істориків і музейників сучасної України важливим питанням залишається, якою мірою зразки матеріальної культури впливають на свідоме (а часом і підсвідоме) намагання створити почуття національної єдності. Вишивки як елементи, що використовуються українцями для самовизначення, за словами Марти Богачевської-Хом'як служать «засобом затримання існуючої спільності... емоційним, атавістичним задоволенням» [2, с. 11–14].

Певною мірою провокативне або ж дискусійне твердження змушує уважніше оцінити потенціал музейних закладів різного типу — від національних музеїв-заповідників до музеїв навчальних закладів художнього профілю — у різноманітних освітніх і соціокультурних проектах.

Музейна педагогіка, за визначенням авторів розробки «Музейні терміни» (Москва, 1986 р.), означає теорію і методику використання музейних предметів з просвітницькою і виховною метою. Вона передбачає застосування загальних положень педагогіки і педагогічної психології до діяльності музею у пропаганді його зібрань за допомогою екскурсій, лекцій та інших форм науково-просвітницької роботи. Музейна педагогіка є основою реалізації музеями освітньо-виховної функції і функції організації вільного часу громадян [4, с. 94].

Наприкінці 1920-х — у 1930-ті роки вишивання із домашнього жіночого заняття стає ремеслом і вишивальницькі артілі створюються по всій Слобожанщині. У 1932 р. до харківської артілі «Вишивальниця» увійшли дві артілі — «Швейкооперат» та «Харківодяг» [6, с. 135].

У Харкові в різні часи працювали майстрині-вишивальниці — члени Спілки народних майстрів України. Вони зверталися і до зразків кінця XIX ст. (т. зв. «брокарівський стиль»), і до «панської вишивки» [6, с. 133].

Декілька років тому у Харківському історичному музеї була створена етнографічна виставка «Світ народного майстра», яка користувалася великим попитом у відвідувачів. Згадана виставка мала багато цікавого наочного та інформативного матеріалу [3, с. 36].

Авторові цього повідомлення випало побачити український рушник у соляній шахті на глибині 280 метрів. Місто Соледар належить до Артемівського району Донецької області. До нього входять селища Дворіччя і Сіль. Колективне Підприємство Воїнів Інтернаціоналістів «Пам'ять»: проводить екскурсії за незвичним підземним маршрутом — на солевидобувне підприємство, що існує з 1881 р. Серед експонатів музею, створеного в соляній шахті, — вишитий український рушник. За словами екскурсовода, такі речі нагадували гірникам про їхні родини, слугували оберегами для тих, хто обрав небезпечну професію. Та й потенційні вишивальниці — жінки працювали у ХХ ст. в соляних шахтах. В основному транспортували за допомогою коней вагонетки із сіллю.

На шахті, але вже вугільній, працювала в Донбасі Олена Павлівна Спеціальна, Заслужений майстер народної творчості України. Вона родом з Полтавщини, але вік прожила на Луганщині. Осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва, як у Харкові, там немає, тож долучилася до нашої спілки. Нині вона вже лауреат премії імені Данила Щербаківського, етнографа, археолога, музейного діяча. На виставці, влаштованій з нагоди 20-річчя Харківського відділення в обласному центрі культури і мистецтва, майстриня розповіла і про свою творчість, і про співпрацю з музеями: «У мене он там висить рушник. Я там нарахувала десь 40 видів (сміється). Тут є занизування, качалочки, купк'и, різні кривульки. Є в два настіли, єсть у три настили. В 11-у р. у мене виставка була персональна в музеї Пирогова в Києві, ціле літо, починаючи з травня по жовтень. В мене душа болить, що полтавська вишивка — немає її. Я народилась на Полтавщині і до 16 років там жила, а тепер я живу в Красному Лучі, майже 60 років.

Як начну перелічувати усі професії, то пальців не хватує. Мені прийшлося працювати в шахті. Аж у 74-у році у нас пострівся завод і я попала на завод. Із заводу пішла на пенсію. І я почала виставки робити.

В мене Міністерство культури купило два рушники, один рушник я подарувала в світлицю при Музеї Івана Гончара. А то я подарувала рушник на своїй батьківщині — в Зінькові, у музей. Єсть рушник у Луганську — я вишила до 70-ліття Луганської об-

ласті. У Лисичанську єсть — я вишила до 300-ліття Лисичанська. Де Міністерство дівало ті рушники, не знаю. Був семінар вишивальниць. Мені зателефонували з Луганська, а я кажу: «Та що мені там робити?» Ну, кажуть, дайте рушник. А я його якраз тільки скомпонувала. Ну я й дала. І мені потім сказали, що як підійшла до його полтавчанка Роїк Віра Сергіївна, вишивальниця, Герой України то аж сльозу впустила: «Оце ж наше рідне». І попросила сфотографувати. І мені передали фотографію. 2008 р., Ялта. А тепер мені сказали, що в Сімферополі їй відкрили у краєзнавчому музеї відділ. Я з ними зв'язалася і сказала: «Я Вам привезу і фотографію і подарую цей рушник». Кажу, мені ніхто не буде відкривати музей, так хай там, в Сімферополі.

— А яке в Луганську ставлення до таких майстрів, як Ви, наприклад, у краєзнавчому музеї?

— Вони мене не приглашають. За той рік — ні разу. У нас там був клуб «Лівша», ну а на ярмарки не їжу — я ж не продаю. Ви розумієте, я ж не продам її за тисячу. Я стіки сижучу над нею. Я показую, щоб люди бачили, що була така вишивка і що треба таку вишивку вишивати, а не хрестики, що ото ліплять. Тим більше у 2011 р. у нас була виставка в Українському домі «Український сувенір». І там стояла Решетилівка. Там же майстри, вони ж вчать.

Мене більше цікавить сам малюнок. Я сама не малюю, тому мені трудно. Що мене там вразило — це Суми. Вони дійсно, вишили рушник. Правда, вишили тамбурним швом, я цього шва не люблю, я ним не вишиваю. Правда, в Полтаві у нас там вишивали тамбурним швом. А зараз оці майстрині — ті, хто хоче заробить, вони тамбурним швом на машинках строчать рушники.

Хто зараз вишиває?! Це ж ми тоді — у нас не було нічого. У нас не було червоної ниточки. Ми дивилися — мама пряла і ми там коло неї. Хто що робив — і ми то робили. Ми все вміємо. Оце як ткали, забула по скіки там чисниць, як півміток мотали. По-моєму, 40 чисниць, а в чисниці, по-моєму, 40 ниток було.

— І на Харківщині приказка така є «Три чисниці до смерті», тобто так мало залишилося.

— Ну да! Я все пам'ятаю. Як готували грядку — попелом засипали. І як брали цю плоскінь, як на верстат — я сиділа основу держала, заправляли основу. Я все це пройшла.

Трапився мені в Києві журнал «Собаководство». Там про собак — «Золотий фонд України». Але хіба ж оці майстри і їхні роботи не золотий фонд?!» (Запис 05.02.2013 р., Харків).

Для родинних свят і обрядів українців обов'язковими атрибутами були рушники. Зміни відбулися не тільки в їхній якості, технічному і художньому виконанні, але і в кількісному використанні. Ще в 50-х рр. минулого століття в деяких районах у якості весільних рушників почали використовувати різноманітні види промислових тканин без оздоблення вишивкою.

На українсько-молдавському порубіжжі сватання фіксує згоду хлопця і дівчини на шлюб пов'язуванням нареченого і старост рушниками або сорочками [1, с. 322]. Харківщина, розташована також на порубіжжі, але вже українсько-російському, не втратила традиції використовувати на вінчанні і укладанні шлюбу вишиті рушники. Про це теж важливо нагадувати молодим відвідувачам на екскурсіях під час огляду етнографічних збірок.

Особливою магічною силою володіли рушники, зроблені за один день або ніч. У цьому переконана вишивальниця Ганна Міщенко, яка народилася на Полтавщині у селі вишивальниць — Решетилівці. Батьки переїхали з маленькою донькою до радгоспу «Комінтерн» Нововодолазького району Харківської області. Вишивати почала у четвертому класі [5, с. 2]. Після вузу 34 роки вчителювала у Тельманівському районі Донецької області. Померли батьки, загинув в автокатастрофі брат. Особисте життя не склалося, тож після розлучення з чоловіком повернулася в «Комінтерн». Вчителювала й там. Вишивала ночами, спала по кілька годин, але робота, за словами майстрині, ішла, як струмочок дзюрчить, приносила їй нову життєву енергію [7, с. 5].

Решетилівські рушники і вишиванки побачили учасники виїзного семінару, влаштованого 2010 р. Харківською обласною станцією юних туристів для керівників позашкільних гуртків і колективів народознавчого спрямування.

Завідувачка відділу краєзнавства Харківської обласної станції юних туристів Ірина Скриль пояснила: «Це вже традиційний щорічний обласний семінар керівників народознавчих гуртків і фольклорних колективів. Цього разу на Полтавщині, Решетилівка, де художньо-промислові майстерні з традиціями вишивки, килимарства та інш. Матеріали цих подорожей використовуються на заняттях. Ірина Анатоліївна так спланувала поїздку, щоб максимум інформації про решетилівський осередок старих і сучасних ремесел прозвучало вже в дорозі. Учасники семінару всі тією чи іншою мірою причетні до всеукраїнської акції «Україна вишивана». За три роки дізналися чимало і про майстринь, і про техніку перенесення узорів на тканину».

Про етнографічну колекцію Харківського історичного музею дорогою розповіла кандидат історичних наук Валентина Сушко. На автобусному моніторі можна було спостерігати рушники і сорочки, зібрані в етнографічних експедиціях. Сорочка додільна, вишита 1942 р. синім і зеленим. Які вже нитки знайшлися в окупованому слобожанському селі. У 17-річної дівчини була мама при смерті, батько на фронті. Розповіла, передаючи вже в наші дні свою роботу музейникам, що шила, аби не збожеволіти, вижити. Отак і залишилися на полотні волошки.

Квіти, сніп і розіп'ята смушка (нагадування про місцеве вівчарство і кушнірство) відображені на гербі сучасної Решетилівки. З кінця XIX ст. вона стала одним з центрів народного ткацтва, килимарства і вишивки. У 1905 р. була заснована Полтавським губернаторським земством зразково-показова ткацька майстерня. Вишивки решетилівських майстринь у 1923–25 рр. були представлені на виставках українського мистецтва у Західній Європі.

Із сучасними промислами знайомив директор Решетилівської майстерні художніх промислів Сергій Колінченко: «Без вишивки нам нікуди. У нас асортимент зараз маленький, бо адміністрація Президента зробила закупку для подарунків гостям, які приїжджають з-за кордону, тобто для протокольних заходів. Раніше вишивали — називали лєнінградське муліне. Дуже хороше було. А зараз китайське, воно трохи коштається. Кілька стірок зробіть — воно починає коштається. Ми взяли поліхлорвінілові ниточки. Ми закупили раз в Житомирі тканину, випрала — а вона розлізлася. Ми беремо льон — Білорусь, шерсть — новозеландський меренос.

В Решетилівці в нас вишивають надомниці. У ручній вишивці немає досі в Решетилівці зеленого кольору. А червоне і чорне вважалося місцевим. Хто каже — бузиною робили, хто глиною, хто цибулею. У нас 30 людей працює і три художника. Всі майстрині і художники не місцеві. Може, люди приїжджі сприймають краще, схоплюють. Я теж не місцевий.

Чого у чоловіка на грудях вишивка? Людина, яка йде на битву, на війну, опредільонний щит мала. Якщо людина не могла собі кольчугу купити, вона на сорочці робила опредільонні знаки, які захищали од різних негараздів» (запис 03.11.2010 р.)

Рушники, виготовлені решетилівською майстернею художніх промислів, прикрашають інтер'єри багатьох громадських споруд, посольств нашої держави, українського центру культури та бізнесу в Афінах.

У майстерні працюють і випускниці Решетилівського професійного художнього ліцею, заснованого в 1937 р. як школа майстрів. Нині 150 учнів опановують за два роки дві професії. Вишивальниця вміє вишивати вручну і на машинці. Кравець також вивчає машинну вишивку і опановує професію «закрійник-вишивальниця». Навчання безкоштовне. Методист ліцею Людмила Меус запросила до музею навчального закладу, який складають кращі дипломні роботи учнів. «Все, що тут є, можна замовити і придбати. Машинна вишивка набагато швидше робиться, простіша, і коштує десь вполовину дешевше. Але залежно скільки в замовника грошей. Наприклад, тисяча. Ми тоді менше вишивки пускаємо. Верховна Рада — дуже багато замовлень іде на чоловічі вишивки (сорочки). Для Полтавщини характерні кольори білим по білому і пастельні. Вишиваєм на натуральній тканині. Це може бути білий льон і невідбілений. Або ще під замовника ми можемо вишивати на домотканому полотні. У бабушок їздять із скринь скуповують.

У ліцеї з 2000 р. працює агенція моделей — учні самі створюють вироби, тоді їздять по всій Україні — демонструють їх. Блузочка на маркізеті (найтоншій натуральній тканині) може коштувати від 5 тисяч — і 8, і 10. Тканинка дуже тоненька, а всі техніки йдуть рахункові — треба кожную ниточку порахувати, щоб вийшов малюнок. Тут і мережки є, і коса лиштва. Продалась сорочка — гроші пішли на наш спецрахунок і ми закупаємо матеріали, нитки, фарби. Студенти не купують»(запис 03.11.2010 р.).

Рушник завдовжки понад 2 метри прокоментувала заслужений майстер народної творчості Надія Вакуленко. «Тут зображено дерево життя. Внизу два птахи, дивляться один від одного — обереги оселі. Коли будували хату, на ганку ставили півника, який дивився завжди від оселі, оберігав від нечистої сили. На рушнику зображені колоски, щоб хліб був на столі. Квітки у вигляді сердечок — символ кохання. Ще така квітка-сердечко у вигляді полум'я, щоб до кінця життя в серці горів вогонь кохання. От такий весільний рушник. Щоб нанести такий малюнок на тканину, використовуємо кальки, робимо сколок (проколюємо дірочками). Потім розчин — машинне масло і синька, дірочками на тканину тампончиком наносимо і можна використовувати 20–30 разів.

Я закінчила Решетилівське училище, потім у Чернівецькій області Вижицьке училище прикладного мистецтва, де отримала професію художник-майстер вишивки. Повернулася сюди, закін-

чила Полтавський педуніверситет. Була в Кореї з виставкою, де отримала сертифікат світового майстра. Вишивала «Рушник єдності» (запис 03.11.2010 р.).

Таким чином, музейна педагогіка в сучасних умовах спроможна по-новому демонструвати звичні об'єкти традиційної матеріальної культури, відігравати активну роль в естетичному розвитку учнів, формуванні у них ціннісних, а подекуди і потенційних професійних орієнтацій і компетенцій у сфері українського мистецтва.

Література

1. Артюх Л. Ф. Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма / Л. Ф. Артюх. — К. : Наукова думка, 1987. — 385 с.
2. Богачевська-Хом'як М. Моделі минулого і міфи сьогодення / М. Богачевська-Хом'як // Пам'ятки України. — 1991. — № 3, червень. — С. 11–14.
3. Пантелєй О. М. До питання про створення стаціонарної експозиції з етнографії / О. М. Пантелєй // Шістнадцяті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею. 16 квітня 2010 р. / Харківський історичний музей. — Х. : Оригінал, 2010. — С. 35–38.
4. Пищулин Ю. П. Музейные термины / Ю. П. Пищулин // Терминологические проблемы музееведения. Сб. научных трудов. — М. : Центральный музей революции СССР, 1986. — С. 36–135.
5. Світайло Л. Я рідний край та мову солов'їну у вишиванку свою вплела, в нитки / Л. Світайло // Вісті Водолачини. — 2011. — 25 січня. — С. 2.
6. Сушко В. А. Розвиток слобожанської вишивки у ХХ ст. / В. А. Сушко // Шістнадцяті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею. 16 квітня 2010 р. / Харківський історичний музей. — Х. : Оригінал, 2010. — С. 133–135.
7. Чаговець М. Її мрійливий дивовижний світ / М. Чаговець // Водоласький кур'єр. — 2010. — 22, 29 травня. — С. 5.

З ДОСВІДУ ПРОВЕДЕННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ЗАХОДІВ ДЛЯ УЧНІВСЬКОЇ АУДИТОРІЇ НА БАЗІ ХІМ

О. П. Співак,

науковий співробітник ХІМ

Пізнати історію своєї країни, міста, народу та здійснити подорож у минуле можна різними способами. Один із яких — це відвідування музею.

Сьогодні музей повинен запропонувати такий унікальний продукт, який зможе скласти гідну конкуренцію індустрії відпочинку. Тому нашим основним завданням став пошук нових методів роботи зі шкільною аудиторією.

Так, для дитячої аудиторії основною формою пізнання навколишнього світу є гра, то ми вирішили використовувати цей вид діяльності в роботі з відвідувачами нашого музею. Одна із інноваційних форм роботи в даному напрямку — інтерактивна гра.

Для цього у Харківському історичному музеї на базі існуючих експозицій розроблено декілька занять з елементами інтерактивної гри, а саме: «Гроші в нашому житті», присвячене грошовій реформі в Україні, «Світ книги», присвячене Дню слов'янської писемності та мови, «Наша держава — Україна» до Дня Незалежності України і «Козацькому роду нема переводу», до Дня українського козацтва.

Інтерактивне заняття «Світ книги» проводиться в актовій залі та по експозиції музею «Наш край у IX–XVIII ст.», де відвідувачам заходу пропонується оглянути стародруки, які представлені в цій експозиції. Потім у актовій залі гостям демонструється відео-презентація, яка розповідає про славнозвісну бібліотеку Ярослава Мудрого, після цього у презентації розглядається історія сучасної книги. Потім закріпити свої знання учасникам заняття пропонується за допомогою деяких вікторин, для чого гості поділяються на дві команди. Спочатку потрібно згадати літературні твори, що вивчаються у школі і відповісти — як називається твір і хто його автор за прослуханими уривками. У наступному завданні потрібно скласти прислів'я та прикмети з наведених складів, які пронумеровані. Також, є тут і конкурс скоромовок, для цього із залу викликаються по одній людині для промови скоромовок, хто швидше промовить на час, той і переможець. Також пропонується вікторина «Сторінками зарубіжної літератури», де гостям задаються різноманітні питання стосовно літературних

персонажів. Наприклад, «Динозавр у російських казках? (відповідь — «Змій Горинич»», «У якій країні жив Г. Х. Андерсен? (відповідь — «у Данії») і т. д.

А особливою популярністю користується конкурс, де потрібно написати своє прізвище та ім'я на глаголиці. Для цього кожному із учасників видається алфавіт глаголиці. Хто швидше виконає це завдання на час той переможець. Завершується це заняття нагородженням команд символічними золотими та срібними медалями [2].

Таким чином, інтерактивне заняття «Світ книги», розраховане на дітей молодшого та середнього шкільного віку, має на меті за допомогою різноманітних інтерактивних конкурсів ознайомити з історією виникнення книг від давніх часів до сучасності.

Ще одне заняття з елементами інтерактивної гри — «Гроші в нашому житті», розроблене до Дня проведення грошової реформи в Україні. Спочатку гості даного заходу запрошуються до актової зали музею, де знайомляться з презентацією фото слайдів, що розповідають про історію виникнення грошей до сучасності. Після презентації учасникам заняття пропонується взяти участь у тематичній вікторині «Гроші у літературних творах», де ведучий читає уривок із твору, а гості відповідають — як називається цей твір і хто його головний герой. Якщо відповідь вірна, уривок із цього твору демонструється на екрані. Це може бути або художній фільм, або мультиплікаційний. Також проводиться ще один конкурс, який має назву «Гроші в українській приказці», для цього із залу запрошуються бажаючі, їм пропонується початок приказок, та з наведених варіантів треба знайти кінцівку приказки. По завершенню заняття — ще одна гра, яка має назву «Грошовий гумор». Де учасникам ставляться гумористичні питання за темою грошей і потрібно дати на них відповіді. Наприклад, «Яка тварина завжди при грошах?» (відповідь — «Поросся»), «Що відоме прислів'я пропонує замість ста рублів?» (відповідь — «Сто друзів»), або «Як називаються гроші, які дають батьки своїм дітям?» (відповідь — «Кишенькові») та ін. [3].

По завершенню цього заняття гості заходу мандрують експозиціями музею, де представлені гроші від давніх часів до сучасності та отримують сувенірні зображення грошей на пам'ять.

Таким чином заняття «Гроші в нашому житті» має на меті розповісти дітям перш за все історію виникнення грошей і обігу, познайомити учасників заходу з культурою поводження з грошами, для того щоб не потрапити під вплив грошей і зберегти свою

особистість, що гроші — це тільки один із засобів життєвого благополуччя, та існує дещо, що неможна купити за гроші, наприклад це дружба, любов, здоров'я.

Важливим традиційним засобом патріотичного виховання учнівської молоді є вивчення символіки нашого народу. Тому, до Дня Незалежності України розроблено інтерактивне заняття «Наша держава — Україна» головною ідеєю якого є виховання патріотизму та почуття поваги до державних символів народу: прапора, гербу, гімну.

Захід проводиться в актовій залі музею та в експозиціях «Україна. Час змін», що присвячена періоду Незалежної України і «Слобожанські мотиви», яка присвячена етнографії краю. На початку заходу відвідувачам музею, в якості вступу, розповідається легенда про утворення України за часів давніх богів, воєвод та царів. Основна частина заходу представлена у вигляді усного журналу, сторінки якого демонструються на великому екрані. Гортаючи сторінки цього журналу, гості музею закріплюють знання про рідну державу та дізнаються щось нове. На перших сторінках журналу представлені наукові відомості про Україну: географічні, політичні, економічні, історичні та етнографічні.

Наступна сторінка має назву «Державні символи», на якій представлені відомості про державні символи України: прапор, гімн, герб. Розповідається про постанови Верховної Ради України у січні — лютому 1992 року, коли затверджено як держаний гімн мелодію М. Вербицького «Ще не вмерла Україна», синьо-жовте знамено — державним прапором, а тризуб — малим гербом України. На наступних сторінках представлені найбільш відомі національні символи України. Показ цих зображень супроводжується цікавою розповіддю про кожен з них, а саме: хліб, рушник, верба, калина, писанка, бандура, українська народна пісня. І тут також є і конкурс для вчителів під назвою «Найкращий знавець українських народних пісень», їм потрібно вставити пропущені слова в текст із уривків пісень, а потім всі разом співають ці красиві українські ліричні пісні.

Далі відвідувачам пропонується сторінка «Розумників», де їм потрібно дати відповіді на запитання, які стосуються нашої Батьківщини. Наприклад, про географічні, політичні, соціальні відмінності України. Остання сторінка журналу має назву «Підсумкова», де ведучі заходу підбивають підсумки заняття, проводять гру «Правда чи ні», для закріплення отриманих відомостей про Україну, а саме ставлять аудиторії питання з гумором. Наприклад,

«Правда, що День Незалежності святкують 8 березня?» чи «Правда, що прапор України червоного кольору?».

Завершується основна частина заходу віршем Володимира Сосюри «Любіть Україну». Після цього відвідувачів музею запрошують на тематичні екскурсії по експозиціях «Україна. Час змін», де основну увагу приділяють державній символіці, досягненням нашої держави, та «Слобожанські мотиви», на якій особливу увагу екскурсовод звертає на національні символи України, традиції та звичаї нашого народу [4].

Таким чином, заняття присвячене Дню Незалежності України розраховане на дітей шкільного віку має на меті, за допомогою різноманітних інтерактивних ігор, виховати почуття патріотизму та гордості до рідної землі, до свого народу, до своєї Батьківщини.

До Дня українського козацтва у Харківському історичному музеї проводиться заняття «Козацькому роду нема переводу», яке розкриває нашу національну гордість — історію українського козацтва. Тому що минуле кожної країни в історичній пам'яті народу ототожнюється з епохальними періодами та подіями національного та загальнодержавного рівня, які з плином часу набувають актуальності, виховного і повчального значення. Особливе місце в історії України якраз і займає Козацька доба. Даний захід починається з відвідування експозиції «Україна — козацька: погляд крізь століття», де центральне місце посідає унікальна гетьманська хоругва кінця XVII ст. з колекції Харківського історичного музею та багато інших цікавих експонатів. Після екскурсії учасників заходу запрошують до актових зали музею для проведення різноманітних конкурсів на козацьку тематику. Починається ігрова програма з того, що гості поділяються на дві команди обирають отаманів, і перше випробування отаманів — вони дують повітряну кульку. Хто надує раніше, той і виграв, він отримує дерев'яний муляж булави, як символ отаманської влади. Є також і конкурс писарів, для цього кожній команді роздається лист паперу і кольорові олівці. Необхідно на час намалювати козака у повний зріст. А далі проводяться козацькі вікторини, де гості заходу закріплюють почуте з екскурсії по експозиції, і за кожну правильну відповідь команда отримує марку з зображенням козака, у кого марок виявиться більше — та команда і перемогла. Особливо учасникам заходу подобаються така гра, як «Переправа», де перевіряється взаємовиручка козаків. Для цього кожна з команд шикується у колону. Учасник, який стоїть

першим, бере собі на спину наступного учасника і переносить його через уявну річку на другий бік залу. Той учасник, якого несли на спині, повертається назад і переносить наступного учасника своєї команди і т. д. Перемагає та команда, яка швидше перенесе всіх членів команди через переправу, та конкурс «Дбайлива козачка» для дівчаток, де треба показати, як за допомогою трьох предметів: рубеля, качалки та рушника в давнину козачки могли випрасувати білизну.

По закінченню заходу всі бажаючі мали змогу сфотографуватись у вишиваній сорочці, козацькій шапці-кубанці та з козацькою булавою(муляжем) [1].

Підсумовуючи вищесказане можна сказати, що головне у роботі з дитячою аудиторією в музеї — це правильно обрати методу. Набір їх дуже багатий, але всі вони сприяють розвитку інтересу у дітей до музею. Радість, гра, усмішки — частина процесу пізнання. Завдяки поєднанню інформації та приємних емоцій збагачується продуктивна пам'ять та наповнюється сенсом сам процес відвідування музею.

Література

1. Івченко Б. А. *Сценарій музейного заходу «Козацькому роду нема переводу»*, 2011. — 5 с.
2. Співак О. П., Орел Л. М., Роман І. О. *Сценарій музейного заходу «Світ книги»*, 2012. — 8 с.
3. Співак О. П. *Сценарій музейного заходу «Гроші в нашому житті»*, 2011. — 5 с.
4. Співак О. П. *Сценарій музейного заходу «Наша держава Україна»*, 2012. — 7с.
5. Столяров Б. А. *Музейная педагогика. История, теория, практика: Учеб. пособие* / Б. А. Столяров. — М. : Высш. шк., 2004. — 216 с.
6. Юхневич М. Ю. *Музейная педагогика за рубежом (Работа музеев с детской аудиторией)* / М. Ю. Юхневич. — М. : Российский институт культурологии, 1997. — 73 с.

З ДОСВІДУ МАСОВОЇ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ НІКЗ «ЧИГИРИН»

С. В. Руденко,

*мол. науковий співробітник
відділу «Археологічний музей»
НІКЗ «Чигирин»*

Археологічний музей Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (далі НІКЗ «Чигирин») був відкритий у 2006 році. Вже на початку становлення закладу одним із пріоритетних напрямів його діяльності було визначено науково-освітню роботу. Для більш ефективної роботи в заданому напрямку науковцями музею було вивчено досвід інших заповідників та музейних установ [2, с. 118].

Як показує практика, головну аудиторію закладу становлять учні та студенти. Виходячи з цього, науковцями музею, в першу чергу, було розроблено ряд екскурсій та занять для цієї категорії відвідувачів.

Тематика археологічного музею є складною для сприйняття, особливо учнями молодших класів, які ще не мають відповідного рівня знань. Тому при підготовці занять враховувалися принципи, які використовуються в музейній педагогіці — поєднання теорії з практикою, доступність сприйняття матеріалу, науковість, тощо [1, с. 30]. Взято до уваги також ефект першої зустрічі з археологічними пам'ятками, які не мають достатньої атрактивності та експресивності, і це не залежить від вікової категорії відвідувачів. Важливо привернути увагу до обговорюваної теми, пробудити зацікавленість та активність, почуття національної свідомості, любові та поваги до історичної спадщини свого краю.

Але, якою б цікавою не була розповідь, чи довго її пам'ятатимуть діти? Мабуть, що ні. Тому, для наймолодших відвідувачів, завідуючою відділу Мартиною Г. П. було розроблено заняття з елементами гри «Життя первісних людей на території краю». Для цього було використано «рюкзак археолога». В ході заняття працівники опираються на початковий рівень знань учнів та їх вміння вирізняти з поміж експонатів відомі предмети — зокрема кам'яну сокиру, стріли, тощо. Тримавши в руках знаряддя праці, дається можливість «дослідити» вміст «археологічного рюкзака» та знайти аналоги в сучасному житті. Під час заняття учні знайомляться з неолітичною керамікою та технологією її виготовлення.

При цьому, основна увага звертається на знання матеріалу з якого вона виготовлена.

Для учнів середнього шкільного віку екскурсійне обслуговування та заняття проводяться з урахуванням опорних знань отриманих в ході навчання. Вагому роль у цьому, відіграють теми розроблені працівниками археологічного музею: «Життя первісних людей на території краю», «Загадкова Скіфія», «Археологічні дослідження м. Чигирин», «Історія ранніх слов'ян» та ін.

В ході занять учні мають можливість наочного ознайомлення з пам'ятками різних історичних періодів на території Середнього Подніпров'я та їх порівняння з археологічними культурами в інших регіонах де вони існували.

Учням старших класів та студентам пропонуються крім екскурсій заняття з використанням відеоматеріалів — «Племена трипільської культури», «Археологічні дослідження м. Чигирин», «Охорона археологічної спадщини».

У роботі музею важливе місце посідає категорія відвідувачів, які прагнуть поглибити свої знання. Тому, для більш детального ознайомлення з історичними пам'ятками краю в 2011 році було започатковано зустрічі з відомими археологами, які займаються вивченням пам'яток Чигиринщини: к. і. н., скіфологом, старшим науковим співробітником відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України — Бессоновою С. С., к. і. н., здобувачем ступеня доктора історичних наук при відділі археології енеоліту та бронзи ІА НАН України — Нераденко Т. М., к. і. н. науковим співробітником Кримського філіалу ІА НАНУ — Куштаном Д. П.

У 2012 році на базі археологічного музею було започатковано нову форму роботи з учнями старших класів, студентами та вчителями, завданням якої стало висвітлення маловідомих сторінок із життя вчених-археологів, які досліджували пам'ятки Чигиринщини. До цієї роботи були залучені кращі вчителі-методисти міста. Як підсумок була розроблена тематика музейних зустрічей: «С. А. Скорий — археолог і поет», «Археологи — дослідники Чигиринщини (О. О. Бобринський, О. І. Тереножкін, та ін.)». Вагому допомогу у підготовці матеріалів надав скіфолог, доктор історичних наук, професор, завідуючий відділу раннього залізного віку ІА НАН України — Скорий С. А.

В 2011 та 2012 роках на базі археологічного музею, відбулися презентації книг Т. М. Нераденко «Археологія Черкащини» та «Археологія Чигиринщини». В презентаціях взяли участь учні та вчителі шкіл міста, краєзнавці, працівники бібліотек [3, с. 5].

Науковці закладу заходяться в постійному пошуку нових форм масової науково-освітньої роботи, що дає змогу підвищити авторитет закладу серед громадськості регіону.

Література

1. *Мартинова Г. П. Виховання засобами педагогіки: з досвіду роботи НІКЗ «Чигирин». Культурна спадщина України / Г. П. Мартинова // Матеріали науково-практичної конференції. 15–16 травня 2009 року. — Умань, 2009.*
2. *Мартинова Г. П. Музейна педагогіка: контакт з історичною реліквією (з досвіду роботи археологічного музею НІКЗ «Чигирин») / Г. П. Мартинова // Жовківські читання 2011: Збірник статей першої наукової конференції «Музей в сучасному світі» / Львівська галерея мистецтв. — Львів : Растр-7, 2011. — 224 с.*
3. *Мартинова Г. П. Презентація книги «Археологія Чигиринщини» / Г. П. Мартинова // Чигиринські вісті. — 17 серпня 2012.*

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІДДІЛУ ПРИРОДИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Н. Є. Мальована,
зав. відділу природи Хмельницького
обласного краєзнавчого музею

Музеї — одна з провідних установ культури, що поєднує в собі різні види науково-просвітницької діяльності: дослідницьку, наукову, екскурсійну, лекційну, виставкову. Останні роки набула популярності видавнича діяльність, яка є не тільки їх своєрідним підсумком, а й інформаційним пропагуванням краєзнавства серед населення.

Співробітники відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею також активно працюють в цьому напрямку й мають чималі надбання. Зрозуміло, видавництво недешева справа, а музей — державна установа з обмеженим фінансуванням, тож для втілення кожної ідеї у певне видання доводиться знаходити «індивідуальний підхід». Тому ще багато задумів залишаються у проекті. Більш детальніше зупинимось на досягнутому.

**Пізнавально-розвиваюче видання
«Проскурів—Хмельницький: минуле
та сучасне у головоломках»**

Це — перша в історії не тільки міста, а й в загальноукраїнському масштабі, збірка авторських тематичних головоломок. Через розв'язання запропонованих автором (завідувачем відділом природи Мальованої Н. Є.) головоломок з історії міста, читач дізнається чимало цікавого щодо минулого та сьогодення Хмельницького. Авторські головоломки (різноманітні кросворди, ребуси, вікторини, чайнворди, криптограми, шифрограми, логічні задачі тощо) розкривають такі сторони життя міста: загальне знайомство, прогулянка вулицями міста, духовне життя (православ'я, католицизм, іудаїзм), заклади культури, освіта, торгівля, підприємства, водопостачання, транспорт, природа. Крім нетрадиційного надання самого історичного матеріалу (через розв'язання головоломок), інформація також незвично розташована на сторінках. Кожна розгортка сторінок книги розкриває певну тему, причому, сторінка ліворуч — головоломки про невідоме минуле Проскурова (назва міста до 1954 року, потім — Хмельницький), праворуч — про сучасне життя Хмельницького з даної теми. Таким чином, запам'ятовування необхідної інформації відбувається не за рахунок традиційного читання тексту, а шляхом отримання її через розв'язування головоломок. Це сприяє кращому і більш тривалому засвоєнню необхідного матеріалу. Книга насичена кольоровими та архівними фото, кожна сторінка виконана в індивідуальному дизайні. Формат видання А-4, повнокольоровий друк, ламінований папір. Видання адресоване дітям різних категорій шкільного віку, буде цікаве для вчителів загальноосвітніх шкіл, керівників краєзнавчих гуртків, батьків та любителів краєзнавства.

Книга видана до 580-ої річниці міста (2011 р.) за підтримки мера міста Хмельницького С. І. Мельника [8].

**Брошура «Загадки давніх тварин.
Палеонтологічний нарис Хмельниччини»**

Найсвіжіше видання відділу природи (2012 р.) в доступній для читача формі розповідає про найяскравіші періоди палеонтологічної історії краю, а саме: давні моря (Силурійське, Тортонське, Сарматське), гіппаріонову та мамонтову фауну. Видання насичено картографічним, ілюстративним матеріалом, фотографіями музейних

предметів з палеонтологічної колекції, а також містить декілька авторських головоломок з даної тематики. Брошура є хорошим доповненням до музейної лекції «Природа краю в минулому», цікаво й легко сприймається читачами різних вікових категорій [5].

Буклет-складень «Домівки пернатих»

Буклет виданий як інформаційний додаток до нової створеної тимчасової виставки «Домівки пернатих краю». Розповідає про особливості будівництва і будівельних матеріалів гнізд найвідоміших серед населення видів птахів Хмельниччини: ворону сіру, грака, дятла чорного, сойку, сиворакшу, лелеку білого та ремеза. Насичений інформаційними «родзинками» та оригінальними фотографіями гнізд [1].

Інформаційний комплект для школярів «Комахи краю»

Найпоширеніший різновид наших видань — набір тематичних закладок. Практичні у користуванні, яскраві у виданні, достатньо інформаційні, фінансово доступні — ось деякі переваги таких комплектів.

Комплект являє собою набір з п'яти ламінованих повнокольорових закладок, на кожній з яких зображено по три фото різних представників класу комах (як рідкісних на теренах області, так і найпоширеніших). На зворотній стороні надана найцікавіша інформація про них. Комплект добре доповнює популярну однойменну лекцію для школярів і витримав вже друге перевидання (наклад 5000 примірників). На закладках міститься інформація про таких комах: коник, бабка, богомол; метелики: сатурнія велика, бражник «Мертва голова», махаон, адмірал, голуб'янка, жалібниця, павине око денне, аполлон, жуки: вусач дубовий, плавунець, корівка, жук-олень [6].

Інформаційний комплект для школярів «Рослини-первоцвіти краю»

Комплект аналогічний попередньому (п'ять закладок по три фотографії) й також витримав друге перевидання (наклад 5000 примірників). Містить маловідому цікаву інформацію про перших весняних красунь флористичного царства. Чудовий супроводжу-

вальний матеріал до слайдового шоу «Первоцвіти краю в казках і легендах». Перелік первоцвітів: печіночниця звичайна, ряст порожнистий, шафран Гейфелів, конвалія звичайна, фіалка запашна, цибуля ведмежа, первоцвіт весняний, зірочки жовті, мати-й-мачуха, підсніжник білосніжний, проліска дволиста, анемона дібровна, горицвіт весняний, сон-трава, пшінка весняна [4].

Інформаційно-ілюстративний комплект «Птахи Червоної Книги України»

Цікаве, яскраве видання, складається з 26-ти кольорових листівок (формату А-5) із зображенням 28 фото птахів Червоної Книги Хмельниччини (це — повний їх список на момент видання — 2008 рік). На зворотній стороні листівок розміщена інформація про незвичайні особливості поведінки птахів, умови їх існування, причини скорочення чисельності та зміни ареалів, курйозні випадки тощо. Також вперше в сучасній краєзнавчій орнітології надані архівні відомості (XIX — поч. XX ст.) щодо чисельності та ареалів цих пернатих.

Видання розраховане на учнів середньої школи, студентів, вчителів-біологів, краєзнавців; може бути використане в якості наочного матеріалу для вихованців дитячих садочків та початкової школи [3].

Інформаційний буклет «Нідологічна колекція птахів Хмельниччини»

Буклет формату А-4 — спільний проект Хмельницького обласного краєзнавчого музею та Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Хмельницькій області. Нідологія — розділ біологічної науки, що вивчає гнізда тварин.

Буклет містить фото 10-ох птахів Хмельницької області та їх гнізд. Надана інформація про особливості будівельних можливостей зображених пернатих, розташування їх гнізд, будівельний матеріал тощо.

Розрахований для широкого кола читачів [2].

Перспективні видання

Відділ природи обласного краєзнавчого музею продовжує активну видавничу діяльність в різних напрямках природничої тематики. При цьому ми враховуємо свій попередній досвід, попит

населення, шкільну програму з біології та географії, нові цікаві краєзнавчі дослідження, нароби. Намагаємось розкривати маловідомі для широкого кола населення факти з природничої історії краю.

Коротко зупинимось на розробках, які вже готові до видання.

Пізнавально-розвиваюче видання «Подорож Хмельниччиною у головоломках»

Це видання — аналог авторських тематичних головоломок «Проскурів — Хмельницький: минуле та сучасне у головоломках». Тільки представлені головоломки по найцікавішим куточкам Хмельниччини. В області є що подивитись: це і *дивовижні пам'ятки природи* (печера «Атлантида», Національний Природний Парк «Подільські Товтри», каньйон річки Смотрич); і *палаци садово-паркового мистецтва* (у селищах Самчики, Антоніни, Маліївці); і відомі замки, *фортеці* у містах Кам'янець-Подільський, Старокостянтинів, Меджибіж, Сатанів) і ще багато чого цікавого можна буде дізнатись з цієї книги, розв'язуючи запропоновані автором тематичні головоломки.

Брошура «Тварини Червоної Книги Хмельниччини»

Охорона навколишнього середовища — актуальна проблема сьогодення, тому і ми — музейщики-природознавці — не повинні бути осторонь цих питань. Вирішення глобальних проблем буде успішним, якщо роботу проводити на місцях водночас. Для цього кожна людина, кожна відповідна установа не повинні про це забувати. Музейна лепта — активна популяризація та пропаганда природоохоронних знань.

Буклет «Тварини Червоної Книги Хмельниччини» — один з кроків у цій роботі. Він знайомить читачів з тваринами області, які є рідкісними та занесені до Червоної Книги Хмельниччини, а саме: з борсуком, видрою, гоголем, горностаєм, котом лісовим, куликом-сорокою, лелекою чорним, нічницею ставковою, норкою європейською, орланом-білохвістом, сипухою, соколом-сапсаном, сорокопудом сірим, тхором степовим, ховрахом європейським.

Працювати над такими виданнями хоч і цікаво, але й водночас важко, адже список охороняємих тварин постійно змінюється, зростаючи у видовому складі.

Науково-популярне видання «Природа краю в минулому»

Сучасна природа краю сформувалася не водночас, це — результат довгої геологічної історії. Сотні мільйонів років не пройшли без сліду, вони залишили різноманітні пам'ятки, кожна з яких утворювалася в давні часи в певному середовищі: одні — на морському дні, другі — в пустелях, треті — в озерах тощо. Фахівці, вивчаючи ці рештки, відтворюють географічні ландшафти минулих епох. Слід зазначити, що палеогеографічні дослідження на території Хмельницької області у комплексному вигляді не проводились, але вивчення загальних геологічних процесів, гірських порід та знайдених скам'янілих решток, дають певне уявлення про природні процеси на території краю в минулому.

Ця науково-популярна збірка розповідає про давні моря, під водами яких неодноразово знаходилась територія сучасної Хмельниччини, про їх незвичайних мешканців; про льодовикову добу та її фауну; про стародавні русла наших річок; про різновиди скам'янілостей і відбитків та процес їх утворення; про незвичайні палеонтологічні знахідки на теренах області та багато іншої цікавої інформації.

В цій роботі вперше зібрана максимальна кількість фактичного матеріалу, наукових припущень, описів щодо палеогеографічної історії Хмельницької області. Книга насичена картографічним матеріалом, кольоровими фото різноманітних скам'янілостей, малюнками вимерлих тварин тощо.

Видання розраховане на широке коло читачів, які цікавляться історичним минулим краю; буде корисним краєзнавчим доповненням до шкільної програми з географії 8-го класу (палеогеографічні умови на теренах України) [7].

Тож творчий пошук працівників відділу природи триває. При певних сприятливих умовах ми і надалі будемо намагатися випускати у світ цікаві науково-популярні видання.

Література

1. Корчевна І. В. *Домівки пернатих* / І. В. Корчевна. — Хмельницький, 2012. — 10 с.
2. Корчевна І. В. *Нідологічна колекція птахів Хмельниччини* / І. В. Корчевна. — Хмельницький, 2010.

3. Корчевна І. В. Птахи Червоної Книги Хмельниччини / І. В. Корчевна. — Хмельницький, 2008. — 40 с.
4. Корчевна І. В. Рослини-первоцвіти краю // Науковий архів КЗК «ХОКМ». — Нр-827.
5. Мальована Н. Є. Загадки давніх тварин. Палеонтологічний нарис Хмельниччини / Н. Є. Мальована. — Хмельницький, 2012. — 10 с.
6. Мальована Н. Є. Комахи краю // Науковий архів КЗК «ХОКМ». — Нр-827.
7. Мальована Н. Є. Природа краю в минулому // Науковий архів КЗК «ХОКМ». — Нр-828.
8. Мальована Н. Є. Проскурів — Хмельницький: минуле — сучасне у головоломках / Н. Є. Мальована. — Хмельницький, 2011. — 84 с.

PR В МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ. МУЗЕЙ ВИДАТНИХ ХАРКІВ'ЯН ІМЕНІ К. І. ШУЛЬЖЕНКО

К. В. Мартюхіна,
мол. науковий співробітник
Музею видатних харків'ян
імені К. І. Шуховського

Діяльність закладів культури завжди відігравала одну з найважливіших ролей у збереженні та розповсюдженні культурних цінностей, розвитку та творчій реалізації особистості. Саме тому, головним завданням музеїв залишається формування свого позитивного іміджу, створення комунікації між музеєм та його відвідувачами, встановлення довгострокових відносин зі своєю цільовою аудиторією, партнерами, колегами. Зв'язки з громадськістю допомагають музею привернути увагу до своєї діяльності.

На сьогоднішній день існує велика кількість інструментів PR: заходи для преси, спеціальні заходи, дослідження, робота в соціальних медіа та ін. Їх застосування в музейній сфері ми і розглянемо в цій статті.

Одним з найважливіших інструментів PR є робота з засобами масової інформації. «При звертанні музею до ЗМІ виникає «зворотній зв'язок» в обміні інформації: ЗМІ розповідають про діяльність закладу і в музею з'являється можливість отримати швидкий відгук про свої заходи та виставки» [3, с. 107].

Під час роботи зі ЗМІ, зазвичай, використовуються:

- прес-реліз (press-release) — повідомлення, яке містить в собі корисну інформацію для широкої аудиторії. Наприклад, інформацію щодо відкриття виставки.
- бекграундер (backgrounder) — інформація про нові напрями діяльності. Інформація в бекграундері є можливим доповненням у тому випадку, якщо при написанні статті журналісту знадобиться додаткова інформація про організацію, захід чи виставку.
- медіа-кіт (media-kit) — це збірка документів, медіа файлів та інших даних, які розкривають діяльність організації. В нашому випадку, медіа-кіт може включати в себе прес-реліз, буклет музею, схеми, таблиці, фотографії тощо;
- аналітична стаття — це дослідження, яке ставить за мету пошук взаємозв'язку і яке базується на фактах, висновках та рекомендаціях. З точки зору музейної діяльності, аналітичні статті — це публікації, в яких розкриваються основні тенденції розвитку музейної сфери.

Окрім відвідувачів у комунікації з музеєм беруть участь колеги музею, співпраця з якими може стати поштовхом до нових проєктів. Колегами музею виступають інші заклади культури (музеї, галереї, виставкові центри), заклади туризму та спорту, а також інші організації, які мають схожі цілі з музеєм (наприклад, спілки композиторів, художників, різноманітні творчі об'єднання).

Щоб привернути увагу відвідувачів, музей може організовувати спеціальні заходи для інформування спільноти про організацію, компанію, її діяльність. Створюючи такі заходи, ми нагадуємо про музей, зацікавлюємо відвідувачів та спонукаємо його відвідати. Музей може організовувати спеціальні заходи у формі презентацій, круглих столів, днів відкритих дверей.

Не менш важливим в діяльності музею є його участь в міжнародних проєктах. Завдяки яким музей постійно розвивається, використовує свій досвід та досягнення, збільшує свою роль в музейній спільноті, активізує роботу музейних спеціалістів.

Слід зазначити, що атмосфера музею, його внутрішній простір також впливають на формування образу музею, тому все, що пропонує музей, повинно відповідати тематиці даного музею, постійно розвиватися й удосконалюватися. Самі експозиції, різні форми проведення екскурсій, що враховують індивідуальні якості відвідувачів, перегляд відеофільмів з тематики виставок, використання сучасних інформаційних технологій є «візитною картою» музею. Завдяки цим особливостям, музей стає відомим

і цікавим не лише тим, хто побував в його стінах, але і тим, хто знайомиться з виставками музею та заходами за допомогою публікацій у ЗМІ, інформаційних сайтів, у соціальних медіа.

Інтернет також може успішно використовуватися музеєм у зв'язках з громадськістю, тому що він (Інтернет) «створює інформаційний простір, в якому люди можуть обмінюватися повідомленнями, отримувати необхідну інформацію, брати участь в обговоренні різних питань, регулярно одержувати новини, прес-релізи про події у музеї» [2, с. 46].

Ефективним інструментом PR в Інтернеті є створення і ведення аккаунтів музею в соціальних медіа. Ці сторінки дають можливість спілкуватися зі своєю аудиторією, дозволяють дізнаватися реакцію відвідувачів на ту чи іншу акцію або подію. Завдяки аккаунту, наприклад, в Facebook або Вконтакте, «друзі музею» знаходяться у курсі всіх подій, які відбуваються в музеї, вони можуть висловлювати думку про виставки, заходи, а також пропонувати свої ідеї, які музей може здійснювати.

Говорячи про ефективність застосування інструментів PR в музейній сфері, необхідно звернути увагу на те, що специфікою застосування зв'язків з громадськістю в музейній сфері є складність оцінки її результатів через відсутність критеріїв, за якими ці результати можна було б визначити.

Формами оцінки ефективності PR-діяльності музею можуть бути:

«При оцінці за принципом «план-факт» результативність розглядається з точки зору виконання всіх запланованих заходів, акцій, комунікацій. Грамотно і якісно складений план з достатньою точністю відображає досягнення запланованих результатів.

Оцінка за принципом «від досягнутого», як правило, застосовується при досить регулярних акціях одного типу (наприклад, день відкритих дверей або концерт) і дозволяє порівнювати заплановані показники схожих заходів, виділяючи досягнення або їх відсутність, враховуючи бюджет кожного з порівнюваних заходів.

У разі оцінки за принципом «мета-кінцевий результат» ефективність PR-заходів оцінюється як реалізація поставлених цілей, з урахуванням тимчасових і фінансових критеріїв.

Показниками ефективності PR-кампанії виступають:

— ступінь інформованості громадськості про музей, його проекти;

- наявність мотивації фахівців установи культури, яка сприяє зміцненню, згуртованості колективу;
- взаєморозуміння між установою та її соціальним середовищем;
- нові — ідеї та проекти, що відкривають перспективи розвитку і росту музею;
- вихід на нові ринки і нові цільові аудиторії;
- співпраця з профільними установами та організаціями.

Сьогодні у музеїв є можливість постійно розширювати свою аудиторію: в сучасному світі не існує меж для поширення інформації. «Телебачення, відео, електронні каталоги та інші комунікаційні технології дозволяють музею залучати відвідувачів, минаючи часові та просторові рамки.» [1, с. 30]

Таким чином, необхідними інструментами PR-діяльності музею є: зміцнення довіри до музею; створення і просування його позитивного іміджу; надання інформації ЗМІ (прес-довідка, прес-реліз, прес-пакет, бекграундер, експрес-огляд, прес-дайджест, досьє, інформаційний бюлетень), використання Інтернету у своїй діяльності (інформаційні сайти, WEB-сторінка музею, форуми, дошки оголошень, тематичні блоги), організація та проведення спеціальних заходів (презентація, прес-конференція, конкурс, виставка, свято, ювілей), передача інформації через предмет (сувенірна продукція, стакери, постери, брошури, буклети, логотип, фірмова символіка).

Після розгляду особливостей застосування інструментів PR в музейній сфері, можна дослідити як вони застосовуються на практиці. Для прикладу, візьмемо музей видатних харків'ян і проаналізуємо як він використовує зв'язки з громадськістю. На основі отриманих даних можна скласти наступну таблицю:

Таблиця № 1

*Застосування PR-інструментів
Музей видатних харків'ян ім. К. І. Шульженко*

PR-інструмент	Застосування
ЗМІ	Публікації в місцевих виданнях, інформаційних порталах м. Харкова, виступи на регіональному ТБ; публікації в Інтернет-виданнях
Спеціальні події	Зустрічі з творчими колективами, організація концертів до днів народження і днів пам'яті К. І. Шульженко та інших видатних харків'ян

PR-інструмент	Застосування
Міжнародні проекти	Участь в акції «Ніч музеїв»
Атмосфера музею	Проведення екскурсій, які враховують індивідуальні якості відвідувачів, представлення в експозиції унікальних матеріалів (особисті речі К. І. Шульженко, фоно, фото матеріали про життя і творчість видатних харків'ян).
Соціальні медіа	Ведення аккаунтів в Facebook і Вконтакте, постійне оновлення інформації про події в музеї

Виходячи з наведеної таблиці, можна побачити, що Музей видатних харків'ян ім. К. І. Шульженко працює з пресою, інформує її про свої заходи, виставки, публікує інформацію в Інтернет-виданнях. Також, музей проводить цікаві творчі вечори, які привертають увагу молодіжної та дорослої аудиторії. Наприклад, в музеї проводяться різні вечори до днів народження, днів пам'яті видатних діячів культури та мистецтв м. Харкова, які цікаві як студентам, так і людям старшого віку.

Не менш важливою є участь музею в міжнародному проекті «Ніч музеїв», за допомогою якої музей стає більш відомим жителям міста і ще раз нагадує про себе. Для цього проекту музей розробляє насичену тематичну програму, яка розкриває основні етапи життя і творчості видатних харків'ян.

На сторінках музею в Facebook і Вконтакте представлена інформація про всю діяльність закладу, на них можна висловлювати свої думки і побажання щодо експозицій та заходів.

Слід зазначити, що співробітники музею проводять екскурсії з урахуванням вікових груп відвідувачів, звертаючи увагу на представлені в експозиції унікальні матеріали: особисті речі К. І. Шульженко, фоно, фото матеріали про життя і творчість видатних харків'ян.

Таким чином, можна говорити про те, що музей активно використовує інструменти зв'язку з громадськістю, але, якщо говорити про їхню ефективність, то можна побачити, що їх застосування є нерезультативним через недостатнє фінансування. Наприклад, немає інформаційних покажчиків по місту на зупинках міського транспорту та станціях метро. Також, у музею немає можливості розміщувати рекламу в друкованих виданнях, в тому ж транспорті, в метро, на інформаційних порталах в Інтернеті через

відсутність повноцінної фінансової підтримки. Все це знижує рівень інформованості мешканців та гостей міста. При цьому, слід зазначити, що не лише музей видатних харків'ян ім. К.І. Шульженко відчуває нестачу коштів, але й інші установи культури міста теж потребують додаткового фінансування. Публікації в інформаційних виданнях міста, на інформаційних порталах в Інтернеті, якісно розроблений сайт, використання контекстної реклами, реклами в міському транспорті, наявність інформаційних вказівників сприятимуть тому, що про музей буде знати більша кількість людей і, тим самим, він зможе привернути увагу аудиторії.

Література

1. *Музей и новые технологии // На пути к музею XXI века / сост. и науч. ред. Н. А. Никишин. — М. : Прогресс-Традиция, 1999. — 216 с.*
2. *Музеи. Маркетинг. Менеджмент. Практическое пособие / сост. и науч. ред. С. Кози, В. Дукельский. — М., 2001.*
3. *Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв: Навч. посіб. / П. Горішевський, М. Ковалів, В. Мельник, С. Оришко. — Івано-Франківськ : Плай, 2005.*

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ І ЗІБРАННЯ У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО- ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ОБЛІКУ МУЗЕЙНИХ ФОНДІВ В ПРАКТИКУ

Л. М. Орел,

*зав. 3 науково-експозиційного
відділу ХІМ*

А. О. Фененко,

науковий співробітник ХІМ

Одним із феноменів останніх десятиліть, визначених швидким розвитком комп'ютерно-інформаційних технологій, є створення передумов для формування глобального інформаційного суспільства [2].

Важливість питання щодо формування інформаційного суспільства отримало відображення і в українському законодавстві. Зокрема, в законі «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [22] зазначається, що побудова інформаційного суспільства є одним з головних пріоритетів України. По відношенню до музеїв, закон, зокрема, передбачає «...створення в електронній формі архівних, бібліотечних, музейних фондів та інших фондів закладів культури, формування відповідних інформаційно-бібліотечних та інформаційно-пошукових систем з історії, культури, народної творчості, сучасного мистецтва України тощо... створення необхідної технічної і технологічної інфраструктури, електронних інформаційних ресурсів в архівах, бібліотеках та музеях, науково-дослідних установах з визначенням вимоги щодо обов'язкового зберігання в єдиному електронному форматі результатів наукової діяльності та забезпечити вільний доступ до

результатів наукових досліджень, створених за рахунок коштів Державного бюджету України...».

Включаючись в глобальний процес формування інформаційного суспільства, Україна переймає, в тому числі, нові підходи до процесу створення, обробки, накопичення та розповсюдження інформації, які, певною мірою, зачіпають і сферу наукових досліджень. Так, поряд із міжнародним рухом за «відкритий доступ» [14], що в останні роки набирає все більшої популярності, і який передбачає вільний доступ до наукових та навчальних матеріалів за допомогою інформаційних мереж, важливим для історичної науки є процес оцифрування основної джерельної бази досліджень — документного фонду, що включає архівні, бібліотечні та музейні фонди, а також створення інформаційних систем для роботи з оцифрованими зібраннями (один із найближчих прикладів спроби реалізації загальнодержавної системи — інформаційно-пошукові системи Міністерства культури Російської Федерації [11], в Україні представлені, здебільшого, лише поодинокі електронні каталоги на сайтах окремих бібліотек [23] чи музеїв [5], хоча досить перспективним є проект ELibUkr [25]). Створення подібних інформаційних систем, поряд із оптимізацією окремих моментів процесу проведення наукових досліджень, сприяє забезпеченню вільного доступу громадян до національного культурного надбання.

Одним із головних етапів створення повноцінної інформаційної системи є оцифрування (переведення в електронний вигляд) музейного зібрання, тобто створення електронної версії фондово-облікової та наукової документації музею, пов'язаних бібліотечних фондів, архівів, каталогів музею, а також електронного мультимедійного архіву (в першу чергу — архіву фотографій предметів музейних колекцій). Сама система має забезпечувати можливість онлайн-доступу (із визначенням відповідних рівнів доступу) до цифрового зібрання для співробітників даного музею, інших музеїв та наукових установ і закладів, а також громадян.

Таким чином, в будь-який момент часу музейний співробітник чи науковець матиме змогу зі свого робочого місця, без зайвих витрат часу, підібрати, за певними критеріями, музейні предмети для дослідження, переглянути всю доступну інформацію про конкретний музейний предмет, ознайомитись з обліковими документами, дослідити, за допомогою мультимедійних матеріалів, його зовнішній вигляд тощо. Це дає змогу значно спростити окремі моменти *науково-дослідної роботи*, уникнути непотріб-

них витрат часу. Співробітники, що працюють над дослідженням, атрибуцією та науковим описом нових надходжень, мають змогу знайти в системі описи подібних предметів, що може дати додаткову інформацію щодо нового предмету.

Оскільки музейні предмети та колекції лежать в основі всієї діяльності музею, створення інформаційних систем, що дозволяють автоматизувати певні елементи фондово-облікової діяльності, та впровадження їх в музейну практику, крім спрощення науково-дослідної роботи, дасть змогу оптимізувати, зробити ефективнішими й інші напрями музейної роботи.

Якщо розглянути *облікову роботу*, то одним із складних моментів є значний об'єм суто механічної роботи — оскільки практично ідентична інформація про предмет дублюється в різних облікових документах і ручне заповнення окремих документів (які часто мають великий об'єм і заповнюються в кількох екземплярах) може забирати багато часу. Монотонна механічна робота призводить до втомлюваності, а через це збільшується вірогідність виникнення помилок при заповненні документу і, як мінімум, до його зіпсування та необхідності заповнення документу наново. Одним із найпростіших варіантів спрощення цієї роботи є набір окремих документів за допомогою простих текстових редакторів, однак це не завжди може забезпечити значний ефект. Вирішуючи проблему виготовлення кількох копій одного документу, це не вирішує проблему повторного використання вже введеної інформації про предмети і коли, наприклад, необхідно заповнити інший документ, часто, доводиться вводити інформацію повторно. Крім цього, з часом, можливість повторного використання цих електронних документів ускладнюється через питання щодо актуальності інформації. На відміну від текстових редакторів, використання інформаційної системи дозволяє ввести всю інформацію про предмет одноразово, а потім, при необхідності, автоматично складати необхідні документи — слід лише визначити необхідні критерії, а вся необхідна інформація буде рознесена по графам документу автоматично. Крім цього, забезпечується можливість швидкого внесення змін та доповнень у введену в систему інформацію про предмет, а отже — в цілий ряд облікових документів, тож функціонування єдиної системи дає змогу повсякчас підтримувати введену інформацію в актуальному стані. Спрощення роботи з фондово-обліковою документацією, а також можливість отримання необхідної статистичної інформації про музейне зібрання чи окремі колекції,

дає змогу значно спростити звірення музейних фондів. Крім цього, наявність електронної копії фондово-облікової документації, сприяє збереженню паперової документації, оскільки остання не використовується без зайвої потреби. В той же час, система дає змогу оперативно відслідковувати «внутрішньомузейний рух» музейних предметів, що є значимим для музеїв з великим зібранням та активною експозиційною і культурно-освітньою роботою. Значний ефект також досягається в царині допоміжних форм обліку — в першу чергу — системі картотек. Інформаційна система дає змогу практично миттєво підбирати предмети і створювати переліки за відповідними критеріями (які можна визначити в будь-якому з полів, скажімо, науково-уніфікованого паспорту), без необхідності довготривалого «переривання» паперової картотеки (при наявності досить великого зібрання це може стати певною проблемою). За наявності мультимедійних матеріалів дослідник може одразу оцінити зовнішній вигляд предмета.

Одним із важливих моментів *фондової роботи* є процес комплектування музейних фондів. Інформаційна система дає змогу оперативно оцінювати наявність окремих «білих плям» у фондовому зібранні, визначити перспективні напрями процесу комплектування тощо. Також, наявність мультимедійного архіву часто виключає необхідність безпосередньої роботи з самим предметом в процесі наукового дослідження, його використання в експозиційній чи освітній роботі тощо, що сприяє збереженню предмета.

В ході *експозиційної роботи*, інформаційна система значно спрощує процес пошуку та підбору предметів для створення експозицій та виставок, виявлення цікавих тем, які можуть бути висвітлені за допомогою наявних в фондах предметів, дає змогу оцінити атрактивні якості предмету перед його замовленням. Також система спрощує заповнення наукової документації на експозицію чи виставку, в першу чергу — складання ТЕПу (при великій кількості предметів ручне заповнення документу займає багато часу і вимагає постійної роботи з обліковою документацією для переписування необхідної інформації про предмет), дозволяє проаналізувати документацію попередніх експозицій і виставок схожого профілю (за допомогою електронного наукового архіву). Також, система дає змогу створити мультимедійні онлайн-путівники по виставкам і експозиціям, де відвідувач може отримати необхідну інформацію про саму експозицію, її розділи і теми та представлені експонати, а також музейні предмети за цими темами, що зберігаються у фондах.

В рамках **культурно-освітньої роботи** система спрощує підготовку масових заходів, зокрема дозволяє швидко знаходити необхідні предмети, виявляти теми для заходів, які потенційно можуть зацікавити аудиторію не лише завдяки наративній інформації, але і завдяки наявності значної кількості цікавих предметів в фондах, які можуть бути використані в ході заходу. Спрощує підбір предметів, даючи змогу оцінити атрактивність предмету до його замовлення (за допомогою мультимедійного архіву), надає всю необхідну інформацію про предмет, яка може бути використана в ході масового заходу тощо.

Можливості, що надає інформаційна система, забезпечують доступ до архіву наукової та облікової документації музею та поточних матеріалів, спрощуючи проведення **методичної роботи**. В той же час, користувачі системи матимуть зручний доступ до повного комплексу методичних матеріалів, необхідних у поточній роботі.

Загалом, можливості, що надає інформаційна система, дають можливість спростити доступ громадян до національного культурного надбання та сприяють популяризації музейних зібрань маловідомих музеїв, забезпечуючи проведення, в тому числі, **маркетингової діяльності** музею. Поряд із забезпеченням можливості отримати систематизовану інформацію щодо предметів чи тем, які викликають найбільше зацікавлення у відвідувачів і загальним спрощенням підготовки матеріалів для презентації музейного продукту потенційній аудиторії, просте відкриття онлайн-доступу відвідувачам до оцифрованого зібрання може сприяти формуванню позитивного іміджу та спрощенню фандрейзингової діяльності. Недостатність експозиційно-виставкових площ та недоступність предметів, що знаходяться у фондосховищах для широкого загалу, які не дають змоги музеям представити аудиторії основну частину цікавих предметів [16], можливо, принаймні частково, компенсувати онлайн-демонстрацією, яка може стимулювати інтерес як потенційної аудиторії так і наукової спільноти до музею та його колекцій (зокрема, такий варіант представлення пам'яток, поряд зі створенням експозицій і виставок, випуском музейних видань та наданням консультацій, визначає Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання [20]). Особливо значимим це може бути для музеїв, розташованих за межами обласних центрів, які, через складність доступу до них, мають меншу можливість залучати туристичну аудиторію, однак

яскрава презентація музейних фондів чи цікавих експозиційних рішень в мережі, можуть значно сприяти рішенню потенційного відвідувача відвідати цей музей і підштовхнути туристичні кола до включення даного музею в свій туристичний маршрут. Одним із варіантів представлення колекцій цих музеїв, поряд із офіційними сайтами музеїв, є розміщення матеріалів у онлайн-каталогах музейних предметів — обласних, загальнодержавному (прикладом яких є каталоги Росії [3] та Білорусі [4]), а також міжнародних (наприклад, європейський портал Europeana [26]). Так само, система дає змогу зменшити час, необхідний на підготовку відповідей на запити громадян, водночас сприяючи підвищенню інформативності цих відповідей.

В той же час, створення інформаційної системи передбачає досить довготривалий процес з оцифрування зібрання і однією із проблем є те, що у музеїв з великим зібранням оцифрування може вимагати багато часу та зусиль. Тож, досить важливим є питання щодо організації оцифрування фондів таким чином, щоб це не забирало багато часу і не перешкоджало іншим напрямам поточної роботи співробітників і, в той же час, процес не розтягнувся на невизначений час. Оцифрування передбачає роботу в двох напрямках — роботу з наявними фондами та роботу з новими надходженнями. Найпростіше можна організувати роботу з новими надходженнями. Так, в музеях, де науково-уніфіковані паспорти заповнюються за допомогою ПК, досить легко замінити набір документу Word заповненням відповідних полів в інформаційній системі. Одночасно можна провести фотографування відповідних предметів. На виході, співробітник отримує пакет необхідних документів, які він може роздрукувати, а вся інформація про предмет потрапляє в інформаційну систему і може використовуватись для заповнення інших документів.

В той же час, оцифрування наявних фондів вимагає додаткових зусиль. За наявності значної колекції, оцифрування стає досить складним та довготривалим в реалізації процесом. В такому випадку, доцільним є поетапне оцифрування. Перший етап передбачатиме складання електронного каталогу, куди заноситиметься мінімум даних, необхідних для пошуку та підбору предметів: назва, облікові номери, дата та місце створення. Наступний етап — доповнення інформації про предмет із документів первинної реєстрації. Третій етап — внесення повного опису (відповідно до полів науково-уніфікованого паспорта). Одночасно може вестись фотографування предметів. Тут значну допомогу можуть надати

вже наявні матеріали — так, в музеї, часто, вже є фотоархів фондів предметів (однак, зазвичай, не систематизований), є певна кількість електронних документів, які можна, за певних доопрацювань, автоматично обробити за допомогою інформаційної системи тощо.

Незважаючи на переваги електронного обліку музейних фондів, повноцінному впровадженню подібних інформаційних систем в музейну практику перешкоджає низка проблемних моментів, які обумовлюють як невисокий рівень розповсюдження подібних інформаційних систем в українських музеях, так і поточне використання систем лише в якості допоміжних інформаційно-довідкових систем.

Однією із головних проблем є певна законодавча неврегульованість питання щодо електронного обліку музейних фондів. Так, хоча закон «Про музеї та музейну справу» [21] декларує можливість ведення фондово-облікової документації в електронному вигляді, а «Положення про Музейний фонд» [19] зазначає, що в електронному вигляді можуть вестись інвентарні книги, спеціальні інвентарні книги, книги надходження науково-допоміжного фонду, а також копії книг надходження, порядок ведення електронного обліку, який, відповідно до Положення, має бути встановлений Міністерством культури, на даний момент відсутній. Також, лише в стадії проектів знаходяться інструкції з обліку музейних фондів [9; 10], де містяться положення щодо електронного обліку, а в музеях України діючими залишаються «Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР» 1985 р. та «Инструкция по учету и хранению музейных ценностей из драгоценных металлов и драгоценных камней, находящихся в государственных музеях СССР» 1987 р., де можливість автоматизації облікової діяльності за допомогою комп'ютерних інформаційних систем, звичайно ж, не передбачена. Також відсутні відповідні загальнодержавні стандарти та методичні матеріали. Все це ускладнює для музеїв вирішення питання щодо впровадження інформаційних систем в свою практику, а для розробників програмного забезпечення — щодо структури програмного продукту. Тож в питанні електронного обліку музейних фондів Україна відстає не лише від країн заходу [18], але і сусідніх Росії та Білорусі [17] (зокрема, в останній, згідно нормативних документів, зокрема «Инструкции про порядок комплектування музейних фондів, внутрішньомузейного обліку...», відведено значне місце електронному обліку [1]). Однак, слід

зазначити, що згідно проекту «Концепції державної цільової національно-культурної програми розвитку музейної справи на період до 2018 року» [13] передбачено, зокрема, і комплекс заходів для впровадження електронного обліку музейних предметів.

Також, в багатьох музеях можна спостерігати відсутність необхідної для впровадження інформаційної системи технічної інфраструктури, а недостатній рівень фінансування галузі перешкоджає її створенню. Крім цього, можна відзначити недостатність підготовлених спеціалістів для повноцінної роботи з новими інформаційними технологіями, наслідком чого є низький рівень використання нових технологій в музейній роботі (починаючи зі створення власного Інтернет-представництва музею) [12]. Особливо ці проблеми постають перед музеями, що знаходяться за межами обласних центрів.

Одним із нагальних є також питання щодо вибору програмного забезпечення. Незважаючи на те, що впровадження подібних інформаційних систем в практику музеїв України розпочалося ще у 90-х рр. XX ст. і в тих закладах, де подібні системи працювали, було оцифровано значну кількість інформації [15] (наприклад, в то час інформаційні системи були створені в Харківському історичному музеї [6] та Харківському художньому музеї [7]), загалом, в даний час, лише незначна частина музейних закладів України має діючі інформаційні системи, причому програмне забезпечення, що використовується для створення інформаційних систем, вирізняється значним різноманіттям. Так, крім значної кількості іноземних розробок (в першу чергу російських) [24], представлена певна кількість суто українських програмних продуктів, часто розроблених на замовлення конкретних музейних закладів. Однак, використання різнопланового програмного забезпечення, де, часто, різняться підходи до опису та представлення даних, обумовлене, в тому числі, і відсутністю відповідних стандартів, у майбутньому, може ускладнити створення єдиної загальнодержавної системи [8]. А крім цього, значна частина найпоширеніших розробок платні, що перешкоджає їх широкому розповсюдженню у музейних закладах. Так само, використання іноземних розробок може поставити питання щодо їх локалізації.

Одним із можливих варіантів вирішення цих проблем є перехід від локальних інформаційних систем до централізованої інформаційної системи електронного обліку, доступ до якої музеї отримуватимуть за допомогою комп'ютерних мереж. В даному випадку, окремі музеї будуть позбавлені необхідності закупів-

лі дорогого програмного забезпечення, додаткового технічного обладнання та забезпечення технічної підтримки системи. Мінімальні апаратні вимоги для роботи з централізованою системою — ПК з постійним доступом до мережі Інтернет, фотоапарат і сканер. Централізована система може забезпечити вищий рівень захисту інформації, сприяє вирішенню проблеми стандартизації опису та представлення інформації, спрощує створення обласного та загальнодержавного каталогу музейних предметів та передачу у каталоги актуальної інформації тощо.

Таким чином, одним із нагальних питань останніх років є формування в Україні інформаційного суспільства, одним із елементів якого є розвиток загальнодоступної інформаційної інфраструктури, зокрема оцифрування музейних зібрань та створення інформаційних систем для роботи з оцифрованими зібраннями. Подібні системи не лише спрощують доступ громадян до національного культурного надбання, але і оптимізують основні напрями музейної роботи та полегшують проведення науково-дослідної роботи на основі музейних зібрань. В той же час, на заваді стоїть низка проблем, зокрема, певна законодавча неврегульованість, що має бути вирішеною в ході реалізації Державної цільової національно-культурної програми розвитку музейної справи на період до 2018 року, та відсутність необхідної технічної інфраструктури і спеціалістів, а також проблеми, пов'язані з програмним забезпеченням, одним із варіантів вирішення яких є створення централізованої інформаційної системи (загальнодержавної або обласних).

Література

1. *Аб зацвярджэнні Інструкцыі аб парадку камплектавання музейных фондаў, унутрымузейнага ўліку, навуковай апрацоўкі і захоўвання музейных прадметаў і музейных калекцый, уключаных у Музейны фонд Рэспублікі Беларусь, навукова-дапаможных і сыравінных матэрыялаў і Палажэння аб фондава-закупачнай камісіі музея* [Електронний ресурс] : Пастанова ад 1 лістапада 2007 г. № 44 / Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь. — Режим доступу: <http://www.lawbelarus.com/repub2008/sub04/text04790/index.htm>
2. Войтович Р. Глобальне інформаційне суспільство як форма суспільного розвитку [Текст] / Р. Войтович // *Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України*. — Вип. 24 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України

- В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. — Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. — С. 147–158.
3. Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://goskatalog.ru/site/>
 4. Дзяржаўны каталог Музейнага фонду Рэспублікі Беларусь [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dkmf.by/>
 5. Електронний каталог предметів Харківського історичного музею [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://museum.kh.ua/poshuk/>
 6. Єрнульова В. М. Актуальні аспекти науково-дослідної роботи Харківського історичного музею [Текст] / В. М. Єрнульова // Перші Сумцовські читання: тези наукової конференції, присвяченої 75-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди 17–18 квітня 1995 р. — Харків, 1995. — С. 13–14.
 7. Жубр М. С. Багатотаблична база даних Художнього музею [Текст] / М. С. Жубр // Другі Сумцовські читання: тези наукової конференції 18 квітня 1996 р. — Харків, 1996. — С. 38–39.
 8. Зубенко В. Программувати, нельзя учесть... [Електронний ресурс] / В. Зубенко. — Режим доступу: <http://prostir.museum/publications/ua?id=893>
 9. Інструкція з музейного обліку, зберігання та використання пам'яток державної частини музейного фонду України [Електронний ресурс]: проект / Міністерство культури України. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/88140>
 10. Інструкція з музейного обліку і зберігання музейних предметів з дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, які знаходяться в музеях України [Електронний ресурс]: проект / Міністерство культури України; Міністерство фінансів України. — Режим доступу: <http://assay.gov.ua/w/assaygovua.nsf/debcbcc2d2ccdaec2256f3f0048a918/8fec1fc5004f2924c2257a0d004c5fb4!OpenDocument>
 11. Информационно-справочные ресурсы Министерства культуры Российской Федерации [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://resursy.mkrf.ru/>
 12. Кожолянко Г. Проблемы и перспективы развития музейного дела в Украине [Текст] / Г. Кожолянко, А. Мойсей, И. Воротняк // *Codrul Cosminului*. — 2011. — Anul XVII. — Nr. 2. — P. 147–157.
 13. Концепція державної цільової національно-культурної програми розвитку музейної справи на період до 2018 року [Електронний ресурс]: проект / Міністерство культури України. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/docscatalog/document?id=300278>
 14. Копанєва В. О. Бібліотека та мережева інформація / В. О. Копанєва // Вісник книжкової палати. — 2007. — № 2. — С. 31–36.
 15. Копитько О. Завантаження почалось... [Електронний ресурс] / О. Копитько, В. Піоро. — Режим доступу: <http://prostir.museum/center/ua/bulletindetail?id=22&bid=5>

16. Кузьмук О. Роль музеїв у культурному та соціально-економічному розвитку країни: зарубіжний досвід [Електронний ресурс]: аналітична записка / О. Кузьмук; Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/270/>
17. Піоро В. Музейний облік у Росії та Білорусії [Електронний ресурс] / В. Піоро. — Режим доступу: <http://prostir.museum/center/ua/bulletindetail?id=5&bid=1>
18. Піоро В. Музейний облік у Франції та Великобританії [Електронний ресурс] / В. Піоро. — Режим доступу: <http://prostir.museum/center/ua/bulletindetail?id=13&bid=4>
19. Про внесення змін до Положення про Музейний фонд України [Електронний ресурс]: постанова від 03.11.2010 № 1007 / Кабінет Міністрів України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1007-2010-%D0%BF>
20. Про затвердження Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання [Електронний ресурс]: наказ від 25.10.2001 № 653 / Міністерство культури і мистецтв України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02>
21. Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс]: закон від 29.06.1995 № 249/95-ВР / Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>
22. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки [Електронний ресурс]: закон від 09.01.2007 № 537-V / Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16>
23. Фененко А. О. Використання інформаційних мереж при побудові виставок з сучасної історії [Текст] / А. О. Фененко // Вісімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2012 р. / Харківський історичний музей. — Х. : Майдан, 2012. — С. 43–50.
24. Шевцов І. П. Сучасний стан розвитку музейних інформаційних систем [Текст] / І. П. Шевцов // Вісімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2012 р. / Харківський історичний музей. — Х. : Майдан, 2012. — С. 113–119.
25. ELibUkr [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.elibukr.org/>
26. Europeana [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.europeana.eu/portal/>

ДОВОЄННА КОЛЕКЦІЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ЗБІРЦІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

М. В. Хоружа,

ст. науковий співробітник ХІМ

Археологічна колекція Харківського історичного музею веде своє походження з фондів Українського державного історичного музею, утвореного у 1930 р. на базі Музею Слобідської України (заснований у 1920 р.). Саме з 1930 р. у музеї з'являється відповідний підрозділ та починають формуватися археологічні фонди, бо до цього часу археологічний відділ, а відтак і археологічні колекції, були відсутні [1, с. 176]. З 1930 р. співробітники музею активно включились у роботу з дослідження пам'яток археології різних часів та археологічних культур на території не тільки сучасної Харківської області, а і низки сусідніх областей (Полтавської, Запорізької, Дніпропетровської та інших) [1, с. 176–177]. Саме в цей час до археологічних фондів музею потрапляють і артефакти, що пов'язані з відкритою на початку ХХ ст. біля С. Верхній Салтів Вовчанського повіту місцевим вчителем В.О. Бабенко салтівської археологічної культури. Так, у 1934 р. був ліквідований Вовчанський краєзнавчий музей і його колекція салтівських старожитностей була передана на постійне збереження до фондів нашого музею. Усього до фондів надійшло 384 предмети матеріальної культури аланського населення салтівської культури [4, с. 9], котрі були отримані при розкопках катакомбного могильнику біля С. Верхній Салтів В.О. Бабенко у дореволюційні часи та у 20-ті роки ХХ ст. Більшість з цих предметів демонструвалися на виставці, що була присвячена XII Археологічному з'їзду, котрий проходив у Харкові у 1902 р. (№ 743 — 1126) [5, с. 131–177]. Відомості про надходження до початку Великої Вітчизняної війни до фондів музею інших предметів, котрі були б пов'язані з салтівською археологічною культурою, відсутні. Це пов'язано з тим, що 10 жовтня 1941 р. на станції Олексіївка Белгородської області ешелон, яким евакуюувалась частина колекції музею та облікова документація, попав під бомбардування німецької авіації і прямим попаданням авіабомби один з вагонів був повністю знищений. Загинули директори двох музеїв — І. Яблучник та С. Компанієць, що супроводжували музейні колекції, згоріла і облікова документація. Вцілілі під час бомбардування музейні експонати,

за розпорядженням коменданта станції були зібрані бійцями винищувального батальйону, упаковані у 8 ящиків та відправлені до Уфи, де пробули до 1944 року [1, с. 177].

Більшість салтівських речей, що зберігалися у фондах музею не були евакуйовані на схід і залишилися у Харкові. Доля їх пов'язана з Музеєм Слобожанщини (директор О. М. Рудинський), який виник в окупованому німцями Харкові у листопаді 1941 р. шляхом об'єднання чотирьох музеїв (історичного, краєзнавчого, антирелігійного та Музею революції) наказом міської управи. Вони були експоновані на «Археологічній виставці», котра була відкрита 1 листопада 1942 р. у приміщеннях колишнього педагогічного інституту за адресою Сумська, 33. Для більшої наочності при створенні виставки, окрім артефактів з колекції Музею Слобожанщини, були залучені музейні предмети з археологічної та етнографічної збірок археологічного та етнографічного музеїв Харківського університету. Таким чином, в одному місці були зібрані предмети салтівської культури з фондів усіх харківських музеїв, котрі репрезентували собою результати багаторічних досліджень катакомбних могильників біля С. Верхній Салтів харківськими археологами — В. О. Бабенко, О. М. Покровського, Г. І. Тесленка та інших.

1 листопада 1942 р. виставка, що майже повністю була присвячена давній історії України, була відкрита. Вона складалась з 9-ти розділів. Один з розділів був присвячений салтівській археологічній культурі, яку розмістили в одному залі разом з матеріалами вікінгів VI–X ст. н. е. та Київської Русі XI–XII ст. н. е. (зала № 9) [2, с. 23; 3, с. 7–8]. Виставка проіснувала до лютого 1943 р. В ніч з 14 на 15 лютого 1943 р., перед тим як залишити місто, німецькі окупанти запалили будинок, в якому розташовувалася виставка, що призвело до знищення та часткового пошкодження значної кількості експонатів [3, с. 6–9]. Після остаточного визволення Харкова у серпні 1943 р. співробітником музею І. Ф. Левицьким протягом трьох сезонів проводилися систематичні розкопки зруйнованого будинку, де розташовувалася виставка, з попелища вилучалися археологічні речі. У зв'язку з тим, що вся облікова документація музеїв загинула, І. Ф. Левицьким та С. О. Семеновим-Зусером по пам'яті був складений цікавий документ: «Инвентарная опись культурно-исторических ценностей и материалов Украинского исторического музея, разграбленных и уничтоженных немецко-фашистскими захватчиками в 1941–1943 гг.» [4]. Цей опис містить докладний перелік археологічних матеріалів з довоєнних колекцій харківських музеїв [4, с. 9; 2, с. 23].

У цьому інвентарному описі під № 142 значаться: «Материалы из раскопок Салтовского могильника (Хазары, VII–IX в. н. э.). Орудия и оружие из железа, сбруя. Бронзовые, серебряные и костяные оклады ножен, металл, домашн. предметы. Поясные наборы, бляшки от ремней обуви. Перстни, сережки из бронзы и серебра. Бронзовые пуговицы, браслеты, цепочки, бубенчики. Бусы из сердолика, стекла, смальты, горного хрусталя, янтаря и др. материалов. Зеркала из бронзы и белого сплава и др. предметы туалета и домашнего обихода. Керамика, остеологические остатки (кости черепа). Раскопки В. А. Бабенко. Кат. стр. 145–149, № № 743–813, 816–948, 959–1026, 1027–1046, 1049–1183, 1194–1201 — 435 предметов. Раскопки А. Покровского. Кат. стр. 159–173, № № 1203–1268, 1270–1313, 1315–1400, 1402–1405, 1407–1537, 1560–1593 — 365 предметов. Раскопки после XII археологического съезда. По неполным данным — 750 предметов.» [4, с. 9]. Таким чином, на виставці, що розташовувалася в будинку № 33 по вулиці Сумській, експонувалося у 1941–1943 рр. близько 1550 предметів матеріальної культури салтівського населення.

Зберігся реєстр предметів, котрі були вилучені І.Ф. Левицьким на згайріщі археологічної виставки у 1943–1944 рр. [7]. Речі в цьому реєстрі розташовані відповідно до тих залів, в яких вони експонувалися, наприклад: «Кімната № 6, тема «Греція та скіфи». Таким чином, реєстр І.Ф. Левицького містить перелік вцілілих музейних предметів, дослідником була проведена їх систематизація, опис та часткова атрибуція. Так, І. Ф. Левицьким були зафіксовані речі з вітрини під східною стінкою кімнати № 7 (тема «Готи»), котрі за описом відповідають виробам салтівських майстрів. Усього тут було знайдено 91 музейний предмет, більшість з яких була представлена фрагментами або уламками [7, с. 27]. Саме цей реєстр ліг в основу нових інвентарних книг Харківського історичного музею, при цьому Харківський історичний музей став спадкоємцем залишків довоєнних збірок Археологічного музею Харківського університету, у якому зберігалися матеріали з розкопок катакомбного могильника біля С. Верхній Салтів експедиціями В. О. Бабенко, О. М. Покровського та інших харківських дослідників.

Речі салтівської культури, що були отримані на попелищі утворили нову археологічну колекцію, котра отримала шифр Арх. 30. На сучасний момент ця колекція нараховує 191 музейний предмет. Колекція складається з 8 керамічних посудин (гличики, горщики), 144 намистин (скляних та сердолікових), бронзових

браслетів, перснів, каблучок, елементів поясної гарнітури, предметів господарсько-побутового призначення (ножі, тесла-мотижки, вудила, стремена тощо), предметів військового спорядження (сокири-чекани), амулети. Таким чином, найбагатша колекція салтівських старожитностей, що пов'язана з багаторічними дослідженнями катакомбного могильника біля С. Верхній Салтів і зберігалася в харківських музеях під час Великої Вітчизняної війни, майже повністю загинула — з кількох десятків тисяч музейних предметів залишилося лише 191. Про багатство колекції салтівських старожитностей свідчить лише той факт, що лише В.О. Бабенко розкопав у Верхньому Салтові за різними підрахунками близько 255 катакомбних поховань [6, с. 145; 8, с. 117]. З 1992 по 2012 рр. археологічними експедиціями Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна та В. С. Аксьонова біля С. Верхній Салтів розкопали 215 поховань салтівської культури та поповнили археологічну колекцію музею майже 30 тисячами музейних предметів, котрі характеризують господарство, військову справу та ідеологію аланського компонента салтівської археологічної культури.

Література

1. Аксьонов В. С. Археологічні фонди Харківського історичного музею: історія формування колекції / В. С. Аксьонов, Л. І. Бабенко // Вісімнадцяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства». — Харків : Майдан, 2012. — С. 176–184.
2. Бабенко Л. И. К истории коллекции предметов Литого (Мельгуновско-го) кургана / Л. И. Бабенко // Российская археология. — 2012. — № 3. — С. 20–27.
3. Відділ археології Харківського історичного музею (1991–2010). Бібліографічний покажчик / укладачі В. С. Аксьонов, Л. І. Бабенко. — Харків, 2011. — 48 с.
4. Инвентарная опись культурно-исторических ценностей и материалов Украинского исторического музея, разграбленных и уничтоженных немецко-фашистскими захватчиками в 1941–1943 гг. — Харьков, 1943. — 12 с.
5. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. — Харьков, 1902. — 234 с.
6. Кадеев В. И. Украинский археолог, краевед и этнограф В. А. Бабенко (к 120-летию со дня рождения / В. И. Кадеев // Древности 1996. — Харьков, 1997. — С. 144–146.

7. Реєстр експонатів та фондів матеріалів, знайдених під час розкопок в спаленому німецько-фашистськими окупантами будинку Україн. Історичного Музею в Харкові, на Пролет. пл. 2. Розкопки в жовтні 1943 р. по лютий 1944 р. — Харків, 1944. — 53 с.
8. Чернігова Н. В. Бабенко В. О. та дослідження археологічного комплексу в С. Верхній Салтів / Н. В. Чернігова // Археологія. — 2000. — № 4. — С. 116–119.

АНТИЧНИЙ ГЛЕЧИК З РОЗКОПОК Д. І. БАГАЛІЯ (З ФОНДІВ ХІМ)

*К. Ю. Пеляшенко,
мол. науковий співробітник ХІМ*

Певну частину археологічної колекції фондів Харківського історичного музею складають матеріали дореволюційних розкопок, переважна більшість якої під час трагічних подій Великої Вітчизняної війни була депаспортизована. Свого часу багато матеріалів не було в повному обсязі введено до наукового обігу, як правило публікації обмежувалися лише текстовими описами виявлених знахідок та лише деякі з них проілюстровані або сфотографовані. Отже, і сьогодні у фондах музеїв зберігаються експонати з дореволюційних розкопок, що досі не отримали повного висвітлення у науці.

Дана замітка присвячена одній знахідці, що зберігається в фондах Харківського історичного музею — це античний гончарний глечик (Рис. 1). Його основні параметри: загальна висота — 22,5 см, діаметр вінця — 10,6 см, діаметр дна — 8,4 см, діаметр тулубу — 16 см. Глечик вироблений на гончарному крузі з однорідної сірої глини, товщина стінок — 0,3–0,5 см. Вінця його мають потовщення на краї, що оформлені у вигляді косої зрізу, вузьке високе горло, яке розширюється до верху, округлий тулуб та невисокий кільцевий піддон, висотою 1 см. Плоска у перетині ручка, розмірами 3 х 0,8–1 см, вигнута у вигляді знаку питання, верхній край прикріплений до вінця, нижній до тулубу. Поверхня глечика має лискування темно-сірого кольору, що збереглося лише у деяких місцях. Глечик склеєно з фрагментів, верхня частина ручки була догіпсована. На зовнішній поверхні є шматки та краплі розплавленого скла, які вказують на те, що експонат, скоріш за все, був у вогні.

Глечик має напис на тулубі чорною тушшю: «Валковский р-н кург. 2 раск. Багалея» (фото). Влітку 1903 р. на території Валківського повіту Д. І. Багалієм були проведені розкопки курганної групи, що потім в науковій літературі дістали назву курганів біля хут. Настільного (територія сучасного Краснокутського району). Результати дослідження курганів були опубліковані в Трудах XIII Археологічного з'їзду, в публікації подано текстовий опис поховань та знахідок знайдених в цих комплексах, також подано фото залізного спису з дротиком, і двох золотих бляшок [3]. В тексті зазначено, що у кургані 2 (група 1) знайдено тільки дві посудини, та одна з них «...среднего размера в форме кувшина с одною ручкою (точный вид малороссийскаго глечика). Он также был сделан из красноватой, но более темной глины, а сверху был, по-видимому, натерт черной матовою краскою» [3, с. 373]. Отже, схожість описаного посуду з нашим глечиком, а також підпис на тулубі дає певні підстави ототожнювати експонат саме з похованням кургану 2 групи 1 біля хут. Настільного.

Далі спробуємо прослідкувати можливий шлях потрапляння сіроглиняного глечика до фондів Харківського історичного музею. Не дивлячись на те, що дослідження згаданої курганної групи проводилось у рамках програми розробленої Д. І. Багалієм до XIII Археологічного з'їзду у м. Катеринославі (сучасний Дніпропетровськ), всі матеріали розкопок, авторами яких були члени Харківського історико-філологічного товариства, передані до Харківського Імператорського університету. Ця інформація зазначена у Таблиці розподілення старожитностей, Звіту Імператорської Археологічної Комісії за 1903 р. [12, с. 205]. Отже матеріали розкопок увійшли до фондів Музею красних мистецтв та старожитностей університету, що з 1920 року стає Археологічним музеєм (міського статусу) [6, с. 105]. На початку Великої Вітчизняної війни, під час першої окупації Харкова у 1941 р. значна частина колекції археологічного музею була знищена та пограбована [6, с. 107]. Збережену ж частину експонатів зведено до приміщення колишнього педінституту за адресою вул. Сумська, 33, де разом з археологічними збірками Музею Слобожанщини увійшли до «Археологічної виставки», що була урочисто відкрита 1 листопада 1942 р. [13, с. 69]. 14 лютого 1943 р. німецькі війська, залишаючи місто підпалили будинок де розміщувалась виставка, в результаті чого значну частину експонатів було знищено або пошкоджено. Вже з кінця 1943 р. розпочалися роботи з рятування археологічної колекції, які організував завідуючий

відділом первіснообщинного ладу І. Ф. Левицький. Оскільки попередня облікова документація була втрачена, з 1943 по 1945 рр. складено реєстр вцілілих предметів [1, с. 178]. Таким чином, до фондів Харківського історичного музею увійшли знахідки з довоєнної колекції Археологічного музею, що вціліли після пожежі, серед яких, вірогідно, і був античний глечик з розкопок Д. І. Багалія. На користь цього побічно свідчать залишки скляного шлаку на тулубі посудини — сліди пожежі.

Що стосується археологічної інтерпретації експонату. Сіроглиняні гончарні глеки зустрічаються досить рідко у складі поховального інвентарю скіфського часу. Схожий за розмірами, формою та способом обробки поверхні посуд знайдений у комплексах, що датуються IV ст. до н.е. Ідентичні гончарні глечики виявлені в кургані 3 (поховання 5) та 5 (поховання 1) могильника біля С. Погоріле в Придніпровському терасовому Лісостепу [10, с. 14, 15, 20, 22, рис. 35, 1, рис. 40, 1; 14, рис. 8, 1, рис. 10, 1]. Схожий глечик зафіксований в похованні кургану 8 біля С. Куп'єваха в Поворсклі, що датовано третьою чвертю IV ст. до н. е. [4, с. 10, рис. 8, 9]. Гончарний сіроглиняний глек з рифленим горлом походить з комплексу кургану 22 Пісочинського могильника [2, с. 28, рис. 31, 2]. Відомі аналогії і серед матеріалів Дніпровського Лісостепоного Правобережжя (Журовка, курган 429), а також Степової Скіфії (Широке, курган 5) [7, рис. 33, 16; 8, рис. 8]. Аналогічні за формою, але дещо менші за розмірами глечики знайдені в похованнях некрополю Ольвії (поховання № 13 (1902 р.), 54 (1906 р.), 33 (1911 р.), 57 (1912 р.)) [9, с. 63–65, рис. 23, 2–3; 15, fig. 4–5, fig. 7]. Також, серед матеріалів Єлізаветівського городища два цілі глеки зафіксовані у нашаруваннях IV — початку III ст. до н. е. [5, с. 71, табл. XL, 5–6].

Майже всі відомі аналогії датуються в межах IV ст. до н. е. Не виключенням є і наш глечик. З публікації Д. І. Багалія можна зробити висновок, що, скоріш за все, вся курганна група біля хут. Настільного була споруджена у пізньоскіфський час. Серед датуючого інвентарю можна зазначити золоті нашивні бляшки з зображеннями грифонів та оленя, золоті сережки, амфора з клеймом, у ряді комплексів знайдені буси у формі пірамідок з синього скла [2, с. 373–376]. Всі речі знаходять аналогії в комплексах IV ст. до н. е.

Складним та дискусійним є питання про центри виготовлення подібного сіроглиняного гончарного посуду. Так, І. Б. Брашинський пов'язував знахідки сіроглиняної гончарної кераміки на Єлізаветівському городищі з імпортом боспорських центрів, наводячи

певні аналогії серед посуду Пантікапею [5, с. 71]. Глечик з кургану 5 біля С. Широке Н. А. Онайко також пов'язує з боспорським імпортом [11, с. 100]. Знахідки ж ідентичних форм у некрополі Ольвії нібито свідчать про їх місцеве ольвійське виробництво.

Отже, сіроглиняна гончарна кераміка, в тому числі і розглянуті нами глечики виготовлялись у ряді міст Боспору та в Ольвії. Для більш точного визначення центрів виробництва необхідні хіміко-технологічні дослідження та співставлення з місцевими гончарними глинами.

Таким чином, до предметів грецького імпорту з поховальних пам'яток Лісостепової Скіфії можемо додати ще одну відому знахідку — сіроглиняний гончарний глечик IV ст. до н. е., що з певною долею вірогідності походить з кургану 2 (група 1) могильника біля хут. Настільного, дослідженого Д. І. Багалієм у 1903 році.

Література

1. Аксьонов В. С. Археологічні фонди Харківського історичного музею: історія формування колекції / В. С. Аксьонов, Л. І. Бабенко // Вісімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства». — Харків, 2012. — С. 176–183.
2. Бабенко Л. І. Песочинский курганный могильник скифского времени / Л. І. Бабенко. — Харьков, 2005. — 284 с.
3. Багалей Д. И. Раскопка курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ. летом 1903 года / Д. И. Багалей // Труды XIII Археологического съезда. — Т. 1. — М., 1907. — С. 369–378.
4. Бойко Ю. Н. Погребения VII–IV вв. до н. э. курганного могильника у С. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени) / Ю. Н. Бойко, С. И. Берестнев. — Харьков, 2001. — 144 с.
5. Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V–III ст. до н. е. / И. Б. Брашинский. — Ленинград, 1980. — 267 с.
6. Зайцев Б. П. Археологический музей Харьковского университета / Б. П. Зайцев, В. А. Латишева // Вестник Харьковского университета. — № 362. — Харьков, 1992. — С. 103–110.
7. Ковпаненко Г. Т. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый. — К., 1989. — 336 с.
8. Ковпаненко Г. Т. Скифские курганы на юге Херсонщины / Г. Т. Ковпаненко, Э. В. Яковенко // Скифские Древности. — К., 1973. — С. 253–265.
9. Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V–IV ст. до н. е. / Ю. І. Козуб. — К., 1974. — 184 с.

10. Круц В. А. Отчет о работе Бортнической экспедиции в 1975 г. / В. А. Круц, В. Н. Погорелый // *Науковий архів Інституту археології НАН України*. — 1975/9. — 35 с.
11. Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н. э. / Н. А. Онайко // *САИ*. — Вып. Д1-27. — М., 1970. — 212 с.
12. Таблица распределения древностей // *Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1903 год*. — СПб., 1906. — С. 201–217.
13. Рибальченко Л.Л. Харківський історичний музей в період німецької окупації 1941–1943 рр. / Л. Л. Рибальченко // *Культура України*. — Вип. 3. — Харків, 1996 — С. 62–71.
14. Фяалко Е. Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи / Е. Е. Фяалко. — К., 1994 — 53 с.
15. Ilyina Y. L. Grey pottery from the Late Classical / Early Hellenistic period Olbia necropolis based on materials from the Hermitage museum // *Pontica XLII supplement I: Pontic Grey Wares*. — Romania, 2009. — p. 77–92.

МАТЕРІАЛИ КРЕМАЦІЙНОГО МОГИЛЬНИКА КИЦІВКА (У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ)

В. С. Аксьонов,
канд. іст. наук, зав. відділу
археології ХІМ

В сер. XX ст. в басейні Сіверського Дінця було досліджено невеликий могильник салтово-маяцької культури з кремаційним обрядом поховання [15] За цим некрополем подібні могильники отримали назву «пам'ятки Новопокровського типу». В подальшому було досліджено декілька аналогічних пам'яток в Подонцов'ї, а також в Кубано-Чорноморському регіоні [6; 21, с. 279–280]. Влітку 2011 р. експедицією Харківського історичного музею були проведені дослідження ранньосередньовічного кремаційного могильника біля С. Кицівка Печенізького р-ну Харківської обл. Могильник розташований на високому мисі лівого берега р. Велика Бабка, неподалік від її впадіння в р. Сіверський Донець. Над рівнем В. Бабки (+88.1 за балтійською системою висот) пам'ятка підвищена на 55–65 м. Могильник займає похилу площадку, що поступово знижується до річки в напрямку з південного сходу на північний захід. Некрополь віддалений від південної околиці села на 0,35 км; він має розміри не менше 300×100 м та площу біля 3 га. Було досліджено

ділянку площею 200 м², виявлено 6 кремаційних безурнових поховань та 1 тризну.

До фондів музею надійшло 152 предмети. Серед речей, що були знайдені на могильнику, представлені як залізні предмети, так і вироби з кольорових металів. Так, в досліджених похованнях були представлені прикраси (скляне та сердолікове намисто, браслети, сережки, пронизки), металеві деталі одягу (гудзики, бубонці, фібули, ланцюжки), побутовий інвентар (ножі, металеві деталі піхов ножів, кресала, фрагменти залізних казанів), предмети озброєння (наконечники стріл, металеві деталі сагайдаку, наконечник списа), елементи поясної гарнітури. Серед залізних предметів інтерес викликають вудила з цвяхоподібними псаліями, пінцет, фібула, вите кільце від ручки «вилки для діставання м'яса з казана». Всі предмети носять сліди перепалення та збереглися надзвичайно добре. Колекція бронзових речей включала до себе половинки туалетних скриньок (рис. 1, 8); 2 чумбурні блоки шарнірного типу: у одного з них підвіска втрачена повністю (рис. 1, 13), у іншого вона сильно обламана (рис. 1, 14); бронзовий сагайдачний крючок (рис. 1, 15); крупну прорізну поясну бляшку (рис. 1, 17). Також в колекцію увійшли 2 пряжки: одна з них є кільцем з прямокутним щитком-рамкою (рис. 1, 10), друга відрізняється більшими розмірами та наявністю з протилежного боку кільця ще одного щитка-рамки (рис. 1, 11). Цікавим предметом є біметалеве кресало з литою бронзовою спинкою, до якої була закріплена залізна пластина. Бронзова частина кресала являє собою низьку п'ятикутну рамку, до якої включено зображення трьох лотосів (рис. 1, 9). Орнамент пророблений з обох боків кресала; центральна квітка є вищою за бокові (нахилені до центрального лотосу) за рахунок наявності стилізованого стебла-підставки. Оформлення квіток лотосу дозволяє датувати даний предмет 790–830 рр. н. е. [24, рис. 25, 12, 13]. Срібні предмети представлені залишками декількох поясних наборів: пряжкою (рис. 1, 1); лотосоподібними бляшками з колечком (рис. 1, 2) та без нього (рис. 1, 3); уламками 3 ідентичних пряжок-накладок (рис. 1, 4–6); бляшкою-накладкою (рис. 1, 7).

Інвентар, знайдений в досліджених похованнях, є досить характерним для пам'яток салтово-маяцької культури та має широкі аналогії в салтівських старожитностях [17, рис. 36; 37]. При цьому інвентар поховань могильника біля с. Кицівка демонструє найбільшу спорідненість з інвентарем салтівських кремаційних поховань басейну Сіверського Дінця та одночасних поховань

Кубано-Чорноморського регіону. Особливо ця ідентичність проявляється в предметах озброєння, прикрасах, елементах одягу.

Так, з поховання 1 походить фрагмент рамчатого наконечника стріли. Такі ромбоподібні рамчаті наконечники стріл для салтівських пам'яток Подонцов'я є рідкісним типом: по одному екземпляру було знайдено в Новопокровському могильнику та в комплексі біля с. Кочеток [8, рис. 1, 13]. Значно більша кількість подібних наконечників знайдена в кремаціях могильників Кубано-Чорноморського регіону: Дюрсо, Казазово 2, Молдованівському, Ленінському Шляху [9, табл. 89, 32–35; 19, с. 22, рис. 4, 1–16; 20, с. 290, рис. 3, 22–24, 27–30].

В похованні № 3 були знайдені фрагменти золотих сережок. Їх можна реконструювати як дротяні кільця овальної форми з незамкнутими кінцями, у нижній частині яких розташовані пустотілі привіски у вигляді «булави», що складається з циліндра з припаяною до нього у нижній частині порожньою кулькою. Одна сторона дротяного кільця розплющена у пластину, що по зовнішньому боку прикрашена трьома вертикально розташованими низками зерні. Привіску сережки прикрашено зерню, що утворює геометричний орнамент у вигляді трикутників. Сережки цього типу мають дуже вузьке коло аналогій. Подібні сережки добре представлені в кремаційних похованнях могильника Суха Гомільша на Харківщині (18 екземплярів) [5, с. 138–139, рис. 15, 28]. В похованнях біритуального Красногорського некрополя також були виявлені аналогічні сережки та їх фрагменти [1, рис. 1, 24, 25]. Із зруйнованого салтівського інгумаційного поховання біля с. Заліман походить подібна — але виготовлена зі срібла — сережка [16, табл. I, 4]. Ще одну сережку було знайдено у катакомбному похованні на Верхньо-Салтівському могильнику [23, с. 354, табл. I, рис. 2, 3]. За межами Подонцов'я сережки такого типу знайдені в кремаціях Борисівського некрополя [22, табл. V, 9] та могильника Дюрсо [9, табл. 88, 4–8].

В матеріалах могильника представлені фрагмент та цілий екземпляр фібули, що відносяться до типу двочленних. Спинка цих фібул плавно зігнута і закінчується пружиною з нижньою тятивою. Кінець п'ятки загнутий догори, утворюючи завиток. Приймальник високий, пластинчатий. Подібні фібули — типу 7 за А. В. Дмитрієвим — добре представлені в кремаціях Борисівського некрополя та могильника Дюрсо [9, табл. 88, 19–22; 22, табл. V, 22–25]. В матеріалах Подонцов'я найбільша кількість фібул цього типу була знайдена в кремаційних похованнях Сухогомільшан-

ського, Красногорського могильників; в комплексах біля с. Тополі та Кочеток [5, с. 125–126, рис. 9, 17; 8, рис. 1, 16; 15, рис. 31, 1;], тоді як в аланських пам'ятках подібні фібули є поодинокими: аналогічні фібули знайдені лише в шести похованнях Дмитрієвського могильника [18, рис. 59].

Отриманий матеріал в цілому знаходить найширші аналогії в старожитностях салтівської археологічної культури другої половини VIII — першої половини X ст. Втім, деякі з речей дозволяють більш точно визначити час існування кремаційного могильника біля с. Кицівка. Такими предметами виступають перш за все елементи поясної гарнітури.

Знайдена на могильнику поясна пряжка з рамчатим щитком прямокутної форми (рис. 1, 1) за своєю формою та, головне, за своїми розмірами відноситься до ранньої групи цього типу пряжок, що датуються серединою / другою половиною VIII ст. [7, рис. 1, 121, 121a, 146, 155, 138; 12, табл. 2, 64, 65, 71–73, 80, 81] — початком IX ст. (салтівський хронологічний горизонт I/II) [12, табл. 4]. Аналогічні пряжки були знайдені в похованні 2 кургану 1 Саловського могильника, яке за золотим солідом Лева III Ісавра (карбованого приблизно у 737–741 рр.) датується 40–50-ми роками VIII ст. [14, с. 132, рис. 7, 7, 8]. Пізніші пряжки цього типу відрізняються від знайденої меншими розмірами; до того ж за шириною рамчатий щиток у них значно менше самої рамки. Такі пряжки характерні для «класичних» салтівських старожитностей II та III салтівських хронологічних горизонтів кінця VIII — середини IX ст. [12, табл. 4, с. 132].

Три срібні ідентичні пряжки-накладки без язичків з ажурними підтрикутними рамками та подовженими ажурними щитками походять з могильника та мають сліди перебування у вогнищі. Рамка з щитком утворюють одне ціле за допомогою шарнірного з'єднання, поле щитка прикрашено рослинним орнаментом кримсько-візантійського стилю (рис. 1, 4–6). Подібні пряжки зустрічаються переважно у так званих підкурганних похованнях з «квадратними рівчаками» [11, рис. 3, 8, 9; 14, рис. 17, 8, 10]. Незначна кількість пряжок цього типу походить з ґрунтових поховань Нетайлівського могильника [12, табл. 3, 125, 126, 141]. Ці предмети є характерними для комплексів ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбище-Старокорсунська (740–775 рр. н. е.) [7, рис. 1, 130, 141; 12, с. 126;]. Бляшка-накладка, що має прямокутну рамку у нижній частині ажурного щитка, поле якого прикрашено орнаментом, виконаним у кримсько-

візантійському стилі (рис. 1, 7), також знаходить аналогії в комплексах горизонту Столбище-Старокорсунська. Подібні бляшки-накладки були знайдені в похованні 1 кургану 1 могильника Романівський I [11, рис. 3, 20, 21] разом з золотим візантійським солідом Лева III Ісавра (717–741 рр.). Близькі за стилем бляшки зустрічаються і в інших поховальних комплексах цього ранньосалтівського хронологічного горизонту [2, рис. 2, 13; 10, рис. 4, 10; 11, рис. 3, 6, 7; 14, рис. 17, 5, 6]. Бронзова бляшка-накладка з прямокутною прорізу у нижній частині щитка (рис. 1, 17) також репрезентує ранню групу салтівської поясної гарнітури. Вона відноситься до варіанту 3 бляшок напівкруглої форми з рослинним орнаментом (за О.В. Комаром), що зустрічаються в комплексах горизонту Столбище-Старокорсунська [12, с. 125, табл. 3: 44–47, 59].

Дві лотосоподібні срібні бляшки (рис. 1, 2, 3) є типовими для «класичних» салтівських старожитностей [24, рис. 25, 12, 13]. Рослинний орнамент з квіток лотосу, яким їх прикрашено, зустрічається на виробах, характерних для III салтівського хронологічного горизонту (початок — середина IX ст.) [12, табл. 4].

Такому датуванню некрополя не суперечить присутність у матеріалах могильника глечиків-ойнохой та чумбурних блоків з шарнірним з'єднанням рамки та рухомого кільця (рис. 1, 13, 14).

Глек з поховання № 1 має стрічкоподібну ручку з ребром посередині, непропорційно роздуте горло та дуже товсту (до 15 мм) придонну частину. Розміри глека: $H = 26,8$ см; $h_1 = 5,8$ см; $h_2 = 9,3$ см; $h_3 = 11,7$ см; $d_1 = 10,2$ см (за віссю злива — 11,7 см); $d_2 = 7,8$ см; $d_3 = 18,1$ см; $d_4 = 12,0$ см. Ручка трикутна в перерізі, розмірами 3,5×1,3 см. Глек-ойнохой баклінського типу з поховання № 5 з тонко відмученим тістом; поверхня та злам черепків сіро-коричневі (рис. 6, 2). Розміри глека: $H = 23,8$ см; $h_1 = 4,3$ см; $h_2 = 9,1$ см; $h_3 = 10,4$ см; $d_1 = 10,0$ см; $d_2 = 6,2$ см; $d_3 = 17,0$ см; $d_4 = 10,6$ см. Ручка в перерізі овальна, розмірами 3,4×1,5 см. На денці зберігся відбиток дошки гончарного кола. За спостереженнями дослідників, подібні глеки кримського виробництва на пам'ятках салтівської культури басейну Сіверського Дінця зустрічаються лише в комплексах другої половини VIII — початку IX ст. [3, с. 351–353, рис. 1–3; 4, с. 179–191].

Чумбурні блоки з шарнірним з'єднанням рамки та кільця (рис. 1, 13, 14) більш характерні для комплексів ранньосалтівського часу (740–775 рр.) [12, табл. 3, 75, 77–78; 13, табл. 1, 3; 14, рис. 7, 1], тоді як в «класичних» салтівських старожитностях часті-

ше зустрічаються чумбурні блоки з іншим принципом з'єднання щитка та кільця [12, табл. 3, 79, 86].

Враховуючи час побутування розглянутих вище елементів поясної гарнітури та окремих предметів, можна вважати, що кремаційний могильник біля с. Кицівка Печенізьського району Харківської області виник у 40–50 рр. VIII ст. Поява некрополя пов'язана з включенням верхньої течії Сіверського Дінця до складу Хозарського каганату та переселенням сюди у 30-ті рр. VIII ст. вихідців з Північного Кавказу. Могильник існував доволі довгий час — до середини IX ст., на що вказує присутність елементів поясної гарнітури «класичного» салтівського типу (рис. 1, 2, 3).

Матеріали кремаційного могильника біля С. Кицівка дозволяють ясніше висвітлити сторінки історії Східної Європи доби раннього середньовіччя.

Література

1. Аксенов В. С. К вопросу о семантике некоторых женских наборов украшений салтовского времени из бассейна Северского Донца / В. С. Аксенов // *Хазарский альманах*. — 2004. — Т. 3. — С. 204–212.
2. Аксенов В. С. Новые раннесредневековые погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии / В. С. Аксенов // *Древности*. — Вып. 9. — Харьков, 2010. — С. 166–177.
3. Аксенов В. С. Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца / В. С. Аксенов, В. К. Михеев // *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии)*. — Самара, 1998. — С. 344–357.
4. Аксенов В. С. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка / В. С. Аксенов, В. К. Михеев // *Vita antiqua*. — 2003. — № 5–6. — С. 179–191.
5. Аксенов В. С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII–X вв. / В. С. Аксенов, В. К. Михеев // *Хазарский альманах*. — Т. 5. — К.; Харьков, 2006. — С. 3–308.
6. Богуславський Г. С. До питання про етнічну приналежність поховань за обрядом кремації салтово-маяцької культури / Г. С. Богуславський // *Археологія*. — 2001. — № 2. — С. 52–57.
7. Гавритухин И. О. Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы поясной гарнитуры) / И. О. Гавритухин // *Хазары*. — Иерусалим; М., 2005. — С. 378–426.
8. Дегтярь А. К. Комплекс из погребения воина у С. Кочеток на Северском Донце / А. К. Дегтярь // *СА*. — 1984. — № 2. — С. 239–243.

9. Дмитриев А. В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V–IX веков / А. В. Дмитриев // *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII вв.* — М., 2003. — С. 200–206.
10. Иванов А. А. Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья / А. А. Иванов // *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма).* — Самара, 2001. — Т. 2. — С. 118–131.
11. Иванов А. А. Поясные наборы из курганов хазарского времени междуречья Дона и Сала / А. А. Иванов, В. П. Копылов, С. А. Науменко // *Донская археология.* — 2000. — № 1. — С. 81–90.
12. Комар А. В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) / А. В. Комар // *Vita antiqua.* — 1999. — № 2. — С. 111–136.
13. Комар О. В. Кургани хазарського часу на Луганиці / О. В. Комар, В. І. Піоро // *Vita antiqua.* — 1999. — № 2. — С. 150–159.
14. Копылов В. П. Погребение знатного воина хазарского времени из могильника Саловский / В. П. Копылов, А. А. Иванов // *Средневековые древности Дона.* — М. ; Иерусалим, 2007. — С. 119–153.
15. Кухаренко Ю. В. О некоторых археологических находках на Харьковщине / Ю. В. Кухаренко // *КСИИМК.* — 1951. — Вып. XLI. — С. 99–108.
16. Макаревич М. Л. Поховання сарматського та салтівського типів на Сіверському Дінці / М. Л. Макаревич // *Археологія.* — 1957. — Т. 10. — С. 146–149.
17. Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева // *Степи Евразии в эпоху средневековья.* — М., 1981. — С. 62–75.
18. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс / С. А. Плетнева. — М., 1989.
19. Пьянков А. В. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство / А. В. Пьянков, В. А. Тарабанов // *Древности Кубани.* — Краснодар, 1998. — Вып. 13. — С. 18–32.
20. Пьянков А. В. Воинский комплекс 25 из Молдовановского могильника (раскопки 1989 г.) / А. В. Пьянков, В. А. Тарабанов // *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа.* — Армавир, 2004. — Вып. 3. — С. 275–292.
21. Пьянков А. В. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: опыт сопоставления / А. В. Пьянков, В. А. Тарабанов // *Древности Юга России.* — М., 2008. — С. 275–295.
22. Саханев В. В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг. / В. В. Саханев // *ИАК.* — 1914. — Вып. 56. — С. 75–219.
23. Тесленко Г. І. Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 року / Г. І. Тесленко // *Наукові записки / Наукові дослідження кафедри історії української культури.* — 1927. — № 6. — С. 353–356.

24. Фоякова Н. А. Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII–X вв. по материалам художественной металлообработки / Н. А. Фоякова. — Казань, 2010.

НАВЕРШЯ З ОЛЕКСАНДРОПІЛЬСЬКОГО КУРГАНУ У ЗБІРЦІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

*Л. І. Бабенко,
ст. науковий співробітник ХІМ*

Серед невеликої колекції скіфських наверш, що входять до збірки Харківського історичного музею, незмінною увагою і експозиціонерів, і відвідувачів користується наверш у вигляді крилатого жіночого божества (інв.5200/Арх.937, рис. 2). В силу своєї високої атрактивності наверш завжди знаходилося у діючий експозиції музею і, навіть, було опубліковане або згадане серед поодиноких археологічних артефактів на сторінках ряду путівників по музею [10; 11; 12].

Наверш походить з Олександропільського кургану і надійшло до Харківського історичного музею у складі колекції матеріалів 6 скіфських курганів, переданих за рішенням Паритетної комісії з Державного Ермітажу в 1932 році. У числі найбільш цінних експонатів наверш на початку Великої Вітчизняної війни було відібрано для евакуації та відправлено до Уфи. Ймовірно, саме в результаті попадання авіабомби в один із вагонів під станцією Олексіївка Білгородської області, що спричинило катастрофічні наслідки для музейних колекцій, наверш отримало пошкодження у вигляді майже повністю відірваного лівого крила зі слідами оплавлення по межі відриву (в ермітажній інвентарній книзі дане пошкодження не зафіксоване). З евакуації разом з усією колекцією наверш було повернуто у 1944 році.

У Олександропільському кургані наверш входило до складу комплексу (крім двох наверш були знайдені залізні ажурні пластилини із золотою та срібною оббивкою, що зображують крилату богиню, дві цілих і одна в уламках; обтягнуте золотим листом залізне кільце; золотий і срібний гачок; срібна ручка від посудини; два бронзових дзвоника; дві підвіски-лунниці; дві круті підвіски; наверш у вигляді тризуба з птахами; чотиригранний вигнутий стрижень, обтягнутий золотим листом), виявленого селянами у 1851 році під час вилучення каменю з насипу кургану, необхідного

для будівництва місцевої церкви, що й послужило приводом для розгортання робіт по дослідженню кургану.

З часу публікації в ДГС [9, табл. I, 8] у науковому обігу репрезентоване зображення одного і того ж навершя, що мало трохи кращу збереженість і, ймовірно, з цієї причини залишеного в Ермітажі. При порівнянні обох навершів виявляються незначні відмінності як у розмірах (ермітажний екземпляр перевершує «харківський» у висоті та ширині на 0,4 см), так і в іконографії жіночого божества. Це, загалом, характерно для подібних серійних виробів, що відливалися з утратою воскової моделі [6, с. 259]. Так, у «ермітажному» екземплярі головний убір богині дещо підноситься над верхнім зрізом крил, а у «харківському» навпаки — трохи підносяться крила. Але найбільші відмінності простежуються у оформленні кистей рук. У богині на ермітажному наверші чотири пальці кожної кисті мають рівну довжину, а великі пальці коротші і до їх кінця примикає кружок, інтерпретувати який в силу його значного схематизму важко — це або виділені фаланги великих пальців, або кінчики предметів, що стискає у руках жінка.

На харківському наверші оформлення кистей рук інше — ліва кисть складається з чотирьох рівновеликих пальців, права — із п'яти. Над долонями, по краям талії, розташовані два кружки, але, на відміну від ермітажного навершя, без короткої фаланги великого пальця. Якщо ці кружки інтерпретувати як фаланги великих пальців, права рука богині виявиться шестипалою. Якщо ж це не фаланги пальців, а кінчики стиснутих предметів, то права рука буде п'ятипалою, а ліва — чотирипалою. У будь-якому випадку можна із повною упевненістю констатувати факт різнопалості кистей рук «харківського» навершя, яка може бути пов'язана або з неуважністю майстра до дрібних деталей свого виробу, або з намірами підкреслити сакральність персонажа (навіть чи це художній прийом, за допомогою якого майстер спробував передати охоплення великим пальцем якогось предмета із зворотного боку).

Уявлення про сакральне значення правої руки знайшло відображення у низці скіфських ритуалів, згаданих Геродотом (IV, 62, 64) — відрубуванні правиці військовополоненим, принесеним у жертву біля святилища Ареса та обтягування сагайдаків шкірою, здертою з правої руки вбитих ворогів. Зазначені обряди належать до сфери військових, чоловічих ритуалів, що зовсім не виключає вірогідності існування обрядів, пов'язаних з сакральністю руки

і в жіночій обрядовій практиці. Хоча у цьому випадку, беручи до уваги традиційне співвідношення бінарних опозицій чоловіче (праве) — жіноче (ліве), більш очікувана щодо жіночих персонажів сакралізація лівої руки.

Показова у цьому відношенні серія бронзових вуздечних блях у вигляді «лапи тварини» або «кисті руки». Цікаво, що поряд з бляхами, що мають виразний протипоставлений палець [14, с. 56] і, навіть, вирізняються граничним натуралізмом у вигляді виділених нігтів [13, с. 51, 52], безсумнівно атрибутованих як кисть людської руки, наявна і більш репрезентативна серія блях з пальцями приблизно рівної довжини, в інтерпретації яких відсутня однастайність. У них схильні бачити як лапи тварин, мотивуючи це відсутністю протипоставленого пальця [14, с. 51, 52], так і кисть руки людини, аргументуючи неможливістю співвіднесення їх з лапами котячого хижака через їх чотирипалість або ведмежою лапою за відсутністю виражених кігтів [1, с. 64]. На користь останньої точки зору свідчить іконографія кисті рук як на харківському на верші з Олександрополя, так і на цілій низці кам'яних статуй, тобто виробів, антропоморфність яких не викликає сумнівів, у п'ятипалій кисті рук яких зовсім не виділено протиставленого пальця.

Про можливу сакральність кистей рук жіночих персонажів наочно свідчить іконографія великих, що нагадують напіврозкриті бутони, і піднятих догори кистей рук жіночого божества на серії золотих підвісок з Мастюгіне, Любимівки і Товстої Могили. Саме «пророслі» кисті рук є уособленням світового дерева, що дозволяє розглядати одну з іпостасей персонажа як богині рослинного світу [5, с. 90–92].

Досить показове положення рук жінки, розміщених долонями на животі. На повнофігурних жіночих зображеннях у фас зафіксоване різноманітне положення рук — піднятими догори, у так званій позі оранти (сережки із Любимівки, Мастюгіне, Товстої Могили), зігнутих у ліктях і піднятих вгору або опущених вниз, але майже у всіх випадках вони не стикаються з тулубом. Рідкісним винятком є бляшки із Чортотлика, де зображена жінка зі складеними на животі руками [2, кат. 101]. Н. А. Онайко і С. С. Безсонова цілком справедливо вбачають аналогію положенню упертих у боки рук на кам'яних чоловічих статуях [16, с. 167, 168; 5, с. 89]. Подібне положення рук зафіксоване на статуях із Причорномор'я (Сібіоара, кат. 1; Грушівка, кат. 61; Нікополь, кат. 69; Станішіне, кат. 74; Інгуло-Кам'янка, кат. 79; Ольховчик, кат. 81) та Північного

Кавказу (Галайти, кат. 130, 133, 134, 138; Зама-Юрт, кат. 140, 141a, 142; Бетті-Мохк, кат. 144; Мескети, кат. 145a, 145b; Дагестанські Вогні, кат. 146; Маничська, кат. 154) [15]. Слід, однак, зазначити, що, крім іншої статі, всі без винятку статуї датуються більш раннім часом — VII, VI, рідше V ст. до н. е. Таким чином, іконографічний прийом, що вживався протягом кількох сторіч, був використаний і при виготовленні антропоморфного персонажа і бронзолитварної майстром.

Погляди дослідників про персоніфікацію представленого на наверші персонажа не вирізняються однотайністю — в ньому бачать як Аргімпасу [3, с. 68, 69; 16, с. 167, 168; 5, с. 89], так і Апі, дружину Папая [8, с. 83]. Такий же різнобій думок викликала і інтерпретація напрочуд схематизованої нижньої частини богині. Тлумаченню ряду дослідників про змієподібність кінцівок персонажа [3, с. 68, 69; 16, с. 167, 168; 18, с. 93] опонує С. С. Безсонова, на думку якої по обидва боки богині розташовані звірі, які зливаються з сукнею, що «в цілому повторює схему ажурної пластини з того ж Олександрополя із зображенням Владичиці звірів зі стилізованими протомами оленів з боків» [5, с. 89]. Віддати беззастережну перевагу тій чи іншій точці зору проблематично через крайній схематизм малюнка, отже остаточне вирішення проблеми можливе лише у разі виявлення подібних навершів в майбутньому з більш доскональним опрацюванням деталей. Порівняння персонажу наверші із зображенням на Олександропольських ажурних пластинах не до кінця коректне. Вироби є, поза всяких сумнівів, продуктом різних і майстрів, і майстерень (одне — бронзове, інше — залізне із золотими і срібними обкладинками, прибитими срібними цвяхами), чим, можливо, і слід пояснювати деякі відмінності іконографії (наприклад, форми крил). Але наявні і більш принципові відмінності — зокрема, у вигляді чітко виражених ніг персонажа на ажурних пластинах і їх відсутності у богині на наверші.

Характерною іконографічною деталлю повнофігурних жіночих зображень у фас є практично неодмінне позначення ступень ніг (найбільш відоме виключення репрезентоване золотою пластиною із Карагодеуашх). Навіть при наявності дуже довгої спідниці або плаття майже на всіх зображеннях позначені виступаючі з-під зрізу одягу ступні ніг. Можливо, що подібну увагу до цієї частини тіла слід пояснювати прагненням особливо підкреслити антропоморфізм персонажа і його непричетність до образотворчого кола «змієногих» богинь, нижні кінцівки яких були

оформлені у вигляді змій (або, як варіант, грифонів, гіпокампів та інших фантастичних персонажів), рослинних пагонів, перистих завитків і т. п. Все це побічно свідчить на користь «змієності» персонажа на вершині.

Вимагають інтерпретації і маленькі кружки. На ермітажному примірнику вони розташовані впритул до кінців великих пальців, на харківському — поверх кисті, біля самого краю пояса. Неодмінна обов'язковість цих кружків при недбалому, загалом, відношенні майстра до дрібних деталей власного виробу, що допустив помилку навіть в кількості пальців, свідчить про їх суттєву значущість у іконографії персонажа. М. І. Артамонов вважав, що богиня тримає в своїх руках змієподібні завитки з головками тварин на кінцях [3, с. 68, 69]. На думку Н. А. Онайко, у жінки «широко розсунуті довгі пальці тримають, мабуть, головки змій» [16, с. 167]. Пальці кистей можна вважати, скоріше, тісно зімкнутими, однак зазначені вище кружки цілком прийнятно інтерпретувати як закінчення або зміїних голівок, або інших «змієподібних» кінців (наприклад: рослинних, рогів левоголових грифонів, аналогічних налобнику з Цимбалової Могили та ін.).

Навершя має чотири пари отворів. Нижні, розташовані в самих куточках «спідниці», були просвердлені вже після відливання навершя і, ймовірно, використовувалися для кріплення дзвіночків чи інших шумливих підвісок. Як видно з ілюстрації в ДГС, до моменту першої публікації ці отвори ще не були звільнені від корозії. Цікаво, що в ДГС у складі цього комплексу відзначена знахідка «декількох окремих бронзових дзвіночків» і «маленьких підвісок ... у вигляді кружків та півмісяців», але в ермітажному описі враховані лише два дзвіночка, дві плоскі лунниці та два плоских диска. Можливо, саме деякі з них використовувалися як підвіски, але були відірвані.

Решта пар отворів, що додають ефект «ажурності» виробу, утворені при відливці за допомогою особливостей оформлення тих чи інших частин тіла персонажа. При цьому нижню пару утворюють дотичні до спідниці «тварини» чи «змієподібні ноги», середню — зігнуті в ліктях руки, верхню — примкнуті до головного убору крила. Схожий стилістичний прийом, тобто за допомогою використання кількох парних отворів, розташованих уздовж вертикальної осі, був застосований при оформленні малянка пальмети на серії навершів IV ст. до н. е. з ажурними грушоподібними бубонцями, увінчаними фігуркою оленя, грифона або сфінкса. Подібні навершя знайдені в Товстій, Гаймановій та

Чмиревій Могилах, в Харківській області; відоме також безпаспортне навершя з Одеського археологічного музею [7, с. 31; 4, с. 25–28, рис. 1; 6, с. 263–265, рис. 386, 387]. Ще більш виразно ця близькість простежується при порівнянні з навершям з діжкоподібним бубонцем із Чортомлика [2, с. 156, кат 27]. По своїй морфології ці навершя з бубонцями, прикрашеними чотирма пальметтами, найбільш прямо відповідають гіпотезі О. В. Переводчикової та Д. С. Раєвського про функції держаків, увінчаних навершям, як «матеріального втілення образу світового дерева ..., що є визначальним елементом скіфської космології» [17, с. 51]. Також характерне для індоевропейської міфології ототожнення світового дерева з жіночим божеством [5, с. 92]. Тому є підстави вважати, що в обох випадках для вираження ідеї світового дерева і трискладової вертикальної структури світобудови майстрами був використаний схожий стилістичний прийом.

Таким чином, навершя із зображенням крилатого жіночого божества є найціннішим джерелом для вирішення цілого спектру проблем скіфології, інформаційний потенціал якого, незважаючи на 150-літній період використання в науковому обігу, далеко не вичерпаний. Також не розкриті до кінця і його можливості як експоната, головною перешкодою чому є обмежений хронометраж екскурсії. Подолання останнього бачиться в більш широкому розвитку вузькоспеціалізованих екскурсій, зокрема з історії населення Харківщини в скіфську добу.

Література

1. Алексеев А. Ю. Гадания у алтарей скифского Ареса / А. Ю. Алексеев // *Европейская Сарматия*. — СПб., 2011. — С. 61–66.
2. Алексеев А. Ю. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. — К., 1991. — 416 с.
3. Артамонов М. И. Антропоморфные божества в религии скифов / М. И. Артамонов // АСГЭ. — Л., 1961. — Вып. 2. — С. 57–87.
4. Бабенко Л. И. Скифское бронзовое навершие из собрания Харьковского исторического музея / Л. И. Бабенко // *Вісник Харківського державного університету*. — 1998. — № 413: Історія. — Вип. 30. — С. 25–28.
5. Бессонова С. С. Религиозные представления скифов / С. С. Бессонова. — К., 1983. — 139 с.
6. Бидзиля В. И. Скифский царский курган Гайманова Могила / В. И. Бидзиля, С. В. Полин. — К., 2012. — 752 с.
7. Болтрик Ю. В. Повернення до Чмиревої Могили / Ю. В. Болтрик, О. Є. Фіалко // *Музейні читання*. — К., 1996. — С. 30–32.

8. Граков Б. Н. Скифы / Б. Н. Граков. — М., 1971. — 168 с.
9. Древности Геродотовой Скифии. — СПб, 1866. — Т. 1. — 28 с.
10. Ерпулева В. Н. Харьковский исторический музей. Путеводитель / В. Н. Ерпулева. — Х., 1973. — 44 с.
11. Ерпулева В. Н. Харьковский исторический музей. Путеводитель / В. Н. Ерпулева. — Х., 1986. — 109 с.
12. Кадеєва Е. М. Харківський історичний музей. Путівник / Е. М. Кадеєва, Л. І. Шрамко. — Х., 1968. — 100 с.
13. Маслов В. Е. Группа редких уздечных блях с территории Северного Кавказа / В. Е. Маслов // От палеолита до средневековья. — М., 2011. — С. 51–52.
14. Могиллов О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / О. Д. Могиллов. — К. ; Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.
15. Ольховский В. С. Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. / В. С. Ольховский, Г. Л. Евдокимов. — М., 1994. — 188 с.
16. Онайко Н. А. Антропоморфные изображения в меото-скифской творчестве / Н. А. Онайко // Художественная культура и археология античного мира. — М. : Наука, 1976. — С. 166–179.
17. Переводчикова Е. В. Еще раз о назначении скифских наверший / Е. В. Переводчикова, Д. С. Раевский // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. — М., 1981. — С. 42–52.
18. Шауб И. Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII–IV вв. до н. э.) / И. Ю. Шауб. — СПб., 2007. — 484 с.

«КОЗАЦЬКА ЧАРКА» ЯК РІЗНОВИД ВИРОБІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗОЛОТАРІВ XVII–XVIII СТ. (НА ПРИКЛАДІ КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ)

В. В. Буличова,
зав. відділу науково-фондової
роботи ХІМ

В українському декоративно-ужитковому мистецтві золотарство — виготовлення речей з золота та срібла — є окремим жанровим направленням художньої обробки металів. Пам'ятки українського золотарства становлять дорогоцінну скарбницю нашої культурної та духовної спадщини і, водночас, є яскравим свідченням мистецьких талантів українського народу. Термін «золотарство» походить від назви матеріалу, з якого виготовляли ся речі, тобто від золота, але до золотарських відносяться також

і виробу зі срібла, яке через об'єктивні обставини стало основним матеріалом в ювелірному виробництві. Майстри, які виготовляли речі з дорогоцінних металів, називалися золотарями, або злотниками.

Різні аспекти українського золотарства час від часу знаходили відображення в наукових дослідженнях, але, на жаль, в існуючій історіографії цього питання єдиною узагальнюючою роботою, на наш погляд, можна вважати дослідження М. З. Петренка [2].

На даний час у науковій літературі, присвяченій українському золотарству, відзначається перевага мистецтвознавчого аналізу церковної атрибутики та найбільш визначних побутових золотарських виробів відомих українських майстрів [5]. Щодо вивчення ординарних творів столового срібла, зокрема дрібного посуду для пиття, який у XVIII ст. став дуже популярним серед світських речей, до нього не був застосований системний підхід всебічного аналізу і тому зараз ми маємо відносно таких предметів лише вибіркові дані. [1, с. 90].

Виходячи з цього вважаємо необхідним провести аналіз більш ніж 70 українських чарок XVII–XVIII ст. ст., які зберігаються у Харківському історичному музеї, для введення їх в науковий обіг. У процесі аналізу колекції планується провести розгляд різноманітних типів чарок, висвітлити принципи їх оформлення та художньо-стильові особливості декорування.

У збірці ХІМ дані чарки анонсовані як «козацькі чарки-чеберячки», тому метою даного дослідження є також спроба віднайти наукове пояснення заявленій назві чарок.

Пристаючи до загальної характеристики колекції чарок у збірці ХІМ треба зазначити, що доба XVII–XVIII ст. характеризується у Європі появою художнього стилю бароко, який на українських землях розвивався під впливом місцевих традицій і отримав назву українського бароко; завдяки майстерності українських золотарів пишні візерунки з листя аканта, квітів та плодів, часто сплетених в гірлянди та букети, отримали нове художньо-стильове наповнення, нове світосприйняття. На противагу європейським українські майстри використовували у своїх виробках реалістичні мотиви місцевих квітів, фруктів та овочів: волошок, гвоздики, барвінку, малини, шипшини, винограду, яблук, груш тощо.

Форма і декор досліджуваних чарок повністю відповідали новому погляду на бароко і втілювалася у різноманітних типологічних варіантах.

Поява тієї чи іншої форми чарок була хронологічно пов'язана з етапами розвитку українського золотарства, яке, завдяки соціально-економічним змінам на теренах України, розвивалося і в результаті досягло високого рівня.

Як відомо, перший етап розвитку українського золотарства (XVI — перша половина XVII ст.) був періодом становлення і мав на собі вплив давньоруського мистецтва, коли посуд часто робили у формі гончарних виробів. Замовником такого посуду частіше за все були церкви та монастирі. У колекції нашого музею зберігаються 2 чарки такого типу у формі мисочки з держачком та 1 чарка у формі ковша. Дані чарки датовані першою половиною XVII ст. Кожна з цих чарок заслуговує на детальний розгляд.

- Одна з чарок (h-2,5 см, d-12,5 см) має фігурний прорізний держачок, оздоблена зсередини вигравіруваними медальйонами з зображеннями химерних морських чудовиськ (три — на борті, один — на дзеркалі), зовні по борту розташовані чотири літери слов'янського алфавіту (криптонім); (рис. 16)
- друга чарка (h-2 см, d-7 см) виготовлена на фігурній підставці, має трикутний фігурний держачок з зображенням птаха на гілці (з лицевого боку) і трьох літер слов'янського алфавіту у вигляді криптоніму (зовні), зсередини по борту оздоблена рослинним стеблом-бігунцем з ритмічно вписаними квітками, зовні на тулубі — також стебло з листям і текст слов'янськими літерами, розташований ближче до вінець: «ЧАРКА ДОБРЯЧА [ВКУСИШИ З НЕЯ] НА ЗДРАВИ»;
- чарка-ківш (h-2,5 см, d-6,5 см) з ажурним держачком, оздоблена зсередини по борту гравірованими квітами, а на дзеркалі — зображенням птаха.

Протягом наступного етапу (друга половина XVII — перша половина XVIII ст.) золотарство в Україні досягло найвищого рівня. У цей час з'являється новий тип чарки, яка мала форму ковпака. Збільшується попит на світські речі, замовником яких часто виступала козацька старшина. Численні замовлення старшини, яка воліла оточити себе ореолом могутності, пишноти та багатства, спонукали виконавців до розвитку орнаментики та технічних прийомів виконання і сприяли появі самоназви чарки як «козацька». Цей тип чарки є для нашої колекції одним з найчисельнішим — його кількість сягає 16-ти одиниць, яскравою ілюстрацією чарок такого типу є чарка-ковпак з гербом Богдана Хмельницького (h-5 см, d-7 см), розташованим на позолоченому

медальйони. Позолотою також вкрита смужка вздовж вінець і внутрішній бік чарки. Для підкреслення силуету чарки майстер зробив поверхню тулуба матовою (рис. 18).

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. продовжує побутувати чарка у формі мисочки з трикутним прорізним держакком. Один екземпляр такої чарки (h-2,5 см, d-7,5 см) представлений у колекції музею. З лицевого боку держакка — геральдичний щит з латинськими літерами «ЕВ», зовні на держакку дата «1667 года» і літери латинського алфавіту «LS», зсередини чарка оздоблена зображеннями гіппокампа (морський коник), риби, розкиданих черепашок, дельфіна, що пожирає рибу та гігантської рибини, що пожирає людину (зображення розташовані по борту), на дзеркалі чарки — зображення птаха виду страусів [1, 90].

На цей період припадає поширення чарки циліндричної форми з заокругленим денцем, на трьох ніжках-кульках. У колекції представлені три екземпляри цього типу. Тулуб однієї з цих чарок (h-6,8 см, d-5,5 см) оздоблений об'ємним рослинним візерунком, між елементами якого розташоване зображення двоголового орла під короною зі скіпетром і державою у лапах (орел вкритий позолотою), а ніжки оформлені у вигляді згорнутого сувою (рис. 17).

До середини XVIII ст. відноситься чарка кулястої форми з трохи вигнутими вінцями (h-5,5 см, d-5,5 см), датована 1753 р. У досить вибагливому триярбусному декорі цієї чарки сполучається глибоке вертикальне гравірування біля основи, рослинна орнаментация серединної частини тулуба і гладенька позолочена поверхня ближче до вінець з літерами «ПКРА» (криптонім) (рис. 19).

До другої половини XVIII ст. можна віднести чарки на стоянці з опуклою нижньою частиною, вкритою глибоким гравіруванням, і рівним або гранчастим розширеним угору верхом, прикрашеним різноманітним рослинним орнаментом. У колекції налічується 16 чарок такого типу. Деякі з цих чарок мають на тулубі або денці літери-криптоніми. Середні розміри таких чарок варіюються близько h-3,5 см, d-4,5 см.

Починаючи з 60–70-х років XVIII ст. в українському золотарстві з'являються ознаки нових художніх віянь, які сприяли появі заключного етапу його розвитку. Завдяки політичному впливу Російської імперії козацька старшина зливається з російським дворянством, змінюється їх побут, потреби та уподобання. У зв'язку з цим золотарські вироби набувають більш манірного характеру, що повністю відповідає художнім смакам нової козацької

аристократії. Таким чином, 80-ті роки XVIII ст. знаменуються появою нового типу чарки у формі циліндра з фігурним держачком. Колекція ХІМ зберігає 10 таких чарок. Оздоблення багатьох з них має вишуканий характер: при пишному декорі тулуба держак чарки виглядає як фігурна одночасна петелька і, навпаки, якщо оздоблення тулуба досить скромне, декоративний акцент робиться на держачок, який отримує вибагливі форми. Ілюстрацією даного типу може служити чарка (h-3,7 см, d-3,8 см), датована 1783 роком. Вона має циліндричний трохи розширений угору тулуб. По колу тулуба вздовж вінець та основи — гравіровані тоненькі смужки, між якими — зображення двох картушів під короною з літерами «Г» та «Б». Держачок чарки вирішений досить пишно у вигляді двочасної петельки з багатьма завитками.

Наприкінці XVIII ст. широко побутували чарки химерних форм, з вибагливими держачками. Чарки виготовлялися на фігурних стоянах, мали гнуті лінії, завитки, асиметричний орнамент у вигляді стилізованої черепашки, опуклої квітки тощо, які утворювались повздовжніми рідкими боровками. Кількість таких чарок у колекції сягає 11 одиниць. Однією з них є чарка, виготовлена у 80-х роках XVIII ст. Її тулуб базується на стояні, має опуклу форму завдяки членуванню вертикальними боровками, в оздобленні чарки використана позолота (на вінцях та зсередини).

При виготовленні чарок українські золотарі демонстрували не тільки художній талант, а й високий рівень володіння техніками обробки золота і срібла — плавленням, куванням, литтям, паянням. Щоб виготовити будь-яку річ, золотар обирав раніше заготовлений зливоч металу, розпліскував його і вирізав диск потрібних розмірів, після цього за допомогою залізного стрижня визначав центр ваги. Знайдений центр ваги засікався ударом молоточка. Потім навколо центра ваги за допомогою циркуля робили ряд концентричних кіл і починали кувати. Кування предмета йшло від центра до країв за допомогою різних молотків та кувалд.

Готові вироби оздоблювали за допомогою гравірування, рельєфного (високого) та плоского карбування, також використовували такі художні прийоми як позолота, травлення та чорніння.

У колекції Харківського історичного музею зберігаються чарки роботи таких видатних київських майстрів як Іван Равич та Федір Левицький, але авторство більшості чарок з колекції неможливо з'ясувати через відсутність тавр, підписів або

криптонімів. На деяких чарках з колекції ХІМ визначені тавра Москви, що підтверджує свідчення дослідників про те, що українські майстри працювали в російських містах, починаючи з ХVІІІ ст. [4, с. 12]

Серед чарок, що входять до складу колекції, переважна кількість виготовлена зі срібла, але зберігаються також зразки, виготовлені майстрами-золотарями з різноманітних сплавів металів білого кольору.

Про поширення, різноманітність і надзвичайну популярність чарки можна судити, навіть, аналізуючи велику кількість варіантів зображення козака Мамає, які впродовж ХVІІІ ст. можна було побачити в кожному українському будинку. Серед речей, що супроводжують образ Мамає, чарка є неодмінним атрибутом, що символізує швидкоплинність життя.

Підводячи підсумок дослідженню зазначимо, що термін «чарка-чеберячка», анонсований у збірці Харківського історичного музею, знайшов досить несподіване пояснення у народних припівах:

«Добре жилось і весело пилося, дак оціми чарочками пили наші діди з бабами чеберячки, приспівуючи: «Чеберячки! Коло чеберячки припадаєм рачки. А чи її вип'єм, а чи її виждем, чеберячки!» Та візьме з помосту чарочку, та й мусить випити не розливши, а чарочку через голову перекине, не приймаючи за неї рукою».

Література

1. Нарбеков В. Южно-русское искусство ХVІІ–ХVІІІ вв. / В. Нарбеков. — Казань : Типо-литография Императорского университета, 1903. — С. 90.
2. Петренко М. З. Українське золотарство ХVІ–ХVІІІ ст. / М. З. Петренко. — К. : Наукова думка, 1970. — 206 с.
3. Покровский А. П. О золотарстве в Харьковской губернии / А. П. Покровский // Труды XII археологического съезда 1902. — Т. III. — Х., 1905.
4. Постникова-Лосева М. М. Русское художественное серебро / М. М. Постникова-Лосева, Н. Г. Платонова. — М., 1959.
5. Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в ХVІ–ХІХ ст. на Україні / Д. Щербаківський. — К., 1924.

ПОСТАЧАЛЬНИК ДВОРУ ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ МАТВІЙ СИДОРОВИЧ КУЗНЕЦОВ І ЙОГО ВИРОБИ У ФОНДАХ ХІМ

О. І. Хасанова,

ст. науковий співробітник ХІМ

В дореволюційну епоху найповажнішими підприємствами, якість продукції яких не бралася під сумнів, були ті, хто володів титулом Постачальника Двору Його Імператорської Величності (історія цього знаку відповідності почалася з 1824 р.). Стати постачальником було нелегко. Протягом восьми років необхідно було приймати участь у виставках, перелік котрих установлювався імператором, отримувати на них нагороди або хоч би згадування у похвальному листі. І головне — не мати ніяких серйозних скарг з боку покупців. За виконанням цих вимог ретельно слідкувало Міністерство імператорського двору. Якщо претендент порушував хоча б одну з умов — відлік восьмиріччя для нього починався знов [4].

Посвідчення постачальника отримував власник підприємства, а не юридична особа. Титул імператор присвоював власникам торговельних закладів, майстерень, фабрик, заводів, а не самим підприємствам. Причому, звання не можна було передавати від одного фабриканта до іншого. Спадкоємцям або новим власникам воно могло перейти тільки «не иначе как с Высочайшего каждый раз соизволения». А починаючи з 1829 р., виробник послуг або товарів, відзначений титулом постачальника, отримував право відображати на своїй продукції малий герб Російської імперії. Згодом Міністерство двору могло лишити підприємство титулу, якщо стандарти якості продукції не підтверджувалися.

Багатьом виробникам важливіше було не «пробитися» до двору, а одержати перевагу на ринку. Багато хто обслуговував двір безкоштовно. Право поставляти товари імператору було важливіше для іміджу, ніж для гаманця.

Одним із таких значних постачальників двору був Матвій Сидорович Кузнецов — видатний промисловець і підприємець, меценат Російської імперії к. 19 — п. 20 ст. Ще 15-річним він був відправлений до Риги для навчання у комерційному училищі; на Ризькому фарфоровому заводі пройшов технологічну практику з виробництва фарфору. У 1864 р. за духовним заповітом батька, Сидора Терентійовича, Матвій, як єдиний спадкоємець чоловічої

статі, успадкував усю справу і вступив до управління підприємствами. Спочатку — під опікою чоловіків своїх сестер. З 1867 р. Матвій веде справи самостійно, за два роки до цього одружившись (одруження та досягнення віку 21 рік — обов'язкові умови за заповітом для вступу у самостійне керування спадщиною). Саме при ньому створюваний і збільшуваний десятиріччями сімейний бізнес Кузнецових оформився як «Товариство фарфорових і фаянсових виробів М. С. Кузнецова» [2].

А починалося все у підмосковній Гжелі — традиційному центрі російської кераміки — місцевості, суцільно заселеної старообрядцями. У 1810 р. в С. Ново-Харитоново коваль Яків Васильович — засновник династії Кузнецових — відкрив перше підприємство з виготовлення фарфорової посуду. У своєму починанні він спирався на місцевих майстрів, які швидко налагодили йому виробництво типово гжельської продукції. Це були характерні чашки з блюдцями, тарілки «з бусом» по краю, напівсферичні полоскальниці. У фондах ХІМ, на жаль, є тільки один предмет, схожий на вироби цієї фабрики: солонка, виготовлена у вигляді стилізованого під дерево крісла. Через 22 роки син Якова, Терентій Якович, значно збільшив виробничий потенціал сімейного підприємства — відкрив у 1832 р. ще більший завод у пустоші Дульово Володимирської губернії (пізніше він став основою «Товариства виробництва фарфорових і фаянсових виробів М. С. Кузнецова»). У 1843 р. почав діяти Ризький фарфоровий завод: працював, переважно, на імпортній сировині, яку підвозили морем; чисельність працівників доходила до 2,5 тис., в основному це були старообрядці. На заводі існувала традиція — дарувати співробітникам посуд на свята, але на ньому не ставили клеймо — щоб не було спокуси продати. У 1851 р. Т. Я. Кузнецов орендував добре відомий завод Софронова у С. Короткій Богородицького повіту Московської губернії. У 1853–1854 рр. сини братів Т. Я. Кузнецова і О. Я. Кузнецова розділилися: заводи у Дульові і Короткій відійшли до Сидора Терентійовича, а у Ново-Харитонові — Миколаю Онисимовичу і Адріану Онисимовичу Кузнецовим. Всі ці заводи, як вже говорилося, у 1867 р. об'єдналися в руках Матвія Сидоровича, який продовжив активно розширювати сімейну справу. До існуючих заводів додаються все нові і нові: у 1870 р. — у Твері (кол. Ауербаха в С. Кузнецово Корчевського повіту, нині Конаково); 1870 р. — взяв в оренду єдину на Харківщині фаянсову фабрику белгородського купця І. І. Нікітіна (с. Байрак, недалеко від м. Люботин). А як тільки у 1880 р. через С. Буді проклали

залізничну колію Люботин — Мерефа, Кузнецов прийняв рішення перенести виробництво у С. Буди. У 1887 р. на місці винокурні сільського поміщика Т. Г. Котляра почала діяти «Ново-Харківська фабрика М. С. Кузнецова у Будах». А з 1 січня 1889 р. вступило в дію організоване Матвієм Кузнецовим «Товариство виробництва фарфорових і фаянсових виробів М. С. Кузнецова» з основним капіталом 3 млн. рублів [2]. У 1891 р. — славнозвісний ще з 18 ст. завод Гарднера у Вербілках не витримав конкуренції і був викуплений товариством; і найголовніше — був складений особливий договір, за яким М. С. Кузнецов міг ставити на виробах, вивісках, рахунках клеймо фірми «Гарднер», її нагороди і медалі, що дуже допомагало збуту коштовної продукції (а в подальшому, на жаль, дуже ускладнило атрибуцію виробів). Поступово до «Товариства виробництва фарфорових і фаянсових виробів М. С. Кузнецова» доєднуються: у 1892 р. — Слав'янський завод Харківської губернії; у 1894 р. — заводи у с. Песочня Ярославської губ. та Рибінський (кол. Рахманова і Карякіна); у 1898 р. — орендує у «кришталевих королів» Мальцових фабрику в с. Пісочному Калузької губ., яка з 1911 р. перейшла у повну власність М. С. Кузнецова. Існувала ще друга гілка підприємств, на чолі якої стояв Іван Омелянович Кузнецов. Заводи знаходилися у Новгородській губ. і успішно розвивалися до 1917 р.: Волховський, Бронницький і Грузинський, але вони не входили до «Товариства виробництва фарфорових і фаянсових виробів М. С. Кузнецова».

В кінці 19 ст. об'єднання М. С. Кузнецова фактично стало на чолі вітчизняної фарфорової промисловості. За грандіозністю масштабів виробництв, широтою територіального розповсюдження продукції до цього об'єднання у вітчизняній фарфоровій промисловості нічого подібного не було.

На фабриках товариства виготовлявся фарфоровий, фаянсовий, опаківий і напівфаянсовий посуд (столовий і чайний), майолікові і теракотові прикраси для оздоблення внутрішніх покоїв, а також фасадів будинків, церков та ін., майолікові кахлі та деталі для печей і камінів; теракотові фігури, вази; фарфорові телеграфні і телефонні ізолятори, фаянсові сантехнічні предмети (чашки, умивальні дошки, ванни та ін.), виконувалися великі замовлення церкви (фарфорові іконостаси, оклади, церковне начиння).

У колекції ХІМ зберігаються близько 200 предметів, що представляють майже всі кузнецовські заводи, більш чисельна збірка — «Товариства виробництва фарфорових і фаянсових виробів М. С. Кузнецова» у Будах. Посуд найрізноманітніший і за

формами, і за призначенням, і за декором (рис. 42). Це і маленькі блюдця, і великі круглі та овальні блюда (декоративні та функціональні), цікаві за формою чашки і сухарниці, молочники, глечики, вази, супники, фарфорові ізолятори, свічники, посудини для косметики та ін.

Кузнецовські вироби створювалися для обраних (рис. 39) і для широкого загалу (рис. 41): вони прикрашали і багаті будинки, і вишукані салони, і ресторани, і готелі, були поширеним обов'язковим атрибутом побуту людей усіх станів. У цьому можна переконатися, розглянувши деякі з музейних предметів. Наприклад, ваза-цукерниця, вироблена на Дульовському заводі, яку лікар-офтальмолог Л. Гіршман подарував академіку М. Ф. Сумцову, оздоблена позолотою, рельєфом та зображенням янголів, на вигнутих маленьких ніжках. Не можна не звернути увагу і на дві вишукані підлогові вази «Маркіз» та «Маркіза» (рис. 37), оздоблені ліпниною: квітами, фігурами чоловіка і жінки, одягнених у костюми 18 ст. Є прості тарілки з написами «Студенческая столовая», «Кофейня Акжитова», «Большая Московская гостинная». На жаль, у музейній збірці немає повних сервізів (є декілька неповних, які складаються з 5–8 предметів).

Коли у 2-й пол. 19 ст. зростаючому стану підприємців захотілося мати начиння як у аристократів, але дешевше, кузнецовський посуд почали стилізувати під західноєвропейський фарфор. А щоб задовольнити попит на чашки і тарілки, що свідчили про багатство їх власника, на Дульовському заводі почали покривати посуд з внутрішнього боку золотом суцільно або наполовину — він одержав назву «золоте нутро» або «золоте напівнутро». У фондах зберігається такі чайні пари (чашки у вигляді стилізованого розкритого тюльпана та блюдця, наполовину покриті золотом) (рис. 40). Випускався і так званий «селянський» посуд. Протягом десятиліть великим попитом користувався Дульовський «агашечний» фарфор: посуд, прикрашений яскравими розанами, нанесеними не пензлем, а просто пальцем. За місцевою легендою, придумала такий швидкий спосіб розпису Агафія (прізвище, на жаль, невідоме), від імені якої і пішла назва цього стилю [1].

Одна із сильних сторін Кузнецова-комерсанта — повсякчасна обізнаність про смаки і потреби покупців. Ще за діда Терентія Яковича було взято за правило розсилати по ярмарках прикажчиків і довірених осіб — вивчати попит та відправляти на заводи замовлення на популярний посуд. До 1890-х років постійні торгові представники М. Кузнецова знаходилися у Петербурзі, Мос-

кві, Харкові, Ростові, Одесі, Києві, Варшаві, Тюмені. Працювали магазини у Петербурзі і Москві. Фарфор його заводів збувався не тільки в Росії, але і в Персії, Румунії, Туреччині, Афганістані, була організована експедиція до Монголії, «дабы понять и привлечь к себе покупателя-монгола». А щоб продукція завжди була якісною, підприємець пильно слідкував за новинками технологій на світовому ринку, прагнучи впровадити на своїх заводах всі останні досягнення. Тоді вперше на нашому фарфорі Матвій Кузнецов використав малюнок, нанесений штампом за допомогою трафарету. У 1880-ті рр. в Західній Європі стало модно прикрашати фарфор перебивними малюнками способом декалькоманії — багатокольорової печаті, що повністю імітує ручний розпис. Ця технологія була моментально освоєна на заводах. На Будянському заводі, наприклад, у 1901 р. була встановлена найпотужніша для того часу парова машина «Компаунд». У 1910 р. французька фірма «Фор» випустила автомати для формовки чашок з товстими стінками, М. Кузнецов відразу ж купив ці машини. А запуск в 1911 р. тунельної печі для випалу литих виробів став справжнім переворотом у технології виробництва посуду [2].

Труди М. С. Кузнецова і його працівників перетворювали не тільки промисловість, але й населені пункти, в яких стояли фабрики. У селах, наприклад, у Кузнецово, Будах, почали з'являтися будинки для робочих, лікарні, школи для дітей і самих робочих, училища, бібліотеки. У Кузнецово в 1912 р. за проектом архітектора В. В. Патураєва був побудований кінотеатр [5]. Окремою статтею витрат була побудова і краса православних храмів. Ще у 1887 р. у Ризі була споруджена часовня в пам'ять 25-річчя царювання імператора Олександра II (за це М. С. Кузнецов був нагороджений орденом Святої Анни 3-го ступеня). За проектом головного харківського єпархіального архітектора В. Х. Немкіна у Будах був зведений і 13 жовтня 1902 р. освячений храм на честь Миколи-чудотворця; у 1912 р. — старообрядницький храм у с. Кузнецово, у якому знаходився унікальний за художніми якостями і використаними матеріалами фаянсовий іконостас. Всього фабриками було виготовлено 8 іконостасів.

У нове століття М. Кузнецов вступив у якості самого мастиного виробника фарфоро-фаянсових виробів у Росії. За все це 3 травня 1902 р. за височайшим волевиявленням «предоставлено «Товариществу производства фарфоровых и фаянсовых изделий М. С. Кузнецова» в Москве, доколь во главе его будет находится Матвей Сидорович Кузнецов, звание Поставщика Двора Его

Величества, с правом иметь на вывеске находящееся на сем удостоверении изображение Малого Государственного герба с надписью внизу «Поставщик Двора Его Императорского Величества» [4]. Після цього усі найвигодніші замовлення пропонувалися перш за все йому. Саме кузнецовські кухлі з імператорськими гербами повинні були роздавати народу на Ходинському полі під час коронування Миколи II. У нашій колекції збереглися два таких кухля (брунатний і жовтуватий з відповідними написами: «На Память Св. Короновании» // «1896») (рис. 38).

Про успіхи «Товариства виробництва фарфорових і фаянсових виробів М. С. Кузнецова» можна судити хоча б за переліком нагород, призів, отриманих на різноманітних ярмарках, виставках, аукціонах у країні і за кордоном. Ось найбільш значні з них: 1870 р. — Мануфактурна виставка — золота медаль; 1872 р. — Московська політехнічна виставка — Державний герб і Велика золота медаль; 1882 р. — Всесвітня виставка у Парижі — Велика золота медаль; 1893 р. — Всесвітня виставка у Чикаго — вища нагорода — Бронзова медаль; 1903 р. — Міжнародна виставка в Реймсі (Франція) — Гран-прі, така ж нагорода і в 1905 р. у Льєжі.

Як вже було сказано спочатку, благодійність, меценатство, громадська діяльність становили образ його життя. Матвій Сидорович був гласним Московської Думи, виборним Московського біржового товариства, членом ряду благодійних товариств: Московського товариства дитячих притулків, товариства піклування про поранених і хворих воїнів (до речі, як підтвердження цьому — у фондовій колекції зберігаються дві тарілки із сервізу, який спеціально продавали громадянам, щоб зібрані за нього гроші віддати на лікування хворим на туберкульоз солдатам). Кузнецов був одним із тих, хто активно допомагав Олександрові Олександровичу Пушкіну (внуку поета) побудувати земський санаторій у Коняшині, відкриття якого відбулося у 1909 р. Крім того, він був Піклувальником Народної стрікалівської їдальні на Хітровому ринку. Останні роки життя очолював Раду московської старообрядницької громади Рогозького кладовища. На потреби громади йшли великі суми: для тих, хто знаходився у богадільні — стипендія 2 тис. руб. на рік; стипендія тим, хто навчався у Старообрядницькому інституті — 15 тис. руб. Крім того, кожен рік від спадкоємців Матвія поступало у непорушний капітал Московської Духовної Ради по 10 тис. руб [3]. Всі ці заслуги Матвія Кузнецова перед Вітчизною були щедро винагороджені. З 1870 р. за височайшим повелінням підприємець був возведений у вище міське

станове звання — Спадковий Почесний громадянин. 15 травня 1883 р. М. Кузнецов був відзначений орденом св. Станіслава 3-го ступеня за корисну діяльність у галузі фабричної промисловості. У лютому 1892 р. за діяльність у галузі торгівлі і промисловості Кузнецов отримав звання радника комерції, за сприяння участі Росії у Всесвітній виставці 1900 р. — нагороджений орденом Почесного Легіону (Франція). Помер Матвій Сидорович Кузнецов в ніч з 8 на 9 лютого 1911 р., але створене ним «Товариство», всі його підприємства у різних районах країни заклали основу для державного за масштабами ведіння справ, завдяки чому була збудована струнка система вітчизняної фарфоро-фаянсової промисловості.

Література

1. Безрукова Т. Матвій Кузнецов — людина-легенда / Т. Безрукова. — Х. : Харків'янин, 2002.
2. Дорошенко Т. Описание фарфоро-фаянсовой фабрики Товарищества М. С. Кузнецова, находящейся в с Буди Харьковской губернии и уезда / Т. Дорошенко. — Х., 1895.
3. Деньги. — 2007. — № 35.
4. М. С. Кузнецов — промышленник и меценат культуры второй половины 19 — начала 20 вв. // Материалы научно-практической конференции. — М. : Московский фонд культуры, 2000.
5. Русский фаянс и фарфор. Империя Кузнецовых и Конаково. — М. : Среди коллекционеров, 2010. — 510 с.

РОЗВИТОК ОРДЕНСЬКОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ЗА КОЛЕКЦІЄЮ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ)

Г. В. Пашкова,

ст. науковий співробітник ХІМ

Російська імперія виникла у 1721 році після прийняття Петром I титулу імператора. Разом з імперією розвивалась і нагородна система. Зародок орденської системи Російської імперії був закладений ще у часи царювання Петра I у 1698 році. Перший загальний закон про ордени Російської імперії «Положення про російські ордени» був підписаний Павлом I в день його коронації, 5 квітня 1797 року, і вперше встановив ієрархію державних

винагород Російської імперії і створив єдиний орган управління нагородним виробництвом.

Реформи Петра I кардинально змінили існуючу російську нагородну систему: відмінилися всі попередні види заохочення, засновується перший орден — орден святого апостола Андрія Первозванного, карбуються нагородні медалі. Кожна з нагород має свою історію. Нагородна система орієнтована на привілейованих осіб — в першу чергу дворянство, духовенство, чиновництво, і частково на купецтво. У 1796 р. у Павло I запровадив Знак відмінності ордена св. Ганни, відомий як «Аннинская медаль», чим ввів у нагородну систему Російської імперії винагороди і для «нижніх чинів» — солдатів і унтер-офіцерів; наступну відзнаку Військового ордена ввів у 1807 р. Олександр I, в 1856 р. вона була розділена на 4-и ступеня, а з 1913 р. отримала офіційну назву «Георгіївський хрест».

Нагородна система дореволюційної Росії включала вісім орденів.

Перший орден св. Апостола Андрія Первозванного був заснований 30 серпня 1698 р. царем Петром I і мав один ступінь. На ордені зазначався девіз: «За веру и верность». Кожен нагороджений автоматично ставав кавалером чотирьох інших орденів, заснованих пізніше — св. Олександра Невського, Білого орла, св. Ганни 1-го ступеня і св. Станіслава 1-го ступеня. У 1797 році Павлом I було встановлено, що орден св. Андрія Первозванного отримують всі чини імператорського дому — чоловіки, великі князі, отримували його при хрещенні, так звані князі імператорської крові — по досягненню ними повноліття. До 1855 року знаки ордена св. Андрія Первозванного за військові заслуги нічим зовні не відрізнялися від знаків за заслуги цивільні. Пізніше на бойових винагородах стали додавати схрещені мечі. Починаючи з павловських часів, кавалерам заборонялося самостійно прикрашати свої знаки коштовними каменями. Хрест із зіркою ордена, обсипані діамантами, стали особливим вищим рівнем ордена, який вручався виключно за особистим розпорядженням імператора. Орден став вищою винагородою Російської держави для високих державних і військових чинів. Першим орденем св. Андрія Первозванного був удостоєний 20 березня 1699 року соратник Петра I граф Федір Головін. Орден вручався за особливі заслуги перед Російською імперією, включаючи як бойові подвиги, так і цивільні відмінності. Другим кавалером ордена став гетьман І. С. Мазепа, який отримав його 8 лютого 1700 року з рук самого

Петра І. Після звістки про зраду Мазепа за наказом царя 9 листопада 1708 року було проведено зняття звання кавалера ордена св. Андрія Первозванного. Знак ордена носили на широкій блакитній стрічці через праве плече, а зірка розміщала на лівій стороні грудей. [2, с. 110] За час існування ордена його кавалерами стало від 900 до 1100 осіб. Орден проіснував до 1917 року. У 1998 році Російською Федерацією орден був відновлений і є вищою нагородою Російської Федерації. У колекції Харківського історичного музею зберігаються чотири зірки ордена св. Андрія Первозванного.

Другим в орденській системі Російської імперії був орден св. Великомучениці Катерини, заснований Петром І в 1713 році на честь своєї дружини Катерини Олексіївни. Спочатку він мав назву орден «Освобождения» і призначався лише Катерині Олексіївні, яка у 1711 році у Прутському поході під час Російсько-турецької війни 1710–1713 рр. пожертвувала усі свої прикраси для врятування Російської армії, оточеної турецьким військом Мехмеда-Паші. На знак подяки 24 листопада 1714 року Катерина отримала цей орден з рук Петра І. Орден мав два ступеня, що іменувались орденами «Дам великого хреста» і «Дам малого хреста». Нагороджували цим орденом лише жінок, єдиним виключенням з цього загального правила став малолітній князь Олександр Меншиков, син сподвижника Петра І О. Д. Меншикова, який отримав цей орден у лютому 1727 року. Девіз ордена був «За любов і Вітчизну» орден отримували усі жінки імператорського дому. Великі княгині отримували його при хрещенні, а так звані княгині імператорської крові — по досягненню ними повноліття. Главою ордена довічно залишалася імператриця. Остаточна редакція статуту ордена св. Катерини була надана імператором Павлом І 5 квітня 1797 року. [2, с. 111] За статутом 1714 року стрічка ордена була біла муарова із золотою облямівкою і написом золотими літерами на банті стрічки: «За любов і Вітчизну». Згідно з Положенням про Російські ордени від 5 квітня 1797 року замість білої стрічки зі срібною облямівкою по краю стала стрічка червоного кольору з тим же написом срібними буквами на банті. Згідно з Височайшим Указом від 20 жовтня 1856 року хрест ордена першого ступеня прикрашався діамантами, другого ступеня — алмазами. Орден складався зі знаків: хреста, червоної стрічки зі срібною облямівкою і восьмикінцевої зірки. Орден прикріплювався до банта і його носили: 1-шого ступеня — на стрічці шириною 10 см, через праве плече, зірка на правій стороні грудей; 2-го ступеня — на стрічці шириною 4,5 см на лівій стороні грудей. Грамота на присвоєння

ордена св. Катерини підписувалась імператрицею. Орден проіснував до 1917 року. На жаль, колекція Харківського історичного музею не має жодного екземпляру ордена св. Катерини.

Третім орденом став орден св. Олександра Невського, що був задуманий ще Петром I для нагородження за військові заслуги, але заснований 1 червня 1725 року вже після його смерті Катериною I. Орден мав один ступінь, девіз на ордені: «За труд и Отечество» [2, с. 115]. Орден вручався не лише за військові заслуги, а і для заохочення цивільних осіб вищих чинів. Вперше кавалерами ордена стали 18 осіб в день весілля дочки Катерини і Петра I, царівни Ганни і герцога Шлезвіг-Гольштейн-Готторпського Карла Фрідріха. До царювання Катерини II орденом св. Олександра Невського нагородили близько 300 осіб. Імператриця Катерина II видала ще 250 орденів. При Павлові I у 1797 році орден вперше отримав офіційний статус і опис. Орден проіснував до 1917 року. 29 липня 1942 року у СРСР був заснований новий орден Олександра Невського для нагородження командного складу Червоної армії за заслуги перед Вітчизною. Після розпаду СРСР орден був збережений в системі державних винагород Російської Федерації. На жаль, в колекції Харківського історичного музею немає жодного зразку ордена Олександра Невського Російської імперії, а є тільки один орден Олександра Невського Радянського періоду.

Четвертим імператорським орденом був орден Св. Великомученика і Победоносця Георгія, заснований 26 листопада 1769 року Катериною II. Орден мав 4 ступені і був винагородою за військові досягнення. Орден набув характер особливо почесної винагороди. Ним нагороджували за вислугу років в офіцерських чинах — 25-років сухопутних військах і 18 шестимісячних морських кампаній на флоті, обов'язковою умовою була участь офіцера хоч би в одній битві. На знаку ордена, що вручався за вислугу років, розміщувався відповідний напис на горизонтальних променях хреста (або «25 років» або «18 кампаній») [2, с. 116]. З 1855 року практика нагородження цим орденом за вислугу років була скасована, з того часу за вислугу років офіцери стали нагороджуватися орденом св. Володимира 4-го ступеня з бантом, а орден св. Георгія 4-го ступеня став виключно бойовою винагородою. У орденському статуті було обумовлено «Орден св. Георгія ніколи не знімається». Вже починаючи з 1856 року знаки нижчих ступенів ордену не знімалися при здобутті вищих ступенів. За всю історію орденом св. Георгія всіх чотирьох його ступенів були удостоєні лише чотири воєначальника: генерал-фельдмаршали М. І. Куту-

зов (1812 рік), М. Б. Барклай-де-Толлі (1813 рік), І. Ф. Паскевіч (1829 рік) та І. І. Дібіч (1829 рік). Орден 1-го ступеня за півтора століття вручався 25 разів. За перші роки після впровадження ордену св. Георгія декілька військових воєначальників отримали за видатні бойові відзнаки відразу вищий ступінь цього ордену: генерал П. А. Румянцев (1770 рік), О. Г. Орлов (1770 рік), П. І. Панін (1770 рік), В. М. Долгоруков (1781 рік), генерал-фельдмаршал Г. А. Потьомкин (1788 рік). Орденом 2-го ступеня була нагороджена 121 особа, 3-го ступеня — 653 осіб, орден 4-го ступеня отримали близько 6 тис. чоловік. У колекції Харківського історичного музею знаходяться шість хрестів св. Георгія III ст. і два хреста четвертого ступеня.

П'ятим орденом був орден св. Рівноапостольного Великого князя Володимира, заснований Катериною II 3 жовтня 1782 року у 20 річний ювілей свого царювання для нагородження як військових чинів, так і цивільних службовців, мав чотири ступені. Девіз на ордені «Польза, честь и слава». [2, с. 117] Орден був винагородою для широкого кола військових в чині від підполковника до чиновника середнього рангу. Нижчий, четвертий ступінь могли отримати військові, що пробули на службі протягом 35 років в класних чинах, в будь-якому з 14 класів. 26 листопада 1789 року Катерина II особистим указом визначила орден св. Володимира як додаткову відмінність — бант з орденською стрічкою для знаку 4-ого ступеня за військові подвиги. Першим кавалером ордену св. Володимира 4-го ступеня з бантом став капітан лейтенант Д. Н. Сенявін, видатний флотоводець, за успішну операцію проти Османської імперії восени 1788 року. Другим відзначено бойовим орденом св. Володимира 4-ого ступеня з бантом капітана М. Б. Барклая-де-Толлі, яким він був нагороджений за відмінність при штурмі Очакова у грудні 1788 року. Після того, як у 1855 році до знаків орденів, що вручались за військові заслуги, стали додавати схрещені мечі, деякий час ще носили бант 4-ого ступеня ордену св. Володимира. Імператорським указом Капітулу орденів від 15 грудня 1857 року: було встановлено «Установить различия между лиц военных и лиц гражданских». При установі ордену св. Володимира було вирішено, що кавалери будь-якого ступеня можуть розраховувати на пенсію, сума якої для того часу була досить вагомою: старші кавалери ордену св. Володимира 1-го ступеня отримували, незалежно від інших доходів, 600-рублів на рік, 2-го ступеня — 300 руб., 3-го ступеня — 200 руб. і 4-го ступеня — 100 руб. на рік. Володимирські

кавалери мали право використовувати хрести і зірки ордена св. Володимира як елементи зображень на своїх печатках і гербах. Як і ордени св. Георгія, винагороду заборонялося самостійно прикрашати «каменем». У колекції ХІМ знаходяться два ордени св. Володимира 4-ого ступеня з мечами, 4 — фращних знака ордену св. Володимира з мечами і один хрест ордена св. Володимира.

Наступним, шостим орденем був Орден «Білого орла». Він був одним з найстаріших польських орденів, заснований у 1325 році королем Польщі Владиславом Коротким, відновлений 1 листопада 1705 року королем Августом III. Орден «Білого орла» був зарахований до російських орденів у 1831 році з відповідними змінами зовнішнього вигляду, орденський знак мав один ступінь, девіз: «Pro Fide Rege e Lege» («За веру, царя и закон»). Одними з перших кавалерів ордена стали 8 осіб: 4-польських магнати, що підтримали Августа III на виборах, і 3-росіянина: генерали О. Д. Меншиков, А. І. Репнін, Г. Б. Огильве та гетьман І. С. Мазепа. У 1712 році кавалером ордена став Петро I у відповідь на вручення Августу Петром I знаків ордена святого Андрія Первозванного. Всього з 1705 по 1831 рік відбулося 1017 нагороджень цим орденем. З 1831 року, після придушення польського повстання і позбавлення Польщі автономії, імператор Микола I остаточно зарахував до російського капітулу всі польські ордени. Першими нагородженими стали ті, що відзначилися у Польській кампанії, генерали від кавалерії І. О. Вітт і П. П. Пален. Орден посів почесне місце в ієрархії російських орденів з 1835 року, слідом за орденем св. Олександра Невського. Нагороджувалися ним особи не нижче четвертого класу. Сталися зміни в законі ордена, змінився девіз на «За веру, царя и закон». У 1855 році до знаків про військові відмінності приєдналися по два перехрещені мечі, зверху прапор під короною. У 1882 році почали вручати діамантові знаки до ордена. Орден проіснував до 1917 року. В колекції Харківського історичного музею знаходиться два ордени «Білого орла».

Сьомим орденем став орден св. Ганни, заснований 14 лютого 1735 року герцогом Гольштейн-Готторпським Карлом Фрідріхом у пам'ять померлої у 1728 роки дружини, дочки імператора Петра I, Ганни Петрівни. Першими кавалерами ордена стали герцог Карл-Фрідріх та великий князь Петро Федорович. У 1742 році до них приєдналися ще четверо кавалерів: М. І. Воронцов, О. Г. Розумовський, брати О. І. і П. І. Шувалови. За час, коли великий князь Петро Федорович був імператором Петром III, десяткам

його підданих були подаровані ордени св. Ганни. Згідно з положенням про російські ордени від 5 квітня 1797 року орден св. Ганни іменувався російським орденом і мав на три ступені. Орден 1-го і 2-го ступенів з 1796 по 1828 рр. прикрашалися діамантами і складали вищий ступінь ордену. Орденами св. Ганни нагороджувалися як російські, так і іноземні піддані за державну службу. (З 1 квітня 1847 року за бездоганну 12-річну службу на одній посаді, не нижче за 8-й клас). У 1815 році введений четвертий ступінь ордену св. Ганни, яким нагороджувалися лише військові [2, с. 119]. З 1829 року орденами з діамантовими прикрасами нагороджувалися лише іноземні піддані, а для нагородження російських підданих були встановлені ордени св. Ганни 1-го і 2-го ступенів з імператорською короною та без корони. З 6 червня 1828 року до ордену 3-го ступеня був приєднаний бант для кавалерів, нагороджених вищезазначеним орденом за військові подвиги. З 9 серпня 1844 року на всіх орденських знаках, призначених для нагородження «іновірців», замість образів святих і хрестів поміщався російський державний орел. За Вищим Указом від 5 серпня 1855 року до ордену св. Ганни 1-го, 2-го і 3-го ступенів, що вручався за військові подвиги, приєдналися схрещені мечі, що проходять через середину хреста і зірки. З 15 грудня 1857 року до ордену св. Ганни 3 ступеня з мечами, що вручалися військовим чинам, приєднувався бант з орденської стрічки. Вищим Указом від 14 лютого 1874 року відмінено нагородження орденом св. Ганни 1-го і 2-го ступеня з імператорською короною. Девіз ордену: «Любящим Правду, Благочестие и Верность». У колекції ХІМ знаходиться одна відзнака ордену св. Ганни 3-го ст., один хрест ордену св. Ганни 3-го ступеня, один хрест ордену св. Ганни 2-го ступеня і п'ять орденів св. Ганни 3-го ступеня.

Останній, восьмий орден — св. Станіслава, наймолодший за старшинством в ієрархії державних винагород. Орден заснований 7 травня 1765 року королем польським і великим князем литовським Станіславом Августом Понятовським, був винагородою Речі Посполитої, Варшавського герцогства, Царства Польського. Після придушення польського повстання 1830–1831 рр., з 1831 року, поряд з іншим польськими орденами він був включений у капітул російських орденів. У 1832 році зображення св. Станіслава замінено вензелями SS, одноголові польські орли було замінено на двоголові орли Російської імперії. Управління орденом і питання нагородження були передані з Варшави до Санкт-Петербургу. У 1839 році Миколою І затверджений

новий статут ордена, згідно з яким він тепер розділявся на три ступені, а нагороджений може бути «будь-який підданий Російської імперії і царства Польського» як за військові, так і за цивільні відмінності, наприклад, за добродійність. Знак ордену другого ступеню розділювався на два види: хрест, прикрашений імператорською короною, і хрест без корони (розділення було скасоване у 1874 році). [2, с. 120] З 1844 року на знаках ордена, дарованих особам нехристиянського віросповідання, зображення вензелевого імені св. Станіслава стало замінюватися чорним імператорським російським орлом. Орден св. Станіслава 3-го ступеня став найменшим у порядку старшинства російських орденів і був найбільш поширеною винагородою. Ордена будь-якого ступеню надавали право спадкового дворянства, що викликало незадоволеність дворян через велику кількість нових дворян з числа купців і дрібних службовців. З 1845 року Височайшим велінням було припинено нагородження орденом св. Станіслава 2-го та 3-го ступеня. Відновилося нагородження лише з 28 червня 1855 року, але тепер право спадкоємного дворянства надавалося лише орденом св. Станіслава 1-го ступеня. Орден св. Станіслава став останньою ланкою у формуванні системи російських вищих державних винагород, незмінною до 1917 року. У колекції ХІМ зберігаються три зірки ордена св. Станіслава, дві з них з мечами, чотири хрести ордена св. Станіслава 2-го ступеня та два фрачні знаки ордена св. Станіслава.

Нагородна система Російської імперії базувалася на декількох неперушних принципах:

1. Нагородження орденами, що підрозділялися на декілька ступенів, відбувалося послідовно, починаючи з нижчого ступеня, виключенням став лише орден св. Георгія.

2. Ордени, які вручалися за військові подвиги, мали особливу відмінність — перехрещені мечі.

3. Було встановлено, що орденські знаки нижчих ступенів вилучалися при здобутті вищих ступенів даного ордена. Вищезазначене правило мало виключення принципового характеру — ордени, вручені за військові подвиги не вилучалися, і в разі здобуття вищих ступенів цього ордена, кавалери ордена св. Георгія носили знаки всіх ступенів цього ордена.

4. Було абсолютно унеможливлене отримання ордена даного ступеню повторно [1, с. 24].

Таким чином, не зважаючи на те, що ордени Російської імперії представлені у колекції Харківського історичного музею не

в повній мірі, колекція містить досить цікаві екземпляри, що можуть багато розповісти про історичний період, події та ілюструють військову доблесть і розвиток російського суспільства. Ці ордени можуть використовуватися у різноманітних виставках чи експозиціях.

Література

1. Кузнецов А. А. Ордена и медали России / А. А. Кузнецов. — М. : Издательство МГУ, 1985. — 174 с.
2. Спасский И. Г. Иностранные и русские ордена до 1917 года / И. Г. Спасский. — Л. : Эрмитаж, 1963. — 141 с.

НАГОРОДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVIII–XIX СТ. З ФОНДІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

К. В. Поворознюк,
*ст. науковий співробітник відділу
історії Хмельницького обласного
краєзнавчого музею*

Пам'ятні медалі — це невичерпна царина по вивченню традицій, поглядів, релігійних та естетично-моральних уподобань.

Назва медаль — від італійського слова «medaille» — це металевий знак або знак з іншого матеріалу, як правило, з двостороннім зображенням, який випускається на честь знаменної дати чи визначної людини.

Медальєрне мистецтво нараховує 250 років. Талановиті майстри, які працювали на монетних дворах Москви та Санкт-Петербурга створили багато визначних шедеврів, які до наших днів захоплюють нас глибиною та справжньою майстерністю

У фондах Хмельницького Обласного краєзнавчого музею зберігається невелика кількість нагород (орденів, медалей та різноманітних відзнак XVIII–XIX ст.) ряду східноєвропейських країн та Великої Російської імперії — могутньої імперської держави, яка залишила чималий слід в військовій історії. Наша сучасна Хмельниччина в 1795 році стала частиною цієї держави у складі Подільської та Волинської губернії.

До нумізматичної колекції входить 58 одиниць, з яких 46 предметів зберігаються в основному фонді, а 12 у науково-допоміжному.

Дані предмети репрезентують 34 зразки російських нагород більш пізнішого часу, детальніше: 15 зразків 18 століття, а 19 екземплярів — XIX — поч. XX ст. Майже половина з них — лише копії з оригінальних речей у різних ступенях достовірності відтворення. У цій категорії знаходяться всі нагороди XVIII ст. (23 відзнаки) і, частково, — XIX ст. З решти предметів, тобто оригіналів, тільки деякі можуть вважатися рідкісними, у більшості — це досить поширені нагороди другої половини XIX — поч. XX ст. Лише кілька нагород, переважно Георгіївські, мають у основі коштовні матеріали, а саме, срібло. Найбільша група нагород має відношення до Північної війни 1700–1721 років (11 одиниць, що дають уяву про 7 зразків російських медалей цього часу). Вони, своєрідним чином, освітлюють хід бойових дій цієї шведсько-російської війни, що мала великі наслідки і для історії України.

Медаль за здобуття фортеці Шліссельбург 12(23) жовтня 1702 р. Цю шведську фортецю, що раніше називалась Нотебург, після нетривалої осади взяли штурмом російські війська під командуванням царя Петра I. На честь цієї видатної перемоги були відкарбовані золоті та срібні медалі для нагородження офіцерів та солдат, які відзначилися у штурмі. На лицьовому боці вміщено зображення молодого царя Петра I, в старовинних обладунках з лавровим вінком на голові. Навколо портрету напис — «ЦРЬ ПЕТРЪ АЛЕХЕИЕВИЧ РОСИ ПОВЕЛИТЕЛ» (Цар Петро Олексійович, Росії Государ.) На зворотному боці медалі — зображення фортеці посеред ріки та російської батареї облоги, на березі, на передньому плані, яка обстрілює фортецю. Ліворуч, у перспективі ріки, вкритий лісом інший берег і по всій поверхні води, навколо фортеці — велика кількість штурмових човнів. По колу напис «Был у неприятеля . 90 лет. Взятъ 1702 октября 21» — ця неправильна дата — це помилка різбляра, що виготовив штемпель для медалі, адже, правильно повинно 02. [НМ 201]

Медаль за здобуття фортеці Нарва 9(20) серпня 1704 р. Друга облога шведської фортеці Нарва була більш вдалою аніж попередня, 1700 р. За час 45 хвилинного штурму російські війська примусили шведський гарнізон капітулювати і вийти з укріплень. Медаль, яку відкарбували на честь цієї пам'ятної події, має такий вигляд: на лицьовому боці — зображення Петра I, розвернутого вправо, у лавровому вінку, обладунку та мантиї. Напис по колу «ЦРЬ ПЕТРЪ АЛЕХЕИЕВИЧ РОСИ ПОВЕЛИТЕЛ.» На зворотному боці — епізод бомбардування Нарви; на передньому плані — «осадные» траншеї. Ліворуч, вдалині — місто Івангород.

У верхній частині напис: «Не лестю, но орудием с помощью Вишнего приемлеться», а знизу — «Нарва 1704» [нм 202 нд 3768].

Медаль за перемогу під Лесною 28 вересня(9 жовтня) 1708 р. Ця медаль відкарбована на честь перемоги загону російських військ над корпусом шведського генерала Левенгаупта у Білорусії, яка стала, фактично, прологом полтавської перемоги в майбутньому. На лицьовому боці традиційний портрет Петра I в оточенні напису «Петр Первый Император и Самодержиц Всероссийский.» На звороті — зображення Петра на здібленому коні на фоні бою. Вгорі, над всією композицією — стрічка з написом: «Достойному — Достойное.» По краю медалі напис: «За Левеня: Баталію. 1706»(тобто, за перемогу над Левенгаупом) [нм 203, 204. нд 3769].

Медалі за перемогу під Полтавою — 27 червня (8 липня) 1709 року. На честь перемоги російського війська над шведами під Полтавою, яка вирішила подальший розвиток війни, були відкарбовані солдатські та урядницькі срібні медалі.

Урядницька медаль має діаметр 49 мм. На лицьовому боці — портрет Петра I в оточенні напису: «ЦРЬ ПЕТРЬ АЛЕХЕИЕВИЧ ВСЕРОСИЙСКИЙ САМОДЕРЖЕЦ». На зворотному боці вміщено зображення кавалерійського бою на фоні міста Полтави, а по колу — напис: «За Полтавскую баталію1709 июня27»

Солдатська медаль має діаметр 42 мм. На лицьовому боці — портрет Петра I з орденською стрічкою через плече, а по колу — напис: «ЦРЬ ПЕТРЬ АЛЕХЕИЕВИЧ ВСЕРОСИЙСКИЙ САМОДЕРЖЕЦ». На зворотному боці — епізод полтавського бою (перестрілка піхотинців). Вгорі напис «За Полтавскую баталію.1709 июня27» [нм205 206 207 208 нд 3770 нд 3771].

Медаль за перемогу біля Гангута 27липня 7 серпня1714 р. Ця медаль була відкарбована на честь першої перемоги російського флоту над шведами. На лицьовому боці медалі — портрет Петра I з обладунками і лавровим вінком на голові. Напис по колу: «ЦРЬ ПЕТРЬ АЛЕХЕИЕВИЧ РОСИ ПОВЕЛИТЕЛ». На зворотному боці — епізод морського бою між двох островів (на передньому плані — бойовий стрій російських галер, а вдалі — шведські вітрильники). По колу медалі — напис: «Приліжання і верность превосходит сильно июля 27 дня1714» [нм 209].

Наступна, за хронологією, військова подія, яка знайшла відображення в колекції нагород нашого музею — російсько-турецька війна 1768–1774 р. Вона представлена медаллю на честь укладання Кючук-Кайнарджинського мирного договору 10(21) липня

1774 року. Внаслідок шестирічних бойових дій на степових просторах Південної України та Криму від Дунаю до Дону і у Чорному морі, після перемоги росіян під Ларгою та Кагулом і у Чесменській бухті, Туреччина була вимушені піти на цей мир за яким визнавалась незалежність Кримського ханства, відкриття чорноморських портів для російської торгівлі, приєднання до Росії фортець Азов та Керч, встановлення російського протекторату над Молдавією та Валахією. Ця війна мала безпосередній вплив на формування сучасних кордонів України. До цієї війни було втягнуте і наше Поділля, що використовувалося російською армією як тилова база у боротьбі з турками та польськими конфедератами. Медаль, яку отримували учасники війни, має незвичну ромбовидну форму. Її розміри — 3,7х3,1 см. На лицьовому боці — портрет російської імператриці Катерини II. На зворотному, вгорі, лавровий вінок зі словом «Победителю» всередині і внизу — напис: «Заклучень мир съ Портою 10 июля 1774.» Справжня медаль виготовлялася зі срібла [НМ 210 нд 3775].

Більшу кількість нагород залишила по собі інша російсько-турецька війна 1787-91 років, яка відбулася з тих самих причин, що і попередня. Кожна значна перемога російської армії у цій війні була відзначена карбуванням спеціальної нагороди — медалі, або хреста.

Медаль за перемогу під Кінбурном 1(12) жовтня 1787 р. Ця нагорода дуже рідкісна, бо справжніх таких медалей із срібла було відкарбовано лише 19 екземплярів. Цю медаль отримували солдати, що особливо відзначилися у бою на косі біля Кінбурнської фортеці. Цим боєм особисто керував російський командир О. В. Суворов. На лицьовому боці медалі — портрет Катерини II в оточенні слів «Б.М ЕКАТЕРИНА II ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОССИЙСКАЯ». На звороті — «КИНБУРНЬ 1 ОКТЯБРЯ 1787» [нм 211 нд 3772].

Офіцерський хрест за здобуття фортеці Очаків 6(17) грудня. Осада цієї турецької фортеці була досить тривалою і кровопролитною. Офіцери, які брали участь в останньому штурмі Очакова і не були не були нагородженні орденами за свої подвиги, отримали особливі золоті хрести. Цей хрест має півкруглі кінці; на лицьовому боці, всередині, у подвійній овальній рамці вміщено напис «ЗА СЛУЖБУ И ХРАБРОСТЬ», а на звороті, в такій самій рамці — «ОЧАКОВЪ ВЗЯТЬ 6 ДЕКАБРЯ 1788» [нм 212 нд 3777].

Медаль за здобуття фортеці Очаків 6(17) грудня 1788 р. Ця солдатська срібна медаль має незвичайну форму — звужений

овал. На лицьовому боці — зображення вензеля Катерини II (літери «Е» з римською «П» під короною в оточенні лаврових гілок), на звороті — напис «ЗА ХРАБРОСТЬ ОКАЗАННУЮ ПРИ ВЗЯТТИИ ОЧАКОВА ДЕКАБРЯ 1788».

Офіцерський хрест за здобуття фортеці Ізмаїл 11(22) грудня 1790 року. Нова перемога росіян у штурмі турецького Ізмаїла, яким керував О.В. Суворов була відзначена хрестом, подібним до очаківського. Він був золотий, розмірами 4,7х4,7 см. На лицьовому боці, всередині, у овальній рамці, вміщено напис «За отменную храбрость», на звороті — «Ізмаїл ВЗЯТЬ ДЕКАБРЯ 11 1790» [нм 213, нд 3776].

Медаль за здобуття фортеці Ізмаїл 11(22) грудня 1790 р. Ця медаль мала овальну форму, розмірами 3,5х3,0 см. На лицьовому боці вензель Катерини II, а на звороті — напис «ЗА ОТЛИЧНУЮ ХРАБРОСТЬ ПРИ ВЗЯТЬИ ИЗМАИЛА ДЕКАБРЯ 11 1790». Справжня медаль карбувалась з срібла [нм 214].

Медаль в пам'ять Ясського миру 29 грудня 1791 р. (9 січня 1792). Медаль карбувалась зі срібла. Нею нагороджувались солдати та матроси російських збройних сил, які брали участь у боях та походах 1887–91 рр. Вона має овальну форму, розмірами 4,1х3,2 см. На лицьовому боці — вензель Катерини I, а на зворотньому — напис «ПОБЕД ИТЕЛЯМ ПРИ МИРЬ ДЕКАБРЬ 29 1791» [нм 215].

Закінчилася чергова російсько-турецька війна. На південно-українських просторах запанувала тиша. Крим та Кубань остаточно відійшли до Росії, річка Дністер стала кордоном імперії. Ця війна принесла славу не лише російським воякам але й українському козацтву, що було у перших лавах, які штурмували Очаків та Ізмаїл.

Розглянута вище збірка з фондової колекції має велике значення у науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності музею

Нумізматична збірка нагород та відзнак XVIII–XIX ст. є, безперечно, цінним інформативним матеріалом та використовується в постійнодіючих експозиціях музею, а також, є неодмінним наочним матеріалом до тематичних лекцій та екскурсій, які описують історію нашого краю цього часу.

Література

1. Архів Хмельницького Обласного Краєзнавчого Музею. — нд 436.
2. Фонди Хмельницького Обласного Краєзнавчого Музею. — Нм 201-215 нд 3768-3772, 3776, 3777.

3. Кузнецов А. А. Ордена и медали России / А. А. Кузнецов. — М. : Изд-во МГУ, 1985.
4. Памятные медали : альбом. — К. : Мистецтво, 1989. — 143 с.
5. Новая история. Часть 1. Учебник для пединститутів. — М., 1978.
6. Новая история. — К., 1975.

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ В АРХІТЕКТУРНОМУ АНСАМБЛІ М. ЧУГУЄВА

А. Ю. Маршала,
*аспірантка кафедри музеєзнав-
ства та пам'яткознавства ХДАК*

Традиційно м. Чугуїв асоціюється з ім'ям Іллі Репіна — в місті функціонує меморіальний музей художника, розроблені туристичні маршрути, метою яких є знайомство з місцями, що пов'язані з життям великого живописця. Однак, в історії Чугуєва був період, що не менше заслуговує на увагу, як з боку дослідників, так і туристів, а саме, створення та функціонування Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії, які охоплювали значну частину сучасної Харківської області. Розташування у Чугуєві військово-поселеної окружної адміністрації призвело до значних змін в архітектурному вигляді міста, оскільки влаштування військових поселень було пов'язане з масштабним будівництвом — передбачалося зведення комплексів полкових та дивізійних штабів, господарських закладів, житла для офіцерів та поселенців [7, с. 79]. Проте при будівництві не враховувалося історичне планування міста. Так, Нікітенко О. В., що відвідав Чугуїв на поч. 1820-х років, зазначає у своїх записках: «Все в ньому (місті) було перевернуте до гори дном. Скрізь сум'яття, перебудови та зведення нових будівель. Прокладалися нові вулиці, старі підводили під математичні кути, нерівності ґрунту згладжувалися: не кажучи вже про гори та пагорби, була зрита ціла гора, яка з одного боку замикала поселення» [1, с. 138]. Про перепланування міста згадує у своїй книзі також І. Ю. Репін: «З колишніх вільних, випадкових, кривих чугуївських провулків, що втопали у фруктових садках, планувалися правильні, широкі вулиці, вирубувалися фруктові дерева та виноградники, замощувалися диким каменем бруківки циклопічної кладки...» [2, с. 22]. Отже, історичні джерела вказують, що під час створення в 1820-х роках Слобідсько-

Українських військових поселень кавалерії архітектурний вигляд Чугуєва зазнав кардинальних змін.

Перепланування військових поселень, зокрема Чугуєва, відбувалося згідно до «зразкових» проектів, розроблених спеціальною комісією, по схваленню проектів побудови військових поселень у Санкт-Петербурзі, до складу якої входили такі видатні архітектори, як В. П. Стасов, О. Е. Штауберт, О. П. Брюллов, К. А. Тон, А. І. Штакеншнейдер [4, с. 105]. В «зразкових» проектах знайшли своє відображення ідеї класицизму, які панували в архітектурі XVIII — поч. XIX ст. Зокрема, наближення до античних традицій, чіткість ліній та об'ємних форм, стриманість декоративного оздоблення, регулярна система планування міст. Зазначені тенденції яскраво проявилися у забудові м. Чугуєва — до сьогоднішнього дня збереглося регулярне планування історичного центру міста, що позначається перетином головних вулиць: довгих Харківської та Гвардійської (в пер. пол. XIX ст. мала назву Дворянська) та коротких, перпендикулярних до них, вулиць Розі Люксембург (Нікітінської) та Карла Лібкнехта (Миколаївської) [3, с. 45]. Окрім того, своє місцезнаходження зберегли центральна площа, міський ринок.

Особливої уваги заслуговує ансамбль центральної площі м. Чугуєва — в добу військових поселень вона мала назву Двірцева, формотворчим елементом, якого виступав прямокутний плац, квадратної форми, обрамлений офіційними будівлями культового та цивільного призначення [3, с. 45]. У північній частині площі розташовується будівля Штабу військових поселень, що була побудована в 30-х роках XIX ст. для розміщення військово-поселеної адміністрації. Будівля виконана у стилі класицизму та складається з прямокутного у плані центрального корпусу та Г-подібних крил, що обмежують незамкнутий внутрішній двір. Над центральною частиною головного корпусу виконана надбудова у вигляді оглядового майданчика та двох'ярусної башти з годинником [8, с. 120]. Зовнішнє оздоблення споруди є досить стриманим — оштукатурені стіни, позбавлені карнизів та ліпнини, прикрашають лише напівциркулярні віконні прорізи другого поверху та наличники над ними. В центрі міститься єдиний вхід до будівлі, що виконаний у вигляді приставного, висунутого далеко вперед портика, де між рустованими стовпами розташовані масивні двері з напівциркулярною фрамугою над ними [4, с. 106].

Після ліквідації у 1850-х роках військово-поселеної системи, будівля Штабу військових поселень була переобладнана для

потреб Чугуївського піхотного юнкерського училища. Сьогодні у споруді розташовується один з відділів Художньо-меморіального музею ім. І. Ю. Рєпіна.

Біля Штабу військових поселень, у східній частині площі, на схилі Сіверського Дінця, розташовується одноповерхова дерев'яна будівля, позбавлена будь-якого оздоблення — дорожній палац на випадок приїзду царя, що був побудований в 1820-х роках. Споруда складається з шести кімнат, стіни та стеля яких були оштукатурені та вкриті розписами, підлогу вкривав паркет. Обстановка кімнат у XIX ст. складалася з м'яких меблів та трюмо, виготовлених з червоного дерева та прикрашених різним орнаментом та позолотою, декількох люстр і канделябрів. Проте інтер'єри палацу збереглися до тепер [3, с. 50]. Сьогодні будівля палацу входить, до складу Чугуївського художньо-меморіального музею ім. І. Ю. Рєпіна та використовується в якості виставкового залу.

У західній частині площі розташовується Покровський собор, що був зведений на місці старої дерев'яної церкви. Будівництво нового кам'яного храму з дзвіницею відбувалося протягом 1826–1834 рр. [5, с. 8–9]. У первісному вигляді собор становив собою квадратну у плані споруду, з куполом на широкому барабані та триярусною дзвіницею, що стояла окремо, проте з'єднувалася з собором критою колонадою з 16 доричних колон [3, с. 48]. У доричному ордері виконані також чотирьохколонні портики, що прикрашають східний, північний та південний фасади собору. Загалом, архітектура Покровського собору відрізнялася художньою досконалістю, про що свідчать класичні пропорції антаблементу з тригліфами на фризі, віконні сандрики, канелюри та капітелі колон [8, с. 119]. В результаті перебудови собору в 1872 р. зникла колонада, оскільки основний об'єм храму було з'єднано з дзвіницею [3, с. 48]. В радянський період у будівлі Покровського собору розташовувалися різноманітні господарські організації, що призвело до значних втрат, як зовнішнього, так і внутрішнього оздоблення храму. Зокрема, було зруйновано барабан з куполом та верхні поверхи, шатро дзвіниці, а також втрачені внутрішні розписи. В 1972 р. була проведена реконструкція собору, в ході якої відновили північний та південний портики, декор фасадів, перекриття притвору, склепіння [8, с. 120]. З 1984 р. до 2009 р. в будівлі розташовувалася картинна галерея робіт лауреатів премії І. Ю. Рєпіна, після чого, храм було передано релігійній общині Харківської єпархії, у зв'язку з чим почалися масштабні роботи

з реконструкції споруди, метою яких є відновлення первісного вигляду Покровського собору.

У південній частині площі розташовується одноповерхова будівля торговельних рядів, побудованих в 1835 р., що призначалися для торгівлі бакалійними, парфумерними, галантерейними товарами [3, с. 46]. Споруду торговельних рядів у Чугуєві відносять до типу стовбових рядів, які мали назву корпус-лавок. Даний архітектурний тип утворювався чергуванням простих стовпів та арок, та супроводжувався просторими портиками [6, с. 238]. Головний фасад споруди становить собою 19-пролітну аркаду, торці прикрашені двоколонними портиками доричного ордеру [8, с. 120]. Довготривале використання будівлі в якості складів призвело до значних змін в архітектурному вигляді торговельних рядів, що були усунені в ході реставраційних робіт в к. XX ст.

В південній частині площі, окрім торговельних рядів розташовується також двоповерхова будівля військового готелю, побудованого в 1840-х, що відрізняється досить простим архітектурним рішенням — єдиним оздобленням слугує виконання поверхні стін першого поверху під руст [3, с. 47].

Отже, на сьогодні цілком збереглося історичне планування центральної площі м. Чугуєва, забудова якої відбувалася в 1820–1830 рр. в стилі класицизму. Хоча, ансамбль складається з різних за призначенням та архітектурним рішенням будівель, площа має цілком закінчений вигляд, що досягається за рахунок використання в оздобленні будівлі Штабу військових поселень, Покровського собору та торговельних рядів елементів доричного ордеру.

Окрім того, пам'ятки архітектури епохи військових поселень зосереджуються також на вулицях Гвардійській (Дворянська), паралельної до неї Харківської та перпендикулярної до них вул. Рози Люксембург (Нікітінська). Зокрема, адміністративна будівля по вул. Харківській, що була побудована в 1820-х роках та призначалася для розміщення військово-поселеної адміністрації, згодом — міської управи. Цегляна споруда складається з двоповерхової центральної частини та одноповерхових бокових частин. Входом до будівлі слугує портик з двома колонами та кутовими пілонами, що не виступає з площини фасаду, а утворює лоджію [8, с. 119].

Значний інтерес становлять житлові будинки для штаб- і обер-офіцерів та військових поселян. Так, по вул. Гвардійській збереглися три кам'яних будинки для розміщення офіцерських сімей, що

були однакові за розмірами, проте відмінні деякими архітектурними елементами, розташуванням та формою віконних прорізів [3, с. 51]. В одному з будинків розташовується історико-краєзнавчий відділ Художньо-меморіального музею ім. І. Ю. Репіна.

На сьогоднішній день, в центрі міста, збереглася також невелика кількість будинків військових поселенців, зокрема садиба батьків І. Ю. Репіна, що була музеєфікована. Будинки для військових поселенців не відрізнялися ошатною архітектурою — одноповерхові, поштукатурені кам'яні споруди з трьома вікнами по фасаду, що виходив на вулицю, єдиною прикрасою для яких слугували розписи стін альфреско [3, с. 53–54]. Зразки будинків, які збереглися до тепер свідчать про те, що житло для поселенців зводилося за типовим проектом, оскільки всі вони мають однаковий зовнішній вигляд.

Отже, історичний центр м. Чугуєва і сьогодні зберігає планування та забудову характерну для доби військових поселень. Різноманітність, компактне розміщення на території міста та задовільний стан збереження пам'яток, дозволяють використовувати їх у туристичних цілях. Зокрема, можливим є створення туристичного маршруту, що передбачає відвідування центральної площі, вулиць Гвардійської, Карла Лібкнехта, Харківської та Рози Люксембург. Пішохідна екскурсія зазначеними вулицями, дозволить познайомитися з пам'ятками цивільної та культової архітектури, а також насолодитися красою міста.

Література

1. Никитенко А. В. *Моя повесть о самом себе и о том «чему свидетель в жизни был»*: Записки и дневник. В 3 томах / А. В. Никитенко. — Т. 1. — СПб. : Типография А. С. Суворина, 1893. — 588 с.
2. Репин И. Е. *Далекое-близкое* / И. Е. Репин. — М. : Захаров, 2002. — 400 с.
3. Андрусенко Г. Б. *Архитектурные памятники Чугуева* / Г. Б. Андрусенко // Чугуев: сквозь века. — Вып. 1. — Х. : Райдер, 2001. — С. 43–59
4. Бондаренко Б. А. *Військові поселення XIX ст. та їх архітектурні пам'ятки в Чугуєві* / Б. А. Бондаренко // УІЖ. — 1971. — № 1. — С. 105–106.
5. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение IV*. — Х., 1857. — 398 с.
6. Лукомский Г. К. *Памятники старинной архитектуры России в типах художественного строительства* / Г. К. Лукомский. — Ч. 1. *Русская провинция*. — Петроград : Шиповник, 1916. — 394 с.

7. Колеватов О. Будівництво в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині XIX ст. / О. Колеватов // Сіверянський літопис. — 2009. — № 1. — С. 79–85.
8. Памятники градостроения и архитектуры Украинской ССР (Иллюстрированный справочник-каталог): в 4 ч. / гл. ред. Н. Л. Жариков. — Т. 4 / отв. ред. Г. Н. Логвин. — К. : Будівельник, 1986. — 375 с.

ДОРЕВОЛЮЦІЙНІ ГРАМПЛАТІВКИ У КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Т. А. Горлова,

ст. науковий співробітник ХІМ

Наприкінці XIX ст. та протягом XX ст. грамплатівка була найпопулярнішим засобом розповсюдження аудіозаписів, недорогим і доступним.

Винайшов грамофонну платівку у 1888 р. німецький інженер Еміль Берлінер, який мешкав у США. Перша в світі платівка була виготовлена з целулоїду і зберігається у Національному музеї США у Вашингтоні.

На початку XX ст. в Росії вже існувала своя грамофонна промисловість, але виробництвом платівок займалися дрібні фабрики та артілі, що не могли задовольнити потреби аматорів музики. Велику перспективу російського грамофонного ринку швидко відчули іноземні підприємці, які почали відкривати свої фірми в багатьох містах Російської імперії.

Головним виробником і поширювачем грамплатівок у Росії до 1918 р. була компанія «Грамофон», яку заснував Еміль Берлінер. У 1893 р. він сформував «Грамофонную Компанию Соединенных Штатов», а у 1894 р. — «Грамофонную Компанию Берлинера», перетворену у 1901 р. в Акціонерне товариство «Грамофон» (рис. 20). Дочірні відділення та фабрики цього товариства діяли майже у тридцяти країнах: Англії, Німеччині, Австрії, Росії тощо.

Для обробки російських записів і забезпечування російського ринку у 1902 р. в Ризі була заснована фабрика грамофонних платівок і грамофонів. 2 квітня 1903 р. товариство «Грамофон» офіційно отримало дозвіл вести операції в Росії. Того ж року «Грамофон» викупив у берлінської фірми «Інтернаціональ Зонофон» її ризьку фабрику.

Торгівельною маркою для тієї продукції компанії «Граммофон», що призначалася для розповсюдження в Російській імперії, став «Пишущий Амур» (фігурка крилатого немовляти, який сидить на платівці і тримає у руці перо). В інших європейських країнах фірма застосовувала другу емблему — зображення фокстер'єра, який сидить перед рупором грамофона, — «Голос его хозяина». У 1903 р. до них приєдналася марка «Зонофона» з етикеткою зеленого кольору для дешевої продукції. Ця емблема являла собою злиття двох слів *zonophon*, виписаних прямокутним шрифтом по вертикалі та горизонталі; вони утворюють хрест, обведений прямими лініями.

Платівки «Граммофон» і «Зонофон» випускалися трьох форматів: 17,5, 25 і 30 см, виготовлялися з композиційної маси на основі шелаку — воскоподібної речовини, що вироблялася тропічними комахами з родини лакових червців. Тривалий час платівки цієї компанії були тільки однобічними, причому для привілейованих артистів — з червоною етикеткою, для усіх інших — з чорною. Однак з 1 січня 1911 р. у продаж з'явилися також двобічні диски з чорними, а з 1 жовтня 1913 р. — з синіми і зеленими етикетками для платівок із записами популярних жанрів. У 1907 р. впроваджується новий колір етикеток — оранжевий — виключно для нових платівок Ф. І. Шаляпіна в Росії і для платівок «короля баритонів» М. Баттістіні в Італії.

Військові дії 1914 р. примусили фірму перевести своє виробництво з Риги до Москви, де невдовзі на Щипці побудували завод «Пишущий Амур». На початку 1918 р. він був зупинений.

Акціонерне товариство «Граммофон» в музейній колекції репрезентоване 17 примірниками: чотири платівки фірми «Граммофон» (Р-808, 809, КФд-20, 24), тринадцять — фірми «Зонофон» (Р-2033, 973, 1874, 1875, 1876, 691, 692, 695, 697, 1879, 2031, 2032, КФд-23). Одна платівка «Зонофон» (Р-2033) випущена фірмою «Інтернаціональ Зонофон», ще до її об'єднання з компанією «Граммофон», інші — продукція акціонерного товариства «Граммофон». Три платівки однобічні (Р-808, 809, КФд-24), чотирнадцять — двобічні.

Репертуар платівок дуже різноплановий: арії з опер, вальси, марші, музичні композиції, романси, російські та українські пісні. Серед виконавців — видатний італійський співак М. Баттістіні, популярні російські та українські артисти А. Д. Вальцева, П. І. Тихонов, Є. Ф. Зарницька та інші. Є грамплатівки з записами декламаційно-розмовного жанру: розповіді з солдатського побу-

ту «Имянины», «Все будем там» у виконанні А. Ф. Смирнова та читання церковних текстів протодіяконом Харківського кафедрального собору В. Д. Вербицьким.

Одним з найбільших постачальників грамофонних платівок в Росії була також фірма «Сирена Рекорд». Її головна контора знаходилася у м. Вільно, фабрика з виготовлення дисків — у Варшаві. Існували також окремі відділення та агенції цієї компанії у Варшаві, Одесі, Петербурзі та Москві.

Перші платівки фірми «Сирена Рекорд» з'явилися в Російській імперії на рубежі 1908–1909 рр. і користувалися великим попитом, оскільки коштували недорого при досить високій якості запису.

У музеї є шість платівок цієї фірми (Р-1877, 696, 2029, 2030, 976, 977). На них записані популярні російські та українські пісні у виконанні Петра Невського, Є. О. Морської-Волни, Федька Савицького, народних дуєтистів Орлова і Жукова, малоросійського хору під керівництвом Гирняка-Шама; інструментальні твори у виконанні оркестру гармонії під керівництвом В. С. Варшавського.

У грудні 1911 р. розпочало свою діяльність на російському ринку Російське акціонерне товариство грамофонів (РАТГ). Головою правління цього товариства став відомий оперний співак Микола Миколайович Фігнер, генеральним директором — інженер К. Стандаль. Уся музична частина була зосереджена в руках досвідченого диригента І. П. Аркад'єва, який перейшов у РАТГ з Маріїнського театру.

РАТГ випускало платівки двох розмірів: 25 і 30 см, на яких записувалися переважно петербурзькі артисти. У 2-й половині 1917 р. це товариство розпалося.

У ХІМ зберігаються сім платівок РАТГ (Р-2036, 2037, 2038, 690, 974, 975, КФд-22). Найцікавіші з них — платівки з записами музичних творів у виконанні Л. М. Сибирякова (Р-2038) та Є. К. Катільської (КФд-22).

Помітну роль у вітчизняному грамзапису зіграло грамофонне підприємство «Метрополь Рекорд», засноване трьома німецькими підприємцями — Моллем, Фогтом і Кібартом. У серпні 1910 р. на станції Апрелевка Московсько-Київської залізниці вони відкрили першу в Росії фабрику з виготовлення маси для платівок і для пресування їх на замовлення інших грамофонних компаній. Крім виконання цих заказів, фабрика робила ще й і власні оригінальні записи.

Свою діяльність нова грамофонна фірма розгорнула, в основному, у Москві. Записи випускалися на двобічних дисках розмірами 25 і 30 см. У серпні 1914 р. фабрика «Метрополь Рекорд» була реквізована Російським акціонерним товариством грамофонів, і з цього часу вона почала випускати платівки під етикеткою РАТГ.

В музейній збірці є дві платівки «Метрополь Рекорд» (Р-2035, КФд-29) із записами оркестрової музики та виступу куплетиста Я. Є. Брока.

Велику популярність на початку ХХ ст. мали платівки київської грамофонної фірми «Екстрафон» (рис. 21). Спочатку це була невелика студія запису берлінського грамофонного товариства «Інтернаціональ Екстра Рекорд», розташована в одній з кімнат магазину музичних інструментів Г. Г. Індришека. Тут же почали продаватися і грамплатівки з етикетками «Інтернаціональ Екстра Рекорд» та «Аристотипия», що незабаром захопили увесь київський ринок. Постало питання про рентабельність будівництва місцевої грамофонної фабрики. Будівництвом займався Г. Г. Індришек, і він же став власником нової фабрики. Наприкінці 1911 р. з'явилися перші платівки київського виробництва, відпресовані з матриць німецької фірми «Інтернаціональ Екстра Рекорд», а у 2-й половині 1912 р. фабрика стала робити власні записи, що випускалися на платівках діаметром 25 см та 30 см (з 1913 р.) з етикетками «Аристотипия» і «Екстрафон».

Торговою маркою «Екстрафона» стало зображення орла з пучком блискавок у дзьобі. На платівках цієї фабрики записувалися відомі київські співаки, музиканти, куплетисти, виконавці народних пісень.

Музейна колекція нараховує чотири платівки фірми «Екстрафон» (Р-694, 693, 2028, КФд-21). Репертуар записів переважно оркестровий: музичні композиції у виконанні власного оркестру «Екстрафон» під керівництвом капельмейстера І. Ф. Соколова, оркестру гармоній під керівництвом В.С. Варшавського, струнного квартету. На двох платівках (Р-693, КФд-21) — українські мелодії: «Малоросійський гопак» і «Коли розлучаються двоє», автором яких є видатний український композитор М. В. Лисенко.

З початком Першої світової війни власник київської фабрики «Екстрафон» першим здогадався зробити ставку на патріотичний репертуар. Фабрика стала випускати платівки з записами гімнів союзних держав, маршів, пісень на військову тематику, що розходилися величезними для того часу тиражами. У лютому 1915 р. журнал «Грамофонный мир» писав: «Раньше все смеялись

над «Экстрафоном» и даже не принимали в расчет его конкуренцию, а теперь фирма работает блестяще благодаря своей большой патриотической записи» [2, с. 76].

У музеї знаходиться одна така платівка (Р-2028) з записами двох творів: «Король-герой» та «Монолог бельгійця» у виконанні Д. О. Богемського.

Після 1917 р. київська фабрика «Экстрафон» припинила своє існування.

Слід зазначити, що в колекції Харківського історичного музею окрім платівок провідних грамофонних компаній є диски і інших грамофонних фірм та окремих торгівельних домів, яких можна зарахувати до другорядних постачальників музичної продукції на російський ринок.

Музейна збірка має чотири такі платівки. Їх випустили на невеликих грамофонних підприємствах, розташованих у Німеччині: «Бека Рекорд» (Берлін) — Р-2034; «Лирофон» (Лейпциг) — Р-1878; «Фаворит Рекорд» (Ганновер) — Р-698; «Стелла Рекорд» (Берлін) — Кфд-19. У 1914 р., у зв'язку з початком Першої світової війни, ці фірми припинили свою діяльність в Росії і в подальшому три з них (окрім «Стеллы Рекорд») приєдналися до найбільшого в Європі грамофонного концерну Карла Ліндштрома.

Крім вищезазначених компаній в Російській імперії виробляли і розповсюджували грамофонні платівки і інші фірми: «Товарищество В. И. Ребриков и К», «Якоб Рекорд», «Колумбия», «Пате», «Орфеон Рекорд», «Звукопись», «Одеон» та інші. Але, на жаль, їх грамплатівок в колекції Харківського історичного музею немає.

Література

1. Волков-Ланнит Л. Ф. Искусство запечатленного звука. Очерки по истории граммофона / Л. Ф. Волков-Ланнит. — М., 1964. — 205 с.
2. Железный А. Наш друг — граммпластинка / А. Железный. — К., 1989. — 345 с.
3. Хазанджи В. Производство граммофонных пластинок / В. Хазанджи. — Москва, 1965. — 135 с.

**ВИСВІТЛЕННЯ МУЗЕЙНОГО БУДІВНИЦТВА
В УКРАЇНІ ПЕРІОДИЧНИМИ ВИДАННЯМИ
20–30-Х РР. ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧАСОПИСІВ
«ГЛОБУС», «ЗНАННЯ», «КОМУНІСТИЧНА ОСВІТА»,
«ПОЛІТОСВІТНИК»)**

К. І. Слівіна,

*аспірантка кафедри музеєзнав-
ства та пам'яткознавства ХДАК*

20–30-і рр. ХХ ст. — це час бурхливого розвитку музейного будівництва, появи нових видів музейних установ та розширення форм їх діяльності. На початку 1930 року на території України функціонувало 94 музеї, на відміну від дореволюційних часів, коли їх налічувалося лише 20 [4, с. 24]. Не випадково, що українська періодика загальноосвітнього та просвітницького характеру досить значну частину матеріалів присвятила висвітленню саме цих проблем. На прикладі часописів «Глобус», «Знання», «Комуністична освіта», «Політосвітник» можна прослідкувати увагу навіть неспеціалізованих періодичних видань (а, отже, і значної частини суспільства) до розвитку музейництва. Тривалість видання і кількість надрукованих номерів зазначених журналів була різною. Так, часопис «Комуністична освіта» виходив з 1922 до 1941 року, усього було випущено 225 номерів; «Глобус» — з 1923 по 1935 рік (249 випусків); «Знання» — найбільш популярне і масове видання, виходило у 1923–1935 роках (світ побачив 351 номер); журнал «Політосвітник» вийшов лише трьома номерами. Відповідно, і кількість публікацій за музейною тематикою у них також була різною. Найбільшу увагу проблемам розвитку музейної справи в Україні приділяв журнал «Знання», який розмістив 52 публікації музейного спрямування; далі йде часопис «Глобус», у якому надруковано 22 матеріали щодо стану музейництва в Україні; 18 разів до цієї теми звертався журнал «Комуністична освіта», двічі проблема підготовки музейних фахівців висвітлювалася «Політосвітником».

Щодо характеру повідомлень, то, незважаючи на різноплановість інформації, їх можна розділити на декілька груп. Перша, найбільш важлива для поглибленого вивчення основних тенденцій розвитку музейної справи в Україні у той час, це статті, присвячені питанням історії та теорії музейництва. Таких публікацій вдалося виявити 7. Серед них статті М. Вайнштейна «Музейні

справи на Україні» та «Всеукраїнські художньо-реставраційні та репродукційні майстерні в Києві» [3, с. 16–14; 4, с. 23–24]. Перша присвячена порівняльному аналізу стану музейних установ України у дореволюційний період і за часів радянської влади. І хоча автор змушений був з певною тенденційністю описувати діяльність музеїв у дожовтневий період, щоб підкреслити досягнення радянської влади у цьому напрямку, цікавими для дослідників є певні статистичні матеріали, аналіз експозиційної, фондової роботи одного з провідних музеїв того часу — Чернігівського обласного державного музею, визначення першочергових завдань розвитку музейних установ. У статті «Всеукраїнські художньо-реставраційні та репродукційні майстерні в Києві» автор звертається до проблем реставрації, консервації та збереження археологічних пам'яток, творів монументального живопису, зокрема звільнення останніх від більш пізніх нашарувань. У публікації цього ж автора «Пам'ятки української культури (Чернігівський державний музей)» описується колекція музею, зібрана відомими чернігівцями В. В. Тарновським та О. М. Лазаревським. [5, с. 22]. М. Вайнштейн знайомить з найбільш цікавими експонатами музею, обставинами їх надходження, наводить дані щодо колишніх володарів. Стаття відомого українського художника та архітектора Василя Кричевського «До художнього оформлення будинку Т. Шевченка» акцентує увагу на значущості кольору в оформленні музейних залів, підбірці меблів та експозиційного обладнання [16, с. 67]. Н. Дмитрук у статті, присвяченій 30-річчю Волинського державного музею, знайомить читачів з історією відомого музейного закладу, його відділами, а також досить детально розповідає про його науково-просвітницьку і культурно-масову роботу [10, с. 27–32]. Певні аспекти теорії побудови музейної експозиції висвітлені в статті С. Крандієвського «Увагу будівництву українського технічного музею» [15, с. 16]; проблеми використання реконструкцій порушено у публікації «Палеонтологічний сад-музей у Харкові» [7, с. 10]; у повідомленні про діяльність Подільського музею описуються певні фінансові та кадрові труднощі, з якими зіткнулися музейні працівники регіону [24, с. 35].

Наступна група публікацій — це статті описового характеру, присвячені, як правило, діяльності обласних музейних закладів. Заслуговує уваги спеціальна рубрика журналу «Глобус» — «По Київським музеям», де вміщені статті професора М. Макаренка «Лаврський музейний городок» й «Картинна галерея». Окрім великої історичної довідки вони знайомлять читачів з основними

відділами музейного містечка у Києві та доволі детально описують експонати, які там зберігаються [19, с. 41], зокрема твори відомих художників І. Рєпіна, І. Айвазовського, П. Федотова, К. Брюллова та ін. [20, с. 113]. Автор також наголошує на важливості всілякого збереження музейних пам'яток, які є надбанням усього народу. У статті С. Гілярова, присвяченій Музею мистецтв Української Академії Наук, мова йде про найбільш відомі твори західноєвропейського живопису із фондів музею, що налічують 6000 експонатів [6, с. 88]. Остання з музейницьких публікацій у рубриці — це стаття А. Яременка, присвячена діяльності Музею Революції у Києві, яка в цілому носить пропагандистсько-довідковий характер. Цікавими є наведені в ній відгуки про його роботу відомих українських вчених, зокрема академіка Д. І. Багалія [29, с. 136].

Значна кількість подібних матеріалів друкувалася у журналі «Знання» під рубрикою «Культура і побут». Цікаву інформацію щодо заснування та теперішнього стану закладу містить стаття П. Беляєва «Дніпропетровський музей». Автор зокрема зазначає, що музей, одним із ініціаторів створення якого був видатний український вчений академік Д. І. Яворницький, має у своїх фондах такі цінні історичні експонати як карету Катерини II, козацьку зброю, а також багатий археологічний матеріал [1, с. 18–19]. У публікації І. Стругацького «Культурний куточок» розповідається про Музей Слобідської України імені Г. С. Сковороди у Харкові. [27, с. 25–26], а допис О. Журливої розкриває діяльність Сумського державного музею [11, с. 22]. Матеріали рубрики також знайомлять читача з Полтавським державним музеєм [23, с. 23–24] та художньою колекцією Полтавської картинної галереї [21, с. 22–24].

У часописах також розміщувалися повідомлення про музеї не тільки художнього або краєзнавчого профілю. Так, стаття лікаря Б. Ландкофа «Дім психогігієнічної освіти» була присвячена відкриттю у Харкові музею Інституту психіатрії, відвідувачі якого могли побачити колекції малюнків будинків, де тримали психічнохворих, моделі знарядь катувань, сумнозвісну «гамівну» сорочку, патолого-анатомічні препарати і навіть справжні речі хворих [18, с. 23]. Цікавою є інформація, присвячена 100-річчю археологічних досліджень Херсонеса Таврійського [22, с. 20–21], іншим визначним культурно-історичним пам'яткам [2, с. 21–22; 14, с. 26–27]. Привертають увагу і публікації щодо створення і діяльності меморіальних музейних закладів, зокрема музею М. Коцюбинського [28, с. 118–119; 13, с. 141–145], будинку-музею Т. Г. Шевченка [8, с. 143].

Статті, присвячені просвітницькій діяльності музеїв, займають не останнє місце на сторінках періодики 20–30-х рр. Особливу увагу привертають повідомлення щодо співпраці наукових та музейних закладів. Саме такою є публікація О. Козлової «Музеї і викладання історії в школі». У ній висвітлюється робота музею зі школярами з вивчення курсу історії. Авторка переконана, що використання музейних експозицій допомагає учням глибше засвоїти ті знання, які вони одержують на традиційних уроках. Прикладом є співпраця Державного історичного музею зі шкільними закладами м. Києва, яка забезпечує більш глибоке і емоційне засвоєння учнями історичного матеріалу [12, с. 70–71]. Схожою за змістом є публікація «Музей в допомогу школі», автори якої наголошують, що музейний заклад пробуджує у дітей цікавість, активність у засвоєнні матеріалу, а предмети експозиції дають більш повне уявлення про дану епоху. Як приклад аналізується робота Полтавського історико-краєзнавчого музею, що від жовтня 1940 до березня 1941 року провів 96 екскурсій-уроків та заснував три історичні гуртки, які відвідує близько 75 учнів. [26, с. 102]. Позитивна роль використання музеїв для закріплення шкільної програми з історії висвітлюється також у статті М. Кругляк «Досвід використання екскурсії з історії» [17, с. 77–79].

Питанням підготовки музейних фахівців у вищих навчальних закладах України була присвячена стаття ректора Харківського інституту політичної освіти І. Соловей «До перспектив підготовки політосвітніх кадрів та реорганізації ХІПО», у якій йшлося про створення в інституті окремого музейно-екскурсійного факультету з двома відділами — музейним й екскурсійним [25, с. 4–5].

Окрім того, часописи розміщували досить велику кількість коротких суто інформаційних повідомлень (наприклад, «Музей Слобідської України», «Харківська картинна галерея ім. П. П. Поштишева тощо»).

Таким чином, аналіз матеріалів суспільно-політичних та просвітницьких журналів 20–30-х років ХХ ст. свідчить про значну увагу як з боку влади, так і громадськості до розвитку музейної справи в Україні, діяльності провідних музеїв по збереженню та популяризації історико-культурних пам'яток. А значна кількість публікацій з питань теорії та практики музейництва, розмаїття проблем, які в них висвітлювалися, дозволяє стверджувати щодо важливості вивчення періодичних видань того часу як джерела для дослідження історії розвитку музейного будівництва в Україні.

Література

1. Беляєв П. Дніпропетровський музей / П. Беляєв // Знання. — № 13. — 1928. — С. 19–20.
2. Бразуль С. Золоті ворота / С. Бразуль // Знання. — № 6. — 1928. — С. 21–22.
3. Вайништейн М. Всеукраїнські художньо-реставраційні та репродукційні майстерні в Києві / М. Вайништейн // Знання. — № 3. — 1932. — С. 16–17.
4. Вайништейн М. Музейні справи на Україні / М. Вайништейн // Знання. — № 20. — 1930. — С. 23–24.
5. Вайништейн М. Пам'ятки української культури (Чернігівський державний музей) / М. Вайништейн // Знання. — № 5. — 1929. — С. 22–24.
6. Гіляров С. Музей мистецтв УАН / С. Гіляров // Глобус. — № 4. — 1926. — С. 88–89.
7. Г. Р. Палеонтологічний сад-музей / Г. Р. // Знання. — № 7. — 1929. — С. 10–11.
8. Давидець Ф. Будинок-музей Т. Г. Шевченка / Ф. Давидець // Комуністична освіта. — № 2. — 1939. — С. 139–144.
9. Давидець Ф. Музей В. І. Леніна / Ф. Давидець // Комуністична освіта. — № 3. — 1939. — С. 136–151.
10. Дмитрук Н. Волинський державний краєвий музей / Н. Дмитрук // Знання. — № 3–4. — 1931. — С. 27–32.
11. Журлива О. Сумський музей / О. Журлива // Знання. — № 1. — 1929. — С. 22.
12. Козлова О. Музеї і викладання історії в школі / О. Козлова // Комуністична освіта. — № 9. — 1936. — С. 65–71.
13. Коцюбинська К. До триріччя існування музею М. М. Коцюбинського в м. Чернігові / К. Коцюбинська // Комуністична освіта. — № 12. — 1938. — С. 141–145.
14. Кочубей В. Про старовину Шепетівщини / В. Кочубей // Знання. — № 13–14. — 1927. — С. 27–28.
15. Крандієвський С. Увагу будівництву українського технічного музею / С. Крандієвський // Знання. — № 19. — 1933. — С. 15–16.
16. Кричевський В. До художнього оформлення будинку Т. Шевченка / В. Кричевський // Глобус. — № 5. — 1928. — С. 67.
17. Кругляк М. Досвід використання екскурсій з історії / М. Кругляк // Комуністична освіта. — № 6. — 1938. — С. 76–80.
18. Ландкоф Б. Дім психогігієнічної освіти / Б. Ландкоф // Знання. — № 10. — 1930. — С. 23–24.
19. Макаренко М. Лаврський музейний городок / М. Макаренко // Глобус. — № 2. — 1926. — С. 40–43.
20. Макаренко М. Картинна галерея / М. Макаренко // Глобус. — № 5. — 1926. — С. 112–113.

21. Маслівець К. Полтавська картинна галерея / К. Маслівець // Знання. — № 6. — 1930. — С. 22–24.
22. Пучков С. Місто минулого / С. Пучков // Знання. — № 13. — 1928. — С. 20–21.
23. Риженко Я. Полтавський державний музей / Я. Риженко // Знання. — № 3. — 1928. — С. 23–24.
24. Р-ко Д. З культурного життя на Поділлі / Д. Р-ко // Знання. — № 32–33. — 1925. — С. 35–36.
25. Соловей І. До перспектив підготовки політосвітніх кадрів та реорганізації ХІПО / І. Соловей // Політосвітник. — № 1. — 1930. — С. 4–5.
26. Степанов К. Музей в допомогу школі / К. Степанов, О. Порошина // Комуністична освіта. — № 5. — 1941. — С. 102.
27. Стругацький І. Культурний куточок (Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди) / І. Стругацький // Знання. — № 3. — 1927. — С. 25–26.
28. Тим. А. На батьківщині Коцюбинського / А. Тим. // Глобус. — № 8. — 1928. — С. 118–119.
29. Яременко А. Музей революції на Київщині / А. Яременко // Глобус. — № 6. — 1926. — С. 134–137.

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ З ВИЗВОЛЕННЯ ХАРКІВЩИНИ У 1943 РОЦІ У БІБЛІОТЕЧНОМУ ФОНДІ ХІМ. ДО 70-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ ХАРКІВЩИНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

А. П. Голенищева,
бібліотекар ХІМ

У цьому році ми будемо відзначати 70-річчя визволення Харківщини від німецько-фашистських загарбників. Все далі у минуле відходять роки Великої Вітчизняної війни, але цікавість до цього героїчного періоду в історії нашої країни не згасає. Події другої світової війни не перестають вражати силою народного духу, величчю подвигу мільйонів, що піднялися на захист Батьківщини.

В бібліотеці Харківського історичного музею література про суворі воєнні роки представлена доволі повно та різноманітно. Це, насамперед, книги загального змісту про Велику Вітчизняну війну, такі, як: «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 в 6 т.». — М., 1960; «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. в 3 т.». — К.,

1975; «Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история». — М., 1984; «Великая Отечественная война 1941–1945. События. Люди. Документы: Кр. истор. справочник». — М., 1990; «Книга пам'яті України. Т. 1–20». — Х., 1994–2003; «Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945». — К., 2000; «Переможці: Книга пам'яті України. Харківська область. т. 1–2». — Х., 2008.

Доповнити цю літературу зможуть журнальні статті: Заморін Т. М. Свято, що гуртує покоління. До дня Перемоги // Календар знаменних і пам'ятних дат. II кв. 2005. — К., 2005. — С. 41–47; Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика // Укр. історичний журнал. — 1995. — № 3. — С. 3–23; Маслов О. О. Втрати радянського генералітету в боях. 1941–1944 рр. в Україні // Укр. історичний журнал. — 1993. — № 1. — С. 57–72; Лисенко О. Є. Підсумки другої світової війни та Україна // Укр. історичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 128–139.

Цікавими для відтворення подій того часу будуть також спогади відомих воєначальників: Василевського О. М., Єременка А. І., Жукова Г. К., Конєва І. С., Москаленка К. С., Рокоссовського К. К., Штеменка С. М. та ін.

Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський в своїй книзі «Дело всей жизни». — М., 1988. — Кн. 1–2, висвітлюючи найважливіші події війни, зокрема розповідає про операції по визволенню Донбасу, Правобережної України і Криму. Видатний радянський полководець, чотири рази удостоєний звання Героя Радянського Союзу Г. К. Жуков більшу частину своїх спогадів: «Воспоминания и размышления: В 3 т.». — М., 1988 присвятив найвидатнішим подіям Великої Вітчизняної війни — битвам під Москвою, Сталінградом, Курськом, боям в Україні та Білорусії.

Книга Конєва І. С. «Записки командующего фронтом, 1943–1945». — К., 1987 присвячена великим операціям Червоної армії з визволення від фашистських загарбників територій України, Молдавії, Польщі, Чехословаччини, участі військ І-го Українського фронту в штурмі Берліна.

Про події на Південно-Західному фронті розповідає двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу Москаленко К. С. у своїй книзі «На Південно-Західному напрямі: Спогади командарма: В 2 кн.». — К., 1984. Армії, якими командував К. С. Москаленко, визволяли від фашистських загарбників Харків, Київ, Вінницю, Львів, а також сотні інших населених пунктів Радянської України.

Поразка фашистських військ під Сталінградом докорінно змінила становище на радянсько-німецькому фронті на користь Червоної Армії. Ламаючи жорстокий опір ворога війська наближались до східних меж України, несли українському народу щасливу зорю визволення. Одним з перших з боями на українську землю вступили частини і з'єднання І-ї гвардійської армії генерала В. І. Кузнецова. 18 грудня 1942 року було вибито гітлерівців із села Півнівка Міловського району Ворошиловградської області і над уцілілим будинком сільради піднято Червоний прапор. Майже одночасно на українську землю вступили і воїни 6-ї армії генерала Ф. М. Харитонова. Про мужність і героїзм воїнів Радянської Армії, партизан і підпільників, місцевого населення в боях за визволення України розповідається в книзі Ключенко Д. М. «В боях за визволення України». — К., 1984. Висвітлюються визвольні битви за Київ, Харків та інші міста і населені пункти республіки.

На початку лютого 1943 року Червона Армія продовжувала активні бойові дії на всьому південному крилі радянсько-німецького фронту. Наступ одночасно розгортався на Курському, Харківському, Донбаському, Ростовському і Краснокутському напрямках. Радянські війська показували безприкладні зразки мужності і героїзму на всіх ділянках фронту. Особливо відзначилися в боях за село Таранівка Харківської області воїни стрілецького взводу з 78-го гвардійського полку 25-ї гвардійської стрілецької дивізії.

25 відважних червоноармійців під командуванням лейтенанта Петра Широніна стримували наступ переважаючих сил піхоти і танків противника. 2 березня 1943 року оборону сміливців атакували більше батальйону фашистської піхоти і до 20 танків і бронетранспортерів. Протягом 3,5 годин гвардійці стояли на смерть. З протитанкової гармати вони знищили 4 ворожих танки, 3 бронетранспортери і самохідну гармату, близько 60 гітлерівців. Коли гармату було виведено з ладу, воїни нищили ворожі танки гранатами. У цьому бою більшість гвардійців загинули смертю хоробрих, але вони не відступили і не здалися у полон. Ціною власного життя широнінці зупинили ворога. Всі 25 гвардійців удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

Про всі ці події можна дізнатися з книг: Гладков Н. Н. «Они стояли насмерть». — М., 1965; Марченко А. Д. «Герои-широнинцы». — Х., 1974; «Помним Тарановку и Соколово: Воспоминания и документы» / Сост. А. Д. Марченко. — Х., 1980; «Имени героя: Докум. очерки». — Х., 1984.

З такою ж відвагою билися воїни І-го Чехословацького окремого батальйону, формування якого розгорнулося ще на початку 1942 року в Бузулуці. Не зумівши зламати стійкість захисників Таранівки, гітлерівці обійшли її і 8 березня кинули на позиції чехословацьких воїнів у Соколовому 60 танків, близько 20 бронетранспортерів, до 2 батальйонів автоматників, застосовували вогнемети. Чехословацький батальйон займав рубіж оборони довжиною більше 10 км, у центрі якого було Соколове. Його обороняла перша піхотна рота надпоруччика Отакара Яроша. Чехословацькі та радянські воїни виявили у цьому бою виключну мужність і стійкість. З особливою відвагою і героїзмом діяв у бою Отакар Ярош. У пам'ятному бою 8 березня 1943 року кожен третій атакуючий ворожий танк був знищений, з ладу виведений кожен третій бронетранспортер, на полі бою залишилося 400 фашистів.

Ворог захопив Соколове, але бойове завдання радянські та чехословацькі воїни виконали — гітлерівці не змогли прорватися до Харкова через рубіж річки Мжа. У запеклому бою під Соколовим відзначилося багато бійців чехословацького батальйону. Орденом Леніна був нагороджений Людвік Свобода. Звання Героя Радянського Союзу удостоєний надпоручик Отакар Ярош. Він був нагороджений також чехословацьким військовим хрестом, йому посмертно присвоєно військове звання капітана. Чех Отакар Ярош — перший з іноземців, удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Ще 85 бійців і командирів чехословацької частини за зразкове виконання військового обов'язку були нагороджені орденами і медалями СРСР.

Всі ці події змальовані у книгах: Котляров В. И., Марченко А. Д. «Дружба, скрепленная кровью». — Х., 1963; «Соколове — символ братерства». — Х., 1976; «Памяти бессмертного подвига. Путеводитель. По залам музея боевой славы гвардейцев-широнинцев в С. Тарановка и музея советско-чехословацкой дружбы в С. Соколово». — Х., 1977; Свобода Л. «От Бузулука до Праги: Воспоминания». — М., 1984; Пугач Е. П. «Диорама Бой в селе Соколово 8 марта 1943 г. Путеводитель». — Х., 1985.

9 березня фашистські війська прорвали фронт на стику 3-ї танкової і 69-ї армій і 16 березня захопили Харків, а через 2 дні і Белгород. Але далі розвинути свій успіх ворогові не вдалося. Радянські війська зупинили його наступ. Фронт дещо стабілізувався. Остаточне визволення Харкова влітку 1943 року тісно зв'язане з однією з вагомих подій другої світової війни — Курською битвою.

Влітку 1943 року німецьке командування, готуючи новий наступ під кодовою назвою «Цитадель», розраховувало повернути втрачену стратегічну ініціативу й змінити хід війни на свою користь. Німецько-фашистське командування вирішило, що найзручнішою ділянкою фронту для удару зможе стати виступ у районі Курська, що дістав назву Курської дуги. Ворог розраховував зрізати Курський виступ, розгромити наші Центральний і Воронежський фронти, що тримали оборону і розгорнути наступ у глиб країни. На напрямку головного удару фашистські війська зосередили на кожному кілометрі фронту до 37 танків, на північ від Харкова були сконцентровані добірні танкові дивізії СС «Адольф Гітлер», «Мертва голова», «Велика Німеччина» «Рейх» і «Вікінг». Оборона Курського виступу була доручена Центральному фронту, на який покладалося завдання відбити удар противника з району на південь від Орла, а також Воронежському фронту, що мав стримати удар противника з району Харків-Белгород. У другому стратегічному ешелоні оборони перебували війська Резервного фронту, що згодом був перетворений у Степовий. Координацію дій фронтів у районі Курської дуги здійснювали представники Ставки — Маршали Радянського Союзу Г. К. Жуков та О. М. Василевський.

Історична Курська битва, що зумовила подальший переможний хід війни і відіграла вирішальну роль у визволенні Радянської України, розпочалася 5 липня 1943 року. Радянські війська мужньо боролися з відбірними есесівськими дивізіями і іншими танковими й механізованими частинами. Самовіддано діяли війська Центрального і Воронежського фронтів, що стримували атаки фашистських танкових частин. Безприкладний героїзм проявили радянські воїни і на інших напрямках ворожого наступу.

Битва на Курській дузі стала одним з найважливіших етапів на шляху до перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною. «Якщо битва під Сталінградом передвіщувала загибель німецько-фашистської армії, то битва під Курськом поставила її на грань катастрофи» [5, с. 178]

Курській битві присвячено дуже багато літератури. В бібліотеці ХІМ це такі видання, як: «Провал операции «Цитадель». Разгром немецко-фашистских полчищ в битве на Курской дуге». — М., 1967; «Курская битва. Воспоминания участников». — Вор., 1968; Колтунов Г. А., Соловьев Б. Г. «Курская битва». — М., 1970; Дементьев В. Г. «Курская битва (Молодежи о Вооруженных Силах СССР)». — М., 1973; «Битва на Курской дуге» / под ред. К. С. Мос-

каленко. — М., 1975; Зоткин В. «На Курской дуге». — М., 1976; Андреева Г. К., Олейник В. В. «По огненной дуге. Путеводитель по памятным местам Курской битвы». — Х., 1977; Прокофьева Е. Ю. и др. «Курская битва. Уч. пособие». — Белгород, 1998 та ін.

Більшість названих книг має фотоілюстрації, альбоми схем боїв, що може бути корисним в експозиційній та науково-освітній роботі музею. Ця тема розглядається також у наступних статтях: Активные участники Курской дуги (1-ая гвардейская танковая армия) // Военно-исторический журнал. — 1993. — № 8; Егоров А. Южнее Курска // Военно-исторический журнал. — 1968. — № 7. — С. 60–63; Курская битва в цифрах // Военно-исторический журнал. — 1968. — № 6. — С. 58–68; Ротмистров П. Бронетанковые и механизированные войска в битве под Курском // Военно-исторический журнал. — 1970. — № 1. — С. 12–22.

У той час, коли війська Центрального, Брянського і Західного фронтів вибивали гітлерівців з Курського виступу, на південній ділянці радянсько-німецького фронту готувалася Белгородсько-Харківська наступальна операція, до якої залучалися частини і з'єднання Воронежського та Степового фронтів. Воронежський фронт під командуванням генерала М. Ф. Ватутіна завдавав головний удар своїм лівим флангом. Степовий фронт (командуючий генерал І. С. Конев) надавав головного удару своїм правим крилом в районі Густитцево-Вовчанськ. Одночасно в обхід Харкова з півдня наступали 57-а армія Південно-Західного фронту. Завдавши сильних ударів у районі Белгорода, Томарівки і Борисівки, радянські війська одержали можливість спрямувати наступальні дії на Харківському напрямку, що було початком визволення українських міст і сіл на цій ділянці фронту. Вийшовши до Харкова з півночі, заходу і південного заходу радянські війська створили реальну загрозу оточення фашистських військ.

Коли війська Воронежського фронту вели запеклі бої у районі Охтирки і Богодухова, частини і з'єднання Степового фронту успішно розвивали наступ на Харків. 11 серпня війська 53, 69 і 7-ї гвардійських армій (командуючі генерали І. М. Манагаров, В. Д. Крюченкін, М. С. Шумілов) вийшли до зовнішнього обводу оборони противника й після сильної артилерійської підготовки та бомбардування з повітря 12 серпня розпочали штурм Харкова. [7, с. 20]

Успішним діям військ сприяв ретельно продуманий план визволення Харкова. Головна його ідея полягала в тому, щоб не допустити зруйнування промислового центру, розгромити ворога на підступах до міста. Особливо успішно наступали війська

53-ї армії генерала І. М. Манагарова. Обійшовши Харків, вони відрізали шляхи відходу гітлерівському угрупованню на південний захід [4, с. 291]

На світанку 23 серпня у Харків із заходу прорвалися частини і з'єднання 53-ї армії генерала І. М. Манагарова, з півночі вступили війська 69-ї армії генерала В. Д. Крюченкіна, зі сходу 7-ї гвардійської армії генерала М. С. Шумілова. Щоб запобігти зруйнуванню міста фашистськими загарбниками, командуючий Степовим фронтом І. С. Конев видав наказ оволодіти Харковом під час нічного штурму. Почався масовий наступ наших військ.

Опівдні 23 серпня Харків було повністю очищено від німецько-фашистських військ. Мужність та героїзм радянських воїнів, які брали участь у боях за визволення Харківщини від фашистських загарбників змальовані у таких книгах: «Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. Сборник документов и материалов». — Х., 1973; Калинин В. В., Макаренко Д. Г. «Герои подвигов на Харьковщине». — 1970. В книзі Героя Радянського Союзу І. М. Манагарова «В битве за Харьков». — Х., 1975 центральне місце займає розповідь про бої, які вела 53-а армія за визволення Харкова. Багато її сторінок присвячено героїчному ратному подвигу солдат і командирів частин і з'єднань.

Харківщину по праву називають краєм ратної і трудової слави. Більше 270 тисяч наших земляків відзначені бойовими орденами і медалями. Понад 200 чоловік удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Про них, про цих мужніх людей, Кавалерів Золотої Зірки, написана книга «Подвиги во имя Отчизны: Докум. очерки о Героях Советского Союза — уроженцах Харькова и Харьковской области». — Х., 1985. Книга Исаев С. И., Левченко В. Н. «Герои-освободители Харьковщины». — Х., 1988 розповідає про воїнів радянської армії, удостоєних звання Героїв Радянського Союзу. Кожен нарис починається короткою біографічною довідкою про Героя. Значне місце в книзі відведено розповіді про увічнення на Харківщині пам'яті загиблих Героїв.

У вивченні теми визволення Харківщини від німецько-фашистських загарбників цікавими, на мій погляд, можуть бути і такі раритетні видання як: Карпов А. «Бои за Харьков». — Х., 1943; «Сліди фашистських звірів. Збірник статей про німецький розбій у Харкові». — К., Х., 1944; «Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині (Збірник документів)». — К., Х., 1944; «Рідне місто. Харківські письменники до річниці визволення Харкова». — Х., 1944. Серед нових надходжень до бібліотеки

музею, присвячених Великій Вітчизняній війні, можна назвати такі видання: Скоробогатов А. В. «Харків у часи німецької окупації (1941–1943)». — Х., 2004; «О доблестях, о подвигах, о славе: К 60-летию Победы в Великой Отечественной войне». — Х., 2005; «Память сердца. Докум. очерки ветеранов Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Харькова и Харьковской области». — Х., 2009; «Победа в памяти слобожан. Фото-альманах». — Зап., 2010; «Они сражались за Родину. Харьковская гор. организация евреев-инвалидов Великой Отечественной войны и участников боевых действий». — Х., 2001; «Книга пам'яті Дробиського яру. Спогади. Нариси. Документи». — Х., 2004; Панин А. «Памяти невынутый осколок: Рассказы о войне». — Х., 2004. Названі книги можна доповнити наступними статтями: Буряковская Т. Памяти павших будем достойны! // Время. — 2012. — 26 авг. № 154; Гетманец М. Великая Отечественная: Непредвзятый взгляд? Размышления ветерана // Время. — 2011. — 23 авг. № 151; Знаковский В. Суровый урок истории: [Бои за Харьков] // Слобода. — 1999. — 22 июня; Неделько В. Почему Харьков не получил звание города-героя: [Малоизвестные обстоятельства обороны Харькова] // Вечерний Харьков. — 1998 — 24, 26 окт.; Неделько В. Третий «взрыв» Холодногорского путепровода // Панорама. — 1995. — № 33; «Тридцатьчетверка» на пьедестале // Слобода. — 1999. — 27 авг. — № 68; Сосков А. Впереди как всегда были саперы: [о разминировании Харькова в 1943 году] // Время. — 1992. — 5 авг.

Гідний внесок у визволення Харківщини від фашистських загарбників, у загальну справу перемоги над ворогом внесли підпільники та партизани області, яким доводилося діяти в дуже складних умовах: область була насичена гітлерівськими військами та іншими каральними органами, 15 місяців по її території проходила лінія фронту, окупанти встановили режим кривавого терору та насильства.

У цілому партизанський рух в області відзначався розмахом, організованістю і наполегливістю у боротьбі: активно діяли 49 загонів, десятки антифашистських угруповань чисельністю 3580 бійців. Майже за два роки героїчної боротьби вони знищили понад 23 тисячі окупантів і їх посібників, розгромили 4 штаби противника, вивели з ладу 88 паровозів і 777 вагонів, знищили 260 автомашин, 107 підвод з боєприпасами, захопили багато різних трофеїв [2, с. 6]

Книга Мірошников І. «Нескорені харків'яни». — К., 1969 присвячена мужнім підпільникам і партизанам Харківщини, які

у роки Великої Вітчизняної війни сміливо стали на боротьбу проти фашистських загарбників. Керував їх діяльністю підпільний обком партії, очолюваний І. І. Бакуліним. Про секретаря підпільного обкому партії І. І. Бакуліна, його товаришів по підпіллю, про мужню боротьбу харків'ян з фашистами розповідає книга Ельшина Н. Х. «Хранить постоянно». — М., 1979. В організацію антифашистської боротьби певний внесок зробив і підпільний обком комсомолу. За мужність і героїзм, виявлені у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, секретареві підпільного обкому комсомолу О. Г. Зубареву присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно). Мужнім і безстрашним комсомольцям-підпільникам присвячена книга Милюхи В., Шаповала Я. «Кроки в безсмертя». — Х., 1968. Книга «Пламенные строки. Сборник документов и материалов». — Х., 1975 наводить тексти листівок підпільних партійних та комсомольських організацій, партизанських загонів, які розповсюджувалися на тимчасово окупованій території Харківської області. Партизанському руху і діяльності харківського підпілля присвячені наступні статті в періодичних виданнях: Вохмянін В., Неделько В. Окупація «без купюр» // Слобідський край. — 2005. — 15 січня. — № 7. — С. 6; Гарус Э. «Мы по-прежнему рядом: [Из истории подпольного движения в Харькове 1941–1943 гг.]» // Панорама. — 1998. — 10 окт. — С. 12; Семененко В. Більшовицький партизанський рух на Харківщині (1941–1943 рр.) // 36. харк. іст.-філолог. товариства. Нова серія. — Х., 1995. — Т. 4. — С. 29–42; Слободянюк М. А. Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України // Укр. історичний журнал. — 2010. — № 3. — С. 46–64.

Широкого масштабу набула також підпільна діяльність медиків. Так, групі лікарів на чолі з професором О. І. Мещаніновим, які працювали в 9-й міській лікарні, вдалося сховати від гітлерівців, вилікувати і врятувати від концтабору близько 2000 поранених радянських солдатів та офіцерів. Чимало з них були переправлені через лінію фронту або до партизанів [8, с. 37].

Цим подіям присвячена книга Донського Я., Шаповала А. «Бойцы в белых халатах». — Х., 1966. Для забезпечення матеріальних умов Перемоги багато зробив народ України в тилу. Сотні тисяч трудящих брали участь в нарощуванні воєнно-економічної могутності країни, самовіддано працювали в промисловості та сільському господарстві. Про самовіддану працю робітників, колгоспників, інтелігенції Харківської області в період евакуації до

східних районів країни в роки Великої Вітчизняної війни йдеться в книгах: «Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне». — Х., 1960; «Далеко от линии фронта. Воспоминания, документы и материалы». — Х., 1977. У книзі «Т-34: Путь к Победе: Воспоминания танкостроителей и танкистов». — Х., 1985 робітники, інженерно-технічні працівники, вчені, ветерани заводу ім. Комінтерну м. Харкова розповідають про створення прославленого танку, що став кращою базовою машиною в роки другої світової війни, про те, як в неймовірно тяжких умовах було налагоджено його виробництво на новому місці — у Нижньому Тагілі, про самовіддану працю жінок та підлітків, що замінили у народному господарстві батьків і старших братів, які на фронтах боролися з жорстоким ворогом.

Тема героїзму в роки війни нескінченна, бо має вічне джерело, витoki якого — у народній пам'яті. Ця пам'ять не згасна — вона у наших серцях. Книги, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни, героїзму нашого народу, визволенню України і Харківщини від німецько-фашистських загарбників допоможуть знати і не забувати ціну війни і Перемоги.

Література

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К. : Книга Пам'яті України, 2000. — 944 с. : іл.
2. В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны. — Изд. 3-е испр. и доп. — Х. : Прапор, 1973. — 435 с.
3. Исаев С. И. Герои-освободители Харьковщины / С. И. Исаев, В. Н. Левченко. — Х. : Прапор, 1988. — 316 с. : ил.
4. История Великой Отечественной войны Советского союза 1941–1945. — Т. 3. — М. : Воениздат, 1964. — 650 с.
5. История второй мировой войны 1939–1945: в 12 т. — Т. 7. — М. : Воениздат : Мин. обор., 1976. — 551 с. : ил, карт.
6. Калинин В. В. Герои подвигов на Харьковщине / В. В. Калинин, Д. Г. Макаренко. — Х. : Прапор, 1970. — 463 с.
7. Ключенко Д. М. В боях за визволення України / Д. М. Ключенко. — К. : Політвидав Укр., 1984. — 176 с.
8. Книга пам'яті України. Харківська область. — Х. : Наукова ред. Харк. обл. вид-ня Книги Пам'яті України, 1994. — 702 с.
9. Колтунов Г. А. Курская битва / Г. А. Колтунов, Б. Г. Соловев. — М. : Воениздат, 1970. — 400 с. : ил. и цв. сх.
10. Манагаров И. М. В битве за Харьков / И. М. Манагаров. — Х. : Прапор, 1975. — 197 с.

11. Прокоф'єва Е.Ю. Курская битва. Учебное пособие / [Е. Ю. Прокоф'єва и др.]. — Белгород : Издательство БелГУ, 1998. — 171 с. : ил.
12. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3 т. — Т. 2. (1942–1943 г.). — К. : Изд-во Пол. лит. Укр., 1975. — 511 с.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ — КОЛЕКЦІЯ МОДЕЛЕЙ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ

І. О. Роман,

ст. наукових співробітників ХІМ

За останній час фонди музею поповнились унікальною колекцією моделей (близько 100 шт.) літаків, танків та військових кораблів виробництва СРСР, Європи та США періоду Другої світової війни. Створена вона руками харків'янина Єременко Віталія Григоровича. Добросовісно працюючи інженером на різних підприємствах Харкова, на дозвіллі, а згодом, і на пенсії, протягом багатьох років, він самостійно вивчав історію II-ї світової і методично відтворював стендові (настільні) моделі військової техніки.

Як інженер, підходив він до цього досконально, створюючи моделі, які можуть, частково, замінити його прототип у науковому дослідженні.

Основу зібрання складають моделі II-ї світової війни, і деякі — післявоєнного періоду. Більша частина колекції — літаки, серед яких можна виділити наступні моделі виробництва СРСР:

- винищувач «И-16» — від початку війни на них літали Герої Радянського Союзу О. Покришкін та Г. Речкалов, [6, с. 190–200]
- бомбардувальник далекої дії «ДБ-3Т» (Ил-4Т),
- середній бомбардувальник «СБ» (середній бомбардувальник, на озброєнні ВПС СРСР з 1934 р., бойове хрещення — в 1936 р. в Іспанії), [2, с. 4]
- літак-винищувач «Як-7» та «Як-9», розроблений на основі першого,
- винищувач «И-153», або «Чайка» на якій з успіхом били ворогів на Халхін — Голі, а згодом, на фронтах Великої Вітчизняної війни,

- штурмовик «Ил-2», який німецькі військовослужбовці під час війни називали «літаючим танком» або «чорною смертю», з середини війни він став одним із самих масових літаків ВПС РСЧА. [5, с. 8]

До речі, у випробуванні літака И-153 приймав участь Валерій Чкалов, а на штурмовиках «Ил-2» здійснювали свої героїчні виліти славнозвісні харків'яни: двічі Герой СРСР — Недбайло А. К., Герой СРСР — Білоконь К. П. та багато інших відомих льотчиків. [6, с. 64–72]

В колекції значна кількість моделей літаків іноземного виробництва. Наприклад:

- бомбардувальник В-25 «Мітчел» (США),
- літак-розвідник «Мустанг» (США), (створений у КБ фірми «Норт Амерікен авіейшн» під керівництвом р. Райса. Був на озброєнні США, Великобританії, Австралії) [4, с. 29]
- винищувач Р-39 «Аерокобра» (експортний варіант для Великобританії і частково для ВПС США, в СРСР з 1942 р.: вперше — на воронезькому фронті, а потім практично на всіх фронтах до кінця війни). [4, с. 5–6]
- винищувач Р-47 «Тандерболт» (англ. — удар грому), які поставляли за ленд-лізом з США вже наприкінці 1941 р. Загальний обсяг поставок до кінця війни складав 14 126 літаків. [1, с. 5–25]

На літаках Р-39 «Аерокобра», американського виробництва, воювали тричі Герой Радянського Союзу О. Покришкін та його однополчанин Герой Радянського Союзу Г. Речкалов. [9, с. 38–62]

Цікава добірка моделей літаків. Що були на озброєнні Німеччини (1939–1945 рр.):

- Бомбардувальники «Юнкерс-87» та «Дорньє-217»,
- винищувач «Мессершмітт-262А-1а»,
- штурмовик-винищувач «Хеншель» (з червня 1941 р. використовувалися на східному фронті), [5, с. 28]
- винищувачі «Фокке-Вульф», «Харрікейн» та інші літаки Німеччини, що приймали участь у багатьох військових операціях, наприклад, на Курській дузі в 1943 р.

Крім цього нікого не залишать байдужим моделі танків як виробництва СРСР так і Німеччини.

Перш за все, це легендарний середній танк Т-34, розроблений відомими харківськими конструкторами М. І. Кошкіним та О. О. Морозовим на заводі № 183 ім. Комінтерна (зараз — завод ім. Малишева). Його признано кращим середнім танком Другої

світової війни. В 1942 р. О. О. Морозов, М. І. Кошкін (помертньо) і М. О. Кучеренко за його створення були удостоєні Державної премії СРСР. [8, с. 29–30]. Саме на «тридцятьчотвірках», тяжкими й звитяжними шляхами війни, вершили подвиги:

- харків'янин, двічі Герой СРСР З. К. Слюсаренко,
- 3-я танкова армія під командуванням Маршала Рибалка, у складі якої були танки Т-34, в лютому 1943 р. звільняла Харків від загарбників,
- бойовий танковий екіпаж старшого лейтенанта В. О. Хало в кровопролитних боях біля с. Таранівка разом з гвардійцями — широнінцями, [3, с. 251–253]

Практично на всіх фронтах війни, цей танк торував шлях до Перемоги.

У ході війни Т-34 неодноразово модернізувався — в 1942 р. була збільшена товщина броні, спрощена конструкція, введена командирська башта, чотириступенева коробка передач замінена п'ятиступеневою, збільшена ємність паливних баків. У 1943 р. на озброєння поступив танк Т-34-85 з 85-мм гарматою. На базі цього танку була створена самохідна установка СУ-100, [8, с. 88-89] модель якої теж має місце в колекції.

Колекцію моделей танків доповнюють:

- Модель легкого танку — Т-10, Т-26, БТ-5,
- середній танк американського виробництва «Шерман»,
- виробництва Німеччини — «Pz.II f» (Panzer), середній танк «Пантера»,
- важкий танк «Тигр»,

які разом з іншими моделями стануть яскравим атрактивним доповненням до вже діючої експозиції «Велич подвигу народного».

Окрему групу складають моделі кораблів радянського, польського, німецького, американського та італійського виробництва, як періоду Другої світової війни так і інших періодів історії. Це лінкори, торпедні катери, міноносці та декілька вітрильників. Наприклад:

Ескадрений міноносець «Гром», на основі якого ще до війни був розроблений в Радянському Союзі самий великий міноносець «Сметливый». [10, с. 103]

Оскільки модель це предметне, здебільшого зменшене, відтворення тривимірного об'єкта, що зберігає конструктивні принципи й фактуру оригіналу (допускається деяка умовність у показі), дана колекція має безумовну науково — пізнавальну та атрактивну цінність (як музейний експонат), а отже отримає належне

місце як у фондах музею так і при створенні виставок та експозицій різноманітної тематики. При цьому, зважаючи на кількість моделей, можна створювати:

- самостійну тематичну виставку зразків бойової техніки періоду Другої світової війни,
- авторську колекційну виставку харківського моделіста,
- і, безумовно, дана колекція макетів бойової техніки може бути доповненням до вже створених тематичних чи ансамблевих комплексів у контексті вже діючих стаціонарних експозицій.

Розглянемо для прикладу кілька можливих варіантів використання даного зібрання.

Одна з можливих тем для розкриття — це види бойової техніки періоду Великої Вітчизняної війни на прикладі показу зменшених моделей бойової техніки вітчизняного та закордонного виробника із колекції музею.

Історія людства, як це не парадоксально, це історія воєн. А для них необхідна перш за все — зброя. Саме на поприщі створення зброї, її удосконалення, людство досягло величезних успіхів. І, мабуть, не один витвір цивільного призначення не проходив стільки перевірок, не доводився до філігранної досконалості, як зразки зброї. При створенні бойової техніки використовувалися науково-технічні досягнення та новітні технології того часу, були задіяні тисячі науковців та винахідників. І вже потім найкращі зразки бойової техніки приймали участь у визначних баталіях Другої світової і Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Оскільки, ми не маємо можливості представити на музейних площах зразки бойових літаків чи кораблів у натуральну величину, саме виставка моделей дозволить відвідувачам познайомитись на їх прикладі з деякими видами бойової техніки.

Створюючи таку експозиційну модель адекватну історичним процесам конкретного виміру часу для більш органічного сприйняття необхідно доповнити її фотографіями, ілюстраціями, пояснювальними текстами, технічними характеристиками, цікавими історичними заставками із життя видатних особистостей, героїки боїв, схемами тощо.

Доречним буде також створення авторської меморіальної виставки харківського моделіста, де поряд з його роботами будуть представлені матеріали, що висвітлюють його життя та творчий шлях.

Якщо брати до уваги перші варіанти запропонованих виставок, в даному випадку, окрім необхідного експозиційного про-

сторун виникає нагальна потреба у додатковому технічному обладнанні, яке б відповідало досконалому й всебічному показу колекції. Це можуть бути модульні конструкції, скляні невеликі кубові вітрини, з яких можна формувати різноманітні об'ємно-просторові конфігурації, для візуального сприйняття розміщуючи їх на різних рівнях, як по центру так і в різних кутах залу, зонуючи експозиційний простір. У вітринах розміщених біля стін для створення художньо-емоційної атмосфери бажано застосування дзеркал, відповідної кольорової гами і, звичайно, додаткового індивідуального підсвічення крім загального світлового рішення. Використання аудіо чи відео записів, трансформуючись у просторовому середовищі, створюють додаткову атмосферу для більш емоційного сприйняття експозиційного задуму.

Оскільки ці моделі відображають суттєві сторони реальних історичних подій і несуть в собі велике пізнавальне значення, дані виставки безперечно знайдуть свого глядача серед різних вікових груп і будуть користуватися незмінним успіхом у відвідувачів музею.

Література

1. Бакульський В. А. Историческая серия «Самолеты мира». Истребитель Р-47 «Тандерболт». — М. : Аква-Вита, 1999. — С. 28.
2. Истребители Второй мировой войны 1939–1945. — Т. 1. — М. : Авиам, 1994. — С. 55.
3. Исаев С. И. Герои-освободители Харьковщины / С. И. Исаев, В. Н. Левченко. — Х. : Прапор, 1988. — 316 с.
4. Котельников В. Самолеты поля боя Второй мировой войны 1939–1945 / В. Котельников // Авиационно-исторический журнал «Мир авиации». — М. : Либри, 1995. — С. 44.
5. Котельников В. Бомбардировщики Второй мировой войны 1939–1945 / В. Котельников // Авиационно-исторический журнал «Мир авиации». — М. : Авиам, 1994. — С. 55.
6. Люди бессмертного подвига. Очерки о дважды и трижды Героях Советского Союза. — Изд. 4-е. — М. : Политиздат, 1975. — 655 с.
7. Оружие Победы. Сборник. — М. : Молодая гвардия, 1975. — 158 с.
8. Т-34: путь к победе: Воспоминания танкостроителей и танкистов / сост. К. М. Слободин. — К. : Политиздат Украины, 1989. — 255 с.
9. Чуев А. Солдаты империи / А. Чуев. — М., 1998. — С. 374.
10. Энциклопедия военной техники. Эсминцы и эскортные корабли / пер. с англ. Ю. Новикова. — М. : АСТ, 2001. — 352 с.

КОЛЕКЦІЯ ЖУРНАЛІВ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

*Л. В. Никипоренко,
зав. сектором відділу
науково-фондової роботи ХІМ*

Колекція журнальних видань зі збірки Харківського історичного музею є одним з джерел для вивчення життя України радянського періоду.

Для цієї колекції характерна періодичність, яка співпадає з хронологією життя СРСР та Української радянської республіки зокрема. Кожний проміжок часу має свої історичні ознаки і представлений певними виданнями.

Період громадянської війни представлений журналами «Военное дело» (1918–1920 рр.), «Южно-русский потребитель» (1920 р.) та «Врачебное дело» (1921 р.).

Закінчення громадянської війни та створення СРСР, до складу якого увійшла і Україна, зумовило перебудову партійного та господарського життя новоствореної держави і знайшло відображення у періодиці, зокрема, у журнальних виданнях. Тематика їх стала більш різноплановою, а саме: театральне мистецтво — «Театральные известия Украина-Роста» (1920 р.), «Театральные известия Теат. — ком. — губотнаробраза» (1920 р.), «Искусство трудящимся» (1925, 1926 рр.); партійне керівництво — «Путь к коммунизму» (1921 р.), «Вестник Советской Юстиции на Украине» (1922 р.), «Жизнь национальностей» (1922 р.), «Партийная работа в полку» (1923 р.), «Еженедельник Народного комиссариата просвещения» (1924 р.), «МОПР» (1925, 1926 рр.), «Вісті Центрального комітету КП (б)У» (1929 р.); наука, архітектурна наука — «Знання» (1924 р.), «Всесвіт» (1926 р.), «Строитель Харьковщины» (1927 р.), «Зодчество» (1928 р.); транспорт, повітряний транспорт — «Транспорт Украины» (1925, 1929 рр.), «Воздушный флот» (1924 р.); виробництво — «У станка» (1924–1926 рр.), «Комунарка України» (1923–1929 рр.); сільське господарство — «Жернов» (1925, 1926 рр.); друкарська справа — «Друкар» (1928 р.); спорт — «Вестник физической культуры» (1923, 1924 рр.); суспільне життя та його атеїстична спрямованість — «Огонёк» (1923 р.), «Красная оса» (1924 р.), «Безвірник» (1925, 1926 рр.).

У 1930-х роках продовжується державне і господарське будівництво в УРСР; починається перехід до форсованої індустріалізації, у рамках якої на Україні споруджуються машинобудівні заводи — гіганти.

З метою прискорення темпів індустріалізації стимулюється робітничий ентузіазм. [5, с. 5] Новою формою, нормою життя робітничого класу стає соціалістичне змагання. З 1935 р. потужним важелем прискорення темпів розвитку індустрії стає стахановський рух. Активізується профспілковий рух, спрямований на стрімкий розвиток виробництва. Профспілки очолили соціалістичне змагання. Новими формами профспілкової діяльності стали виробничі наради, були створені дисциплінарні суди, підсилювалася виробнича пропаганда. [5, с. 6–7]

В сільському господарстві соціалістичні перетворення переводять село на колективний шлях господарювання. Основними формами господарювання стають колгоспи та радгоспи.

Протягом 1930–1939 років відкриваються нові навчальні заклади, набувають нових форм видавнича справа, театральне мистецтво, архівна справа.

Завдяки тяжкій і напруженій праці трудящих в Радянському Союзі за роки перших п'ятирічок створено потужну індустрію, що вивело Україну в ряд найбільш розвинених республік.

Всі ці досягнення відбулися під впливом потужної соціалістичної пропаганди. Досить значне місце в пропагандистському осередку посіли журнальні видання.

У 1930-х роках спостерігається чимале розмаїття журнальних видань: сільськогосподарські — «Колективіст України» (1931–1933 рр.), «Кооперативне будівництво» (1931 р.), «Машина на селі» (1931 р.), «Колгоспниця України» (1938, 1939 рр.); театрознавчі — «Советский театр» (1931, 1936 рр.), архівознавчі — «Архів Радянської України» (1932 р.), будівничі — «Дніпрельстан» (1932 р.); партійні — «П'ятнадцятий Жовтень» (1932 р.), «Партийное строительство» (1933 р.), «Партийная работа в цехе» (1933 р.), «Большевистская печать» (1934–1936 рр., 1939 р.), «Наша страна» (1938, 1939 рр.); технічні — «В бой за технику» (1937 р.), «Стахановец» (1939 р.); військові — «Ворошиловский стрелок» (1937 р.); наукові — «Советское студенчество» (1939 р.).

Велика увага в 1920-х — 1930-х роках в СРСР і, зокрема, на Україні приділялася комуністичною партією дитячому і молодіжному рухам. [1, с. 16] Утвердження тоталітарного режиму, повна монополізація ідеологічного, культурного і політичного

життя спричинили принципові зміни у керівництві підростаючими поколіннями. Українськими комуністами було створено Комуністичну юнацьку спілку (КЮС), яка в процесі цілої низки перетворень стала називатися Українська комуністична юнацька спілка (УкрКЮС). Як добровільний помічник комсомолу був організований піонерський рух, що у 1920-ті рр. мав деяку самостійність, а наприкінці 30-х років XX ст. перетворився на додаток до комсомолу. [5, с. 13] Загалом, головним завданням піонерської організації стає підпорядкування молодого покоління партійно-державним інтересам, цілям соціалістичного будівництва. Одним з методів діяльності піонерської організації була боротьба за успішність школярів. Ідеологічний курс дитячого та молодіжного руху підтверджували спеціальні молодіжні видання, такі як: «Юный коммунар» (1921 р.), «Октябрьские всходы» (1925, 1927 рр.), «Юнацький рух» (1930 р.), «Піонерія» (1935 р.).

У 1940-х роках за загальновідомими причинами (II світова війна, її наслідки) кількість журнальних видань скорочується, стає дуже незначною. В колекції Харківського історичного музею цей проміжок часу представлений виданнями «Наша страна» (1940 р.), «Большевистская печать» (1940, 1941 рр.), «За оборону» (1943 р.).

Серед першочергових завдань повоєнного часу постала відбудова промисловості, відновлення і розвиток важкої індустрії. Основні кошти і людські резерви держава спрямовувала на відбудову об'єктів промисловості.

Для початку 50-х років XX ст. характерне подальше посилення руху працівників за виготовлення продукції кращої якості, зниження собівартості виробів, економію матеріальних ресурсів, механізацію і автоматизацію виробництва. Також набували поширення рухи за використання внутрішніх резервів виробництва, впровадження нової техніки і технології, швидкісні методи обробки металу. У різних галузях промислового виробництва у 1950-х роках виникли трудові почини робітників, що мали підтримку на суміжних заводах і фабриках, шахтах і рудниках.

У сільськогосподарському виробництві певне піднесення розвитку було досягнуто у другій половині 50-х років XX ст.

Всі ці явища повоєнного життя знайшли своє відображення на сторінках журналів «Советский Союз» (1950–1956, 1958, 1959 рр.), «Украина» (1950, 1952–1954, 1956–1959 рр.), «Харків» (1953–1955 рр.).

1960-ті — 1970-ті роки ознаменувалися у ряді галузей вводом в експлуатацію нових потужностей; виникали рухи винахідників

та раціоналізаторів, які під керівництвом учених і конструкторів піднімало техніку на новий рівень і створювало умови для підвищення продуктивності праці.

Для сільського господарства другої половини 70-х років ХХ ст. також був характерний подальший розвиток.

Для журналів 1960-х — 1970-х років характерна дуже різноманітна тематика, а саме: проблеми виробничого і соціального життя країни — «Советский Союз» (1960–1963 рр., 1966 р.), «Україна» (1960–1964 рр.), «Огонёк» (1960–1964 рр., 1966 р.), «Украина» (1979 р.), «Вітчизна» (1978 р.), охорони здоров'я — «Советское здравоохранение» (1962–1963 рр.), сільського господарства — «Вестник сельскохозяйственной науки» (1968 р.), наук — атомної, військової, педагогічної «Военно-исторический журнал» (1973 р.), «Дошкільне виховання» (1977 р.), «Атомная энергия» (1978 р.), «Вісник Харківського університету» (1978 р.), «Вопросы атомной науки и техники» (1979 р.).

У 1980-х роках КПРС взяла курс на удосконалення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Першочергова увага надавалася виділенню ресурсів на модернізацію виробництва.

В цей же час сільське господарство знаходиться у стані коливання. Протягом 1981–1985 рр. спостерігалось зниження темпів розвитку, а потім, з 1986 по 1989 рр., у зв'язку з взятим КПРС у червні 1985 року курсом на прискорення темпів економічного розвитку і додатковими капіталовкладеннями у сільське господарство, — певне пожвавлення. Починаючи з 1989 р. спостерігається фактичний обвальний спад в усіх основних напрямках господарювання на селі.

Негаразди у промисловості та сільському господарстві призвели до поступового погіршення політичної та економічної ситуації у 1980-х роках, які, по суті, і стали завершальним періодом існування Радянського Союзу. Всі ці непрості процеси знайшли відображення у журналах різного напрямку. Музейна колекція журнальних видань 80-х років ХХ ст. представлена журналами «Огонёк» (1981 р.), «Украина» (1981 р.), «Театральний Харків» (1982–1988 рр.), «Театрально-концертний Харків» (1988, 1989 рр.).

Неспроможність тоталітарного режиму сприяти розвитку політичної та економічної системи країни привела до стагнації і ліквідації СРСР як державного утворення у 1991 році.

Таким чином, відтворюючи весь політичний та економічний шлях Радянського Союзу, колекційні видання журналів цього періоду є джерелом для плідної праці в галузі науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності Харківського історичного музею.

Література

1. *X съезд ВЛКСМ. Стенографический отчет.* — М. : Партиздат ЦК КП (б), 1936. — 550 с.
2. *Калініченко В. В. Історія України. Частина III: 1917–2003 рр.* / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. — Х. : ХНУ, 2004. — 628 с.
3. *XV конференція ВКП (б) Стенографический отчет.* — М. ; Л. : Государственное издательство, 1927. — 856 с.
4. *XV съезд ВКП (б). Стенографический отчет.* — М. : Партиздат ЦК ВКП (б), 1935. — 1358 с.
5. *Терещенко Л. Справа честі, слави, доблесті й героїства* / Л. Терещенко, І. Глущенко. — Х. : Молодий більшовик, 1931. — 76 с.
6. *XVI съезд ВКП (б). Стенографический отчет.* — М. ; Л. : ОГИЗ : Московский рабочий, 1931. — 782 с.

БУДИНОК ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Н. В. Звержховська,
зав. відділу науково-облікового
документування ХІМ

У виданнях, що оповідають про історичні долі і сьогодення міст, нерідко можна зустріти визначення — «великий промисловий, науковий та культурний центр». Стосовно Харкова ця формула, що стала вже традиційною, набуває особливого змісту.

Марка уславлених харківських підприємств відома у десятках країн світу. Відкриття харківських вчених проклали шлях науково-технічному прогресові у різних галузях народного господарства, стали внеском у розробку найскладніших проблем фундаментальних наук.

Місто, що нараховує майже півтора мільйона жителів, стрімко росте, розвивається. Разом з тим Харків дбайливо зберігає своє минуле, закарбоване в кам'яному літопису вулиць і площ.

У грудні 1917 р. I-й Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну республікою Рад. З 1917 р. по 1934 р. з невеликими перервами Харків — столиця Радянської України. Він став науково-технічним і координаційним центром для керівництва народним господарством молодій республіки. Виникла необхідність у розміщенні великої кількості новоутворених установ і організацій, у тому числі республіканського значення (ВУЦВК, Раднарком, Раднаргосп, Держплан, наркомати, ЦК КП(б)У, профспілкові організації та ін.). Так, наприклад, ВУЦВК розмістився в колишньому будинку дворянських зборів, а Раднарком — в особняку купця Ігнатищева, що своїми площами не відповідали цим державним установам. Але в особливо несприятливих умовах перебували безпосередні робочі органи господарського управління — трести, що розмістилися в колишньому будинку інституту шляхетних дівчат та приватних оселях.

У 1924–1925 рр. з'явилися плани створення у північно-західній частині міста, на колишніх університетських землях, нового громадського центру столичного масштабу. У фондах ХІМ зберігається підшивка газет «Харьковский пролетарий» (Г-4575), серед яких — номер від 6 лютого 1926 р. із завіткою «Новый Харьков» і малюнком нової площі, яку називали «круглою» (за передбачуваною формою), бо вона ще не мала назви (рис. 22).

Першим втіленням ідеї нового громадського центру став Будинок Державної промисловості, призначений для розміщення численних республіканських установ.

5 травня 1925 р. був оголошений Всесоюзний конкурс на розробку проекту будинку-гіганта. Щоб надати простір творчій ініціативі проєктантів та підвищити ефективність їх роботи, оголосили змішаний конкурс: зробили його відкритим для всіх бажаючих, але одночасно звернулися до найвидатніших зодчих країни з пропозицією прийняти участь у цій роботі, гарантуючи оплату.

Серед тих, хто відгукнувся на заклик, був і відомий харківський архітектор О. М. Бекетов. У колекції ХІМ зберігається «Каталог работ академика архитектуры профессора Харьковского института коммунального строительства А. Н. Бекетова» (КБ-5323), де у розділі «Проекты и постройки» під № 37 значиться: «Конкурсный проект дома Госпрома в г. Харькове — 1922 г. Фасад (фото)».

Усі проєкти мали подаватися на конкурс анонімно, під умовними девізами. Термін надання проєктів призначили на 5 серпня 1925 р. для місцевих та 10 серпня для учасників з інших міст.

На конкурс надійшло 17 проєктів, у тому числі 2 незакінчених. Проєкти надійшли із Харкова, Москви, Ленінграда, Києва, Рос-

това-на-Дону та Нью-Йорка. Імена авторів ховалися під гучними девізами: «План», «Ехо», «Винт», «Конструкция и Симметрия», «Шах и Мат», «Незванный гость».

Переможцем став проект «Незванный гость», автори якого — лєнінградські архітектори С. С. Сєрафимов, с. М. Кравець і М. Д. Фельгер. Цей проект повністю відповідав вимогам заданої програми. «Будинок чудово уписувався у діляницю, його планування і об'ємне рішення відрізнялися чіткістю ліній, забезпечували зручність в експлуатації, велику кількість світла і повітря, зовнішній вигляд відрізнявся оригінальністю і новизною» [3, с. 10].

Начальником будівництва Держпрому призначили досвідченого інженера П. П. Ротерта. Під його керівництвом у 1912–1914 рр. був побудований будинок Управління Південних залізниць на Привокзальній площі в Харкові.

Підготовчі роботи розпочалися наприкінці 1925 р. «Незважаючи на обмежену кількість механізмів, фактично основні будівельні роботи були завершені в 1928 р. Більшість трудомістких процесів виконувалися руками. Тому на будівельному майданчику працювала велика армія будівельників — 3500 чоловік. Було виконано різнопланових робіт, обсяги яких здавалися на той час астрономічними. Так, нівелювання території потребувало переміщення 120 тис. куб. м ґрунту. На будівництво пішло 1315 вагонів цементу, 3700 — граніту, 565 тис. пудів заліза, виготовлено 1300 дверей та 4 тис. вікон, на засклення яких витрачено 40 тис. кв. м скла» [6, с. 115]. Трудові витрати склали 1 млн. 560 тис. людино-днів, кошторис будівництва — 9 млн. 50 тис. рублів.

Звичайно, створення такої унікальної споруди висвітлювалось тодішніми засобами масової інформації. У музейній збірці періодичних видань можна знайти повідомлення про хід будівництва Держпрому:

- газета «Коммунист» від 9 травня 1926 р. (Г-5175) та журнал «Всесвіт» № 9 (32) від 15 травня 1926 р. (Жр-3190) повідомляють про те, що під час земляних робіт (на місці сьогоdnішнього 6 під'їзду) знайшли кістки мамонта (зараз вони зберігаються у ХІМ);
- журнал «Всесвіт» № 15 (38) від 15 серпня 1926 р. (Жр-3190) у рубриці «Наше будівництво» надає фото із загальним виглядом будівлі та фото окремих моментів будівельних робіт з анотацією: «Харків будує нові будівлі, Харків відбудовується. Виростає новий величезний будинок трестів. Виростає там, де раніше росли бур'яни і спадали кручами яри»;

- у журналі «Всесвіт» № 22 (45) від 1 грудня 1926 р. (Жр-3190) вміщено нарис В.Вікторова «Велетень» з фотографіями будівництва Держпрому;
- газета «Коммунист» від 23 листопада 1926 р. (Г-5174) у замітці «Свято будівництва» розповідає про урочисте закладання центрального корпусу Будинку Держпромисловості, яке відбулося 21 листопада 1926 р. На мітингу були присутні члени сесії ВУЦВКу, представники ЦК КП(б)У, уряду, профспілок, харківських заводів і фабрик. Голова ВУЦВКу Г. І. Петровський сповістив про те, що президія ВУЦВКу задовольнила прохання робітників та технічного персоналу про надання будинкові імені Ф. Е. Дзержинського;
- газета «Коммунист» від 19 серпня 1927 р. (Г-5214) у замітці «Майбутній Харків. Будинок Промисловості» повідомляє про стан справ на будівництві, умови проживання і культурне життя робітників;
- газета «Харьковский пролетарий» від 11 січня 1928 р. (Г-5187) у замітці «Первый жилец в доме Госпромышленности» інформує про те, що до корпусу «А» переїжджає трест «Хімвугілля»;
- журнал «Коммунарка України» № 22, листопад 1928 р. (Ж-3094), надає підбірку фото «Святкування ХІ роковин Жовтня в Харкові», центральне місце у якій займає фото «Будинок Промисловості вечорами під час свят». У цьому ж номері вміщена замітка «Цього мало» про громадську роботу серед жінок, що працюють на будівництві Держпрому.

Серед друкованих видань представлена також збірка «Хозяйство Украины: Сб. материалов, освещающих современное состояние важнейших отраслей хозяйства Украины» — Москва, 1926 р. (А-139), що інформує про «спорудження будинка-колоса», наводить його розміри та кількість будівельних матеріалів для його побудови.

У музейній колекції зберігається альбом фотографій (А-1651), подарований учасником будівництва Держпрому П. Межиборським проректору Харківського інженерно-будівельного інституту В. О. Реусову, до якого входять 9 фото:

- закладання фундаменту головного корпусу Держпрому 21.11.1926 р.;
- мітинг, присвячений закладанню фундаменту головного корпусу Держпрому;
- котлован III-ї ділянки, жовтень 1925 р.;

- копання котловану Держпрому, 1925 р. (рис. 23);
- підготовчі роботи для бетонування перекриття 1-го поверху;
- загальний вигляд будівельного майданчика Держпрому;
- армування фундаменту;
- укладання арматури перекриття III-ї будівельної ділянки;
- Держпром у риштуванні.

У різний час на будівництво Держпрому приїздили Ф. Е. Держинський, Г. М. Кржижановський, В. В. Куйбишев, М. І. Ульянова, К. Є. Ворошилов, В. Маяковський, О. М. Горький, Т. Драйзер, тричі — А. Барбюс, який дуже любив Харків і присвятив йому свій нарис — «Держпром».

У 1927 р. напередодні 10-ї річниці Жовтня було здано в експлуатацію першу чергу Держпрому — його південний корпус, а через рік — два останні корпуси. Будівництво Держпрому вдалося закінчити в надзвичайно короткий термін — за 2,5 сезони.

Після повного закінчення будівництва Держпрому тут розташувалися Вища Рада народного господарства та Держплан УРСР, Наркомзем, Центральна контрольна комісія КП(б)У, Центральне статистичне управління УРСР та низка трестів. У 1934 р., коли столицею України став Київ, урядові установи виїхали із Держпрому. У приміщення, що вивільнилися, перевели обліккомом з більшістю його відділів.

Вже наприкінці 1920-х років лаконічна адреса «Харків, Держпром» стала відомою в багатьох куточках великої країни. Зображення будинку-велетня з'явилися на поштових листівках. Наша колекція налічує 9 різновидів таких зображень на 18 листівках. Одна з них — листівка «Привет из Харькова» (О-1374) з колажним зображенням визначних місць нашого міста, центральне з яких належить Держпрому. Три листівки походять із серії журналу «СССР на стройке» (інв.1531, О-2569, О-2748). Ще дві (О-1397/1,2) — репродукції з картини харківського художника І. М. Шульги «Будинок Держпрому в Харкові» (1933 р.). Сама картина також зберігається в ХІМ (Ж-910). Панорамне зображення Будинку Державної промисловості вміщено в альбомі «Харків буде» (А-184), який був виданий Харківською міською радою у 1931 р.

Держпром увійшов до екскурсійних маршрутів, як республіканських (про це ми можемо дізнатися з довідника «Столиця України Харків: Короткий провідник для екскурсанта» — КБ-6726), так і всесоюзних (довідник «Весь СССР на 1931 г.» — КБ-4669).

Спорудження Держпрому поклало початок формуванню нового грандіозного архітектурного ансамблю. Поступово наро-

джувався майдан ім. Дзержинського (нині майдан Свободи), роботи з благоустрою якого в основному були закінчені у 1932 р. У Харківському історичному музеї зберігається альбом фотографій «Майдан Дзержинського, березень — вересень 1932 р.» (А-1466), який дає можливість побачити різні етапи упорядкування майдану: розбирання фундаментів будинків, знесених на майдані, вибирання землі екскаватором, прокладання водозбору, розвіз чорнозему для кола під зелені насадження, укочування земляного полотна під брущатку, настелення бруку у різних частинах майдану, різні етапи асфальтування, загальні види майдану (рис. 24).

До 15-річчя Жовтня був випущений альбом «XV Жовтень. Харків до XV роковин Жовтневої революції. 1917–1932 рр.» (Жр-3008), де у розділі «Реконструкція Харкова» представлені майдан ім. Дзержинського з будівлею Держпрому та нове житлове будівництво у районі Держпрому.

Починаючи з 1930-х років майдан ім. Дзержинського набув значення нового загальноміського центру, став місцем свят, демонстрацій і спортивних заходів.

З початком війни Держпром спорожнів. Організації були евакуйовані, і лише невелика група жінок співробітниць науково-технічної бібліотеки, які залишилися у окупованому місті, приходили рятувати від розкрадання і загибелі найбільш цінні видання.

На перших поверхах загарбники влаштували стайні, а на паркетній підлозі розкладали багаття, аби зігрітися. А на верхніх поверхах жили три макаки-резус, які втекли з зоопарку від голоду і холоду. «За період окупації будинок втратив усі віконні шибки, були зруйновані системи вентиляції і опалення, інші комунікації. Гітлерівці неодноразово намагалися підірвати і підпалити Держпром, але його могутні монолітні конструкції витримали усі випробування. Згоріла лише частина віконних рам, дверей, підлог, вийшло з ладу інженерне обладнання. Залишаючи Харків, фашисти замінували Держпром» [3, с. 46]. Пошкоджена пожежами будівля з вибитими шибками являла собою голий скелет.

Після визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників першочерговою задачею була, звичайно, відбудова промислових підприємств, поновлення систем життєзабезпечення міста, але поряд з гігантами індустрії завжди згадувався і Держпром — гордість міста. Газета «Соціалістична Харківщина» від 7 червня 1944 р. (інв. 8860) у статті «Держпром відбудовується» розповідає про недільник по відбудові Держпрому, на якому працювали понад 3000 чоловік. Вони прибрали і підготували

кімнати для роботи столярів, штукатурів і малярів, винесли і навантажили на машини сміття, прибрали і майже повністю засклили 6 і 7 поверхи одного з під'їздів. У газеті «Соціалістична Харківщина» від 12 серпня 1944 р. (інв. 8861) вміщене фото учнів школи ФЗН № 22, які відбудовували Держпром до річниці визволення Харкова.

Наприкінці 40-х — початку 50-х років на майдані ім. Держинського проводилися грандіозні виставки «Визволена Харківщина», де натурні експонати і стенди демонстрували досягнення промисловості та сільського господарства у повоєнні роки. Саме така виставка представлена у альбомі фотографій «Харьков. Виставка 1943–1950» (А-231).

У наступні роки на майдані ім. Держинського проходили народні гуляння, виступи колективів художньої самодіяльності, масові змагання спортсменів-велосипедистів, про що свідчать численні фотографії з музейної збірки.

В уявленні харків'ян майдані ім. Держинського та Будинок Державної промисловості тісно пов'язані, невід'ємні один від одного. Вони створили новий образ Харкова і стали його символом. Саме про це свідчить зображення Держпрому на ювілейній монеті «5 гривень», присвяченій 350-річчю нашого міста (ОМЗ-937). Його ж можна побачити на багатьох пам'ятних медалях, пов'язаних з визначними подіями у житті Харкова: медалях на честь 25-річчя та 30-річчя визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників, на честь 60-річчя Жовтневої революції, у пам'ять декади російської літератури і мистецтва на Україні, на знаку «Участнику строительства первого участка Харьковского метрополитена» тощо. Цей же символ — на вазах, настінних тарілках (рис. 26), медальйонах, олівницях. Серед досить чисельної колекції етикеток цукерок, що були випущені у різні часи харківською кондитерською фабрикою, — «Ювілей Харкова» (рис. 25) із зображенням Держпрому (Р-402) та металева коробка для новорічного подарунку із зображенням майдану ім. Держинського з прикрашеною ялинкою та написом «3 Новим 1959 роком!»

Таким чином, ми бачимо, що тема Будинку Державної промисловості представлена у музейній колекції великим і досить різноманітним комплексом, який можна використовувати як в експозиційній, так і в науково-масовій роботі для популяризації серед населення найвидатніших архітектурних пам'яток міста.

Література

1. Бразуль С. Столиця України Харків: Короткий провідник для екскурсанта / С. Бразуль. — Х., 1930. — 95 с.
2. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова: очерк / Н. Т. Дьяченко. — Х., 1977. — 272 с.
3. Звоницкий Э. М. Госпром / Э. М. Звоницкий, А. Ю. Лейбфрейд. — М., 1992. — 80 с.
4. Ковалівський А. Харків (культурно-історичний нарис) / А. Ковалівський. — Х., 1930. — 87 с.
5. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. — Х., 2001. — 335 с.
6. Силин О. П. Будинок Держпрому в Харкові / О. П. Силин // Український історичний журнал. — 1975. — № 12. — С. 111–116.

Список скорочень

ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
Держплан	Державний плановий комітет
Наркомат	Народний комісаріат
Наркомзем	Народний комісаріат земельних справ
Раднаргосп	Рада народного господарства
Раднарком	Рада Народних Комісарів
СССР	Союз Советских Социалистических Республик
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ФЗН школа	Фабрично-заводського навчання школа
ЦК КП(б)У	Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

РОБОТИ ГЕОРГІЯ ІВАНОВИЧА МАГМЕДОВА В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Ю. А. Михайловська,
науковий співробітник ХІМ

Серед митців вітчизняного та радянського мистецтва почесне місце у формуванні культурного здобутку України займає харківський художник Магмедов Георгій Іванович.

Народився Магмедов Г. І. 6 травня 1921 року в м. Сочі, в сім'ї робітника. Ще у дитинстві, навчаючись у школі, Георгій виявив великий талант до малювання. Саме це обумовило його подальший творчий шлях. Протягом 1936–1940 років він навчався

в Харківському художньому училищі на живописному факультеті у відомих педагогів та митців М. Г. Дерегуса та В. В. Кобринського. У М. Г. Дерегуса Георгій Магмедов опанував техніки графіки, портретний та побутовий жанри, а В. В. Кобринський навчив митця техніки живопису та пейзажу.

Магмедов Г. І. був однією з жертв радянських репресій. У 1940 році він був заарештований, після чого у 1941 році — звинувачений за статтею 54-10 УК СРСР за антирадянську пропаганду та агітацію і засуджений до 5 років ув'язнення. Звільнений у 1945 році та був реабілітований після декількох клопотань у 1961 році.

Потім проживав та працював в Омську та Куйбишеві.

З 1947 року Магмедов Г. І. став учасником всесоюзних, республіканських виставок. З 1958 року — членом спілки художників СРСР. У 1967 році вперше став учасником міжнародних виставок. У 1972, 1991 та 2000 роках проводив персональні виставки в Харкові. З 1991 року став учасником всеукраїнських виставок. У 1996 році отримав почесне звання «Заслужений художник України». У 1997 році став лауреатом творчої премії в галузі образотворчого мистецтва. Був нагороджений медаллю «За трудову відзнаку». Магмедов Г. І. входить в реєстр професійних художників Росії.

Протягом свого життя художник неодноразово виконував роботи на замовлення різних організацій та виставок. Часто виконував замовлення різних музеїв, які потім придбали роботи Магмедова Г. І. у свої колекції. Роботи митця зберігаються в музеях Харкова, Полтави, Києва, Москви, в музеях республік колишнього СРСР, в галереї Commanducci (Італія), музеї міста Цинцинатті (США), а також в приватних колекціях Японії, США, Німеччини, Великобританії, Швеції, Італії, Греції і Фінляндії.

В колекції Харківського історичного музею зберігається близько дев'яноста робіт митця. Найбільш повно представлені творчі здобутки останніх років життя і праці в Харкові. Взагалі, колекція різноманітна за тематикою та жанрами. Магмедов, передусім, живописець, але добре володіє олівцем, аквареллю, різцем, фломастером. Колекція розкриває художника як яскраву творчу індивідуальність, що постійно зростав та самовдосконалювався протягом всього свого творчого шляху. Він завжди був у пошуку і не уникав складних живописних робіт і композицій. На зміну м'якості живописного тону в перших картинах митця приходять виразна лінія, — дуже активна, чітка, що виявляє красу силуетів, виділяє форму предметів, організовує композицію. Останні роботи Магмедова більш прагнуть до насиченого кольору. Худож-

ник дуже чуйно ставиться до застосування різних прийомів живописної виразності. Твори митця відзначаються ліризмом, ніжним відношенням до людей, природи. Цю задушевність можна побачити у великих полотнах та в пейзажних творах.

Пейзажний жанр Магмедова в колекції Харківського історичного музею представлений найбільш повно. У його пейзажах «чиста» природа трохи переплітається з сільським пейзажем. На картинах та малюнках ми бачимо природу, що оточувала художника протягом життя, околиці селищ, де жив, працював та просто відвідував Г. І. Магмедов. Природа сповнена неповторним ліризмом та натхненням. Художник дивиться на природу то з легкою посмішкою, то з ледве помітним сумом, то замріяно. При створенні настрою Магмедов вправно користується кольором, який завжди несе емоційне навантаження. Митець передає спекотний літній день, яскраве світло сонця, свіжість і прохолоду ранку, тіні на світанку. Пейзажі у колекції представлені як картинами митця, так і його малюнками. Яскравими прикладами пейзажного живопису є: картина «Шатилівка взимку», картина «Весна», картина «Річка Сизранка взимку», малюнок «Околиця Середньоводська» (рис. 30) та малюнок «Село Берека». Окремо треба приділити увагу картині «Околиця міста Седнева». Ця картина була однією з перших робіт художника по поверненню після ув'язнення. Митець настільки був захоплений своєю творчістю і прагненням працювати в улюбленому жанрі, що навіть не маючи можливості на повноцінні матеріали для написання картин, використовував матеріали, що не завжди відповідали вимогам щодо створення живописних творів. Полотно цієї картини складалося з декількох частин, що неприпустимо при створенні робіт невеликого розміру, але це не завадило художнику втілити всі свої враження і почуття від місцевості, що оточувала його місце проживання на той час.

Не менш вагомою та чисельною є група картин та малюнків художника, написаних у портретному жанрі. Митець працював як з класичним портретом, так і вписував образи своїх знайомих, колег, друзів, рідних в інтер'єри та зображував на природі. Як приклад можна навести такі малюнки: «Портрет Литвинова Володимира Олексійовича», «Портрет Томенка Григорія Олексійовича», «Портрет Єфроїмсона Іллі Яковича» (рис. 35), малюнок «Мій батько» (рис. 34), малюнок «Ув'язнений ненець Семен». Поряд з цими творами стоять ще декілька картин, які не прив'язують глядача до конкретної людини, а є загальними

образами, які втілював художник на своїх полотнах, такі як: картина «Студент із Іраку», картина «Юнак із Судану», картина «Старий», картина «Портрет молодого чоловіка» (рис. 27), автопортрет Магмєдова Г. І. (рис. 28).

У творчому здобутку Магмєдова Г. І. є також картини побутового жанру, де він відображував різні моменти життя звичайних людей-селян, робітників. Художник вдало komponує групу та поодинокі зображення на полотні. Люди в картинах оживають, мають свій характер та почуття. Образи у творах відповідають дійсності, відображують щоденні турботи, свята, працю та, іноді, злидні звичайної людини. Прикладами можуть бути такі картини: «Іван Масюк, гончар села Дибенці» (рис. 36), «Горновий Усенко з учнем», «Доле моя, доле», «У тісноті та образі», «Суєта» та малюнок «Біла пряжки».

Однією з найдраматичніших сторінок життя художника, що теж знайшло відображення в його творчості, стало ув'язнення. В тюрмі він продовжував малювати. Так народилися малюнки, які розповідали про табірне життя Магмєдова — «Смак баланди», «Пайка», «Санчастина у таборі».

Після звільнення протягом двох років митець не мав змоги самостійно обирати місце роботи і був вимушений працювати на будівництвах СРСР, у сфері робітників на важкій праці та загальних видах роботи. Саме цю важку працю митець змалював у наступних роботах: малюнок «Будівництво мосту», малюнок «З об'єкту» (рис. 33), малюнок «Судноремонтний завод» та ескіз до картини «Відбудовні роботи на Харківському тракторному заводі».

Протягом життя митець випробовував себе у різних жанрах та техніках. Не оминув він літографію та офорт. Чіткість його різця вражає і несе в собі велике образне навантаження. Магмєдов Г. І. створював не тільки тематичні літографії, а й офорти-портрети. В колекції Харківського історичного музею зберігається декілька зразків цього виду творчості митця. Автолітографія «Перемога» (рис. 31), автолітографія «Дівчата» (рис. 32), офорт «Портрет Валентини Приступи (Магмєдової)» (рис. 29), декілька варіантів офортів-автопортретів.

Не оминув художник також релігійну тематику в своїх творах. У пошуку свого натхнення він звернувся до теми страждань Христа, його воскресіння та Страшного суду. Тематика знайшла відгук у триптиху за сюжетом іконописної направленості «Хресний шлях», «Зустріч з Борисом і Глібом», «Остання перекличка».

Всі твори художника сповнені внутрішньої динаміки. В них вдало передано головне — стан зосередженості автора на композиції, складність і глибина задуму кожного витвору. Протягом всього життя художник наполегливо шукає своє місце серед творчого розмаїття жанрів, стилів та видів образотворчих робіт. Магмедов досягає високо професійного малюнку, вмілої побудови композиції, цілісного кольорового вирішення, переконливої передачі форми. Протягом творчого шляху у митця була головна мета — розкриття різноманітності, суперечливості світу, передати глядачеві свою глибоку любов до природи та звичайних людей.

Харківський історичний музей пишається колекцією робіт Г. І. Магмедова. Часто його роботи експонуються на різноманітних виставках та використовуються для висвітлення окремих персоналій через портрети. Дослідження його життєвого шляху та творчості все ще залишається не достатнім, хоча ім'я харківського художника добре відоме цінителям сучасного живопису в Україні та за кордоном. Завдяки складності композиційного жанру Г. І. Магмедова і вмінню передати переживання людини, роботи митця користуються попитом серед музеїв, галерей та приватних колекціонерів.

Література

1. Довідник. Українські радянські художники. — К. : Мистецтво, 1972. — 563 с.
2. Енциклопедія сучасної України / під. ред. Дзюби І. М. — Т. 4. — К., 2005. — 700 с.
3. Книга Пам'яті України / під ред. Харківського обласного видання Книги Пам'яті України. — Т. 2. — Х., 1994. — 702 с.
4. Митці України, Енциклопедичний словник/ під. ред. Кудрицького А. В. — К. : Українська енциклопедія, 1972. — 846 с.
5. Словник художників України / під ред. Української радянської енциклопедії. — К., 1973. — 270 с.
6. Фонд Харківського історичного музею. Особова справа Магмедова Г. І.

ТВОРИ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА В ЕКСПОЗИЦІЯХ КРАЄЗНАВЧИХ МУЗЕЇВ ХАРКІВЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ ІЗЮМСЬКОГО ТА ЗМІЇВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧИХ МУЗЕЇВ)

*К. М. Коротка,
студентка III курсу факультету
культурології, спеціальність
«Музейна справа та охорона
пам'яток історії та культури»
ХДАК*

За кількістю пам'яток, наявністю серед них шедеврів європейського та світового значення Україна є однією з найбагатших країн світу. Разом з тим, вона несе велику відповідальність перед європейським та світовим співтовариством за долю цих об'єктів.

На 2002 рік в Україні на державному обліку перебувало близько 9 млн. пам'яток Музейного фонду та майже 130 тис. нерухомих пам'яток. На той час в Україні діяло близько 500 музеїв (в системі Мінкультури — 357), 61 заповідник державної та комунальної власності [1, с. 1]. При цьому 34% музейного фонду припадало на краєзнавчі музеї. Варто зазначити, що впродовж 1994–2004 рр. краєзнавчим музеям приділялося недостатньо уваги, в результаті чого багато з них, особливо у невеликих населених пунктах, було ліквідовано. Понад 32% музейного фонду країни становили музеї історичного профілю, 17% — мистецькі, 10% — літературні, на музеї всіх інших профілів сукупно припадало всього 7% національного музейного фонду [7, с. 14]. Із наведеної статистики бачимо, що найчисельнішою групою музеїв України є краєзнавчі. На 2009 рік їх нараховувалося 223 [12, с. 2]. Практично кожний районний центр країни має свій краєзнавчий музей.

Сьогодні у фондах краєзнавчих музеїв у таких містах як Балаклея, Барвінкове, Богодухів, Валки, Великий Бурлук, Двурічна, Зміїв, Золочів, Ізюм, Красноград, Куп'янськ, Лозова, Нова Водолага, Первомайськ і Шевченкове зберігаються цінні археологічні, етнографічні колекції, різноманітні вироби місцевих промислів, твори літератури, народної творчості тощо. Задля всебічного висвітлення історії рідного краю в експозиціях краєзнавчих музеїв Харківщини значне місце відводиться творам образотворчого мистецтва, що представлені полотнами як відомих художників, так і самобутніх місцевих майстрів. Їх експонування має ряд

особливостей, які можна прослідкувати на прикладі Ізюмського та Зміївського історико-краєзнавчих музеїв.

Одним із перших краєзнавчих музеїв Харківської області став Ізюмський історико-краєзнавчий музей. Він був створений 14 січня 1920 року за ініціативою Сібільова Миколи Вікентійовича і спочатку називався Ізюмський окружний музей. Першим завідувачим та зберігачем музею було призначено М. Сібільова, діяльність якого мала особливе значення для розвитку музейної справи не тільки Ізюмщини, а й усієї Харківщини. Важко переоцінити його внесок в археологію і краєзнавство рідного краю. М. Сібільов провів сотні пошукових експедицій, відкрив більш ніж 350 стоянок первісних людей в басейні Сіверського Дінця, знайшов десятки тисяч археологічних знахідок, які класифікував і описав. Він був автором багатьох теоретичних робіт, серед яких чотири випуски відомих «Древностей Изюмщины». Також М. Сібільов заснував ще один краєзнавчий музей у Слово'яногірську. Член-кореспондент АН УССР Л. Славін зазначав, що діяльність М. Сібільова є однією із блискучих сторінок української археології та краєзнавства [5, с. 5]. Із 1927 року М. Сібільов був членом-кореспондентом Комітету охорони пам'яток культури. У квітні 1932 року його обирають дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету, а із 1938 року М. Сібільов — старший співробітник Інституту археології АН УРСР [5, с. 8].

Завдяки активній роботі краєзнавців міста і району, що професійно організували збиральну, пам'яткоохоронну і наукову діяльність, в Ізюмському історико-краєзнавчому музеї було створено цінну колекцію творів образотворчого мистецтва. Найчастіше вони потрапляли до музею із поміщицьких маєтків. Та, на жаль, непоправних втрат Ізюмський краєзнавчий музей зазнав у роки Великої Вітчизняної війни. Під час бойових дій і тимчасової окупації краю німецькими військами було безповоротно втрачено більшу частину музейної колекції, а приміщення музею зруйновано. Але все ж таки працівникам музею вдалося врятувати частину експонатів, які в подальшому і стали основою для поновлення роботи музею. З післявоєнного часу і до сьогодні музейна колекція розміщується у переобладнаному для потреб музею приміщенні, що було побудоване ще у 1818 році як житловий будинок. Зараз Ізюмський історико-краєзнавчий музей має значну колекцію творів образотворчого мистецтва, до якої входять картини таких відомих українських художників як С. Васильківський, Ю. Чаленко та інші. Особливо важливими для висвітлення

історії Ізюмщини є твори Сергія Івановича Васильківського, що народився і виріс у Ізюмі. Багато його робіт — це пейзажі рідного краю. Так, в сучасній музейній експозиції знаходиться етюд С. Васильківського, цінність якого визначається не тільки авторством великого художника, а й зображенням місцевого пейзажу.

У Ізюмському краєзнавчому музеї також зберігаються та експонуються полотна місцевих митців: І. Ковальова, С. Капрана, В. Забашти, К. Чуба та інших. Гордістю музею є домашній портрет дворянина Андрія Афанасійовича Самборського. Картину знайшли у його маєтку на Ізюмщині поблизу села Кам'янка. Як вважають мистецтвознавці, полотно належить пензлю австрійського придворного живописця XVIII ст. Іогана Батіста Лампі [5, с. 22]. На сьогоднішній день колекція творів образотворчого мистецтва музею в основному поповнюється в результаті художніх виставок і подарованих місцевими художниками картин.

Ще одним краєзнавчим музеєм Харківщини із багатою і цікавою художньою колекцією є Зміївський краєзнавчий музей, відкритий 11 лютого 1991 року. Його засновником став активіст-краєзнавець вчитель-пенсіонер Г. Єрьомін. Зміївський краєзнавчий музей наймолодший у Харківській області. Проте незважаючи на невеликий строк свого існування, завдяки активній пошуковій і збиральній роботі працівників музею та допомозі у цьому мешканців міста була створена велика колекція творів образотворчого мистецтва. Найдавнішим експонатом колекції є картина невідомого художника кінця XIX століття у стилі українського лубка. До художнього зібрання музею входять роботи відомих художників України та СРСР: В. Лапіна, Г. Галкіна, Н. Соболя, П. Васильченка, В. Мироненка, Л. Чернова, Й. Карася, А. Сафаргаліна, І. Городецької, Д. Тітова та інших. Також музей має багато картин, які належать місцевим художникам. Це твори М. Кількомиха, Г. Єрьоміна, О. Власової, Ю. Грабіліна, І. Горба, с. Майборода, М. Симоненка, Н. Літвінової та інших [8, с. 7]. На сьогодні у фондах музею налічується 438 картин. Враховуючи те, що на придбання художніх творів краєзнавчим музеям коштів не виділяється, основними джерелами їх надходжень є пошукові експедиції, проведення виставок сучасних художників і отримання від них картин у подарунок. Особливо активно Зміївський краєзнавчий музей займається проведенням художніх виставок. В музейному приміщенні часто проходять виставки сучасних художників Харківщини, після яких автори завжди залишають 1–2 свої роботи музею. Наприклад, лише за 2012 рік їх було про-

ведено аж 16. У зв'язку із цим у майбутньому в приміщенні музею планується створення картинної галереї.

Використання творів образотворчого мистецтва Ізюмським та Зміївським краєзнавчими музеями здійснюється за двома основними напрямками. Перший — це проведення художніх виставок місцевих митців або картин із фондів музею, які поєднує певна тематика. Другим напрямом є доповнення художніми творами експозицій, для більш повного розкриття їх сутності. Адже картини — це цінні історичні джерела, які містять важливу інформацію про певних людей, події, місцевість тощо. На їх основі побудовані найрізноманітніші реконструкції, що роблять експозицію більш інформативною та цікавою. Шляхом використання художніх творів глибше розкриваються теми експозиції. Так, у Зміївському краєзнавчому музеї частину експозиції, в якій розповідається про заснування міста, доповнює картина «Будівництво Зміївської фортеці 1658 року» Ю. Грабіліна. Побут і життя населення відображають твори відомих і місцевих художників — полотна «Глухомань» П. Левченка, «Останній вітряний млин Зміївщини під С. Суха Гомільша» М. Зозулі, «Старе селянське подвір'я в С. Рябухіне» С. Майбороди та інші [9, с. 16]. Цікавою є задумка експозиціонерів Зміївського краєзнавчого музею в майбутній експозиції під час розповіді відвідувачам про природу краю демонструвати художні твори, на яких зображена місцевість Зміївщини у різні історичні періоди, за допомогою сучасних мультимедійних технологій. Таким чином картини виконують не тільки зображувальну, а й пізнавальну функції. Також твори образотворчого мистецтва використовуються в експозиції, присвяченій визначним і талановитим землякам. Це портрети людей або їх власні художні роботи. Часто через відсутність оригінальних полотен відомих художників, які так чи інакше пов'язані із даною місцевістю, в експозиції поміщуються їх репродукції, створені місцевими майстрами. У Зміївському краєзнавчому музеї зберігаються репродукції деяких картин С. Васильківського («Запорожець у дорозі», «Гайдарі», «Козача гора» та інші), І. Репіна («Село Мохнач»), П. Левченка («На Харківщині»). Одним із найкращих художників Зміївщини, які створювали репродукції, був С. Майборода. Це член Спілки дизайнерів України і засновник приватного творчо-виробничого підприємства «Зміїв — дизайн», що виконувало роботи з дизайну середовища, інтер'єрів та реклами. При підприємстві також було створено художній салон, де демонструвалися твори живопису, скульптури та декоративно-ужиткового мистецтва. У свій

діяльності «Зміїв — дизайн» об'єднувало більше ста народних умільців та митців Харківщини.

Таким чином твори образотворчого мистецтва гармонійно доповнюють і розкривають образ експозицій краєзнавчих музеїв. Своєю різноманітністю та красою вони цікавлять і захоплюють усіх відвідувачів музею. У краєзнавчих музеях Харківщини художні твори є важливою частиною їх експозицій. В переважній більшості випадків їх використання здійснюється шляхом організації музеями окремих тематичних виставок картин, при цьому інколи вони проводяться і поза межами музейного приміщення (як правило під час проведення загальноміських свят); а також твори образотворчого мистецтва стають органічною складовою в цілому музейної експозиції, що дозволяє глибше і емоційно виразніше розкрити її зміст, ідейний задум. А головним є те, що використання творів образотворчого мистецтва допомагає у здійсненні головної мети краєзнавчих музеїв — всебічному висвітленні історії рідного краю.

Література

1. Богуцький Ю. П. Зберегти історичне коріння нації, культурну спадщину народу / Ю. П. Богуцький // *Культура і життя*. — 2002. — 18 вер. (№ 33). — С. 1.
2. Василенко А. О. Літопис історії становлення і розвитку народних музеїв України / А. О. Василенко. — К. : Наукова думка, 1974. — 186 с.
3. Дьоміна О. Наймолодший на Харківщині / О. Дьоміна // *Вісті Зміївщини*. — 2001. — 19 травня. — С. 3.
4. Жванко Л. М. Краєзнавство Слобожанщини: навчальний посібник / Л. М. Жванко. — Х. : Монограф, 2011. — 384 с.
5. Ізюмщина: краєзнавча збірка / ред. кол. К. Є. Мілкін, О. О. Павлюк, Л. Ю. Яшина [та ін.]. — Вип. 1. — Ізюм, 2000. — 59 с.
6. Ключко З. Старинный портрет в Изюмском музее / З. Ключко // *Время*. — 2008. — 8 мая. — С. 6.
7. Рутинський М. Й. Музеєзнавство / М. Й. Рутинський. — К. : Знання, 2008. — 428 с.
8. Сияний М. І. Зміївський краєзнавчий музей: історія та сучасність / М. І. Сияний // *Музеї України*. — 2012. — 23 січня. — С. 7.
9. Сияний М. І. Зміївщина — Слобожанщини перлина / М. І. Сияний. — Х. : Кроссрод, 2009. — 288 с.
10. То наша історія // *Обрії Ізюмщини*. — 2001. — 25 серпня. — С. 5.
11. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронько. — К. : Наукова думка, 1989.

12. Чупрій Л. *Історичне краєзнавство як засіб формування історичної пам'яті українського народу: аналітична записка* / Л. Чупрій // *Національна безпека і оборона*. — 2007. — № 9 (93). — С. 15–17.

**КОЛЕКЦІЯ НАТІЛЬНИХ ХРЕСТІВ
В ЗІБРАННЯХ МУЗЕЮ КЛУБА ЮНИХ МОРЯКІВ:
НАУКОВО-ДОСЛІДНА, ЕКСПОЗИЦІЙНА
ТА ОСВІТНЯ РОБОТА**

*Л. К. Кудлай,
керівник краєзнавчої групи
«Чайка» Харківського
дитячо-юнацького клубу моряків*

Колекція натільних хрестів, що зберігається в краєзнавчому розділі Музею Харківського дитячо-юнацького клубу моряків, нараховує більше 70-ти зразків християнської металопластики. З них 44 зразки були детально проаналізовані та описані. Колекція була створена в процесі передачі експонатів приватними колекціонерами, жителями населених пунктів, які були досліджені членами краєзнавчої групи «Чайка» під час експедицій та в процесі обміну матеріалами між представниками Музею та приватними колекціонерами.

Численні знахідки витворів християнської металопластики були виявлені не лише на сучасних поселеннях, старих хуторах, постійних дворах різних районів Харківщини (Чугуївський, Валківський, Богодухівський, Золочівський, Вовчанський), але й були виявлені в межах їх сільськогосподарської округи, що свідчить про факт широкого використання в народній культурі і характеризує певну недбалість власників в поводженні з ними. Хрести губилися в полі під час сільськогосподарських робіт або на подвір'ї і вивозилися на поле з гноєм, губилися на старих трактах, під час народних гулянь, на подвір'ях тракторів та постійних дворах. Місця знахідок християнської металопластики знаходяться поза межами сучасних селищ і нині підлягають активній забудові та використанню під городи. Такі знахідки не беруться до уваги фахівцями, а, значить, вони не знаходять свого відображення в публікаціях та наукових звітах дослідників і, практично, можуть бути втрачені для нащадків. Але висвітлення подібних матеріалів краєзнавцями має відіграти важливу роль у вивченні

історії Слобожанщини та в справі збереження духовної спадщини рідного краю.

Хрестики-тільники колекції, як про це зазначалося раніше, були знайдені в різних районах Харківщини. Найбільшу кількість хрестів колекції було знайдено в с. Кочеток Чугуївського району на місці старого села (15), на околицях Чугуєва (13), в с. Огульці (4) Валківського району; нечисленні знахідки виявилися на старому тракті під с. Молодова Вовчанського району, в С. Погоріле Великобурлуцького району, с. Велика Писарівка Вовчанського району, с. Черемушне Валківського району та на постійних дворах Харківщини.

З моменту надходження, усі зразки металопластики проходили дослідження за планом: первинний огляд і виявлення стану збереження, очищення, відповідно до стану корозійних процесів, інвентаризація, шифрування, занесення даних до систематичної таблиці, каталогізація, фотографування та підготовка для тимчасової виставки та постійної експозиції «Духовна культура Слобожанщини».

Всі етапи дослідження матеріалу, від первинної обробки до розміщення експонату на виставці, дають багату інформацію для подальшої науково-дослідної роботи.

Проводячи опис колекції натільних християнських хрестів, ми не ставили перед собою задачу створення типології. Подібна типологія розроблена на зразках, виявлених в Росії [1; 8; 9; 10] та Україні [2; 3; 4; 5; 15; 16]. Але, все ж таки, нам необхідна була певна систематизація за основними показниками. В процесі первинного обстеження ми поділили хрести на певні групи за формою. За такою ознакою в колекції присутні хрести декількох груп: хрести прямої або латинської форми — ТФ № 1–13, хрести барочного типу (старовірські) — ТФ № 14–26, хрести «Терновий вінець» — ТФ № 27–39, чотирьохкінцеві хрести з кінцями у формі трилисника — ТФ № 40–44. В деяких групах ми виділяємо підтипи, які різняться між собою за формою кінців балок та за іконографією.

До першої групи прямих хрестів нами віднесені 13 зразків. Усі хрести виготовлені з мідного сплаву, за виключенням олов'яного хреста № 13, який ми віднесли до хрестів католицького типу (розп'яття католицького типу: ноги Ісуса Христа перехрещені і в них забито один цвях). На зворотному боці цього хреста простежується фігура жінки, можливо Богоматері, руки якої складені на животі, причому ліва рука піднята догори, а права опущена донизу. Ми припускаємо, що аналогічно до зображень на зворот-

ному боці дерев'яних хрестів Слобожанщини, це образ Пр. Ганни в довгому плащі.

Якщо за формою хрести вищезгадуваної групи майже не відрізняються, то іконографія цих хрестів має своєрідні риси. Спільним для цих хрестів є матеріал (мідь), спосіб виготовлення (литий), форма, двосторонність, двоплановість (зовнішній та внутрішній хрест). Зовнішній хрест прямий латинський чотирикінцевий. Внутрішній хрест — восьмикінцевий.

На багатьох хрестах першої групи у верхній частині вертикальної балки читаються написи — «Црь. Свы» (Цар слави) і тільки на трьох хрестах (ТФ № 7, 9, 10) по кінцях горизонтальної балки читається «Іс. Хс.» (Ісус Христос), під горизонтальною балкою — «СНЬ. БЖИЙ» (Син Божий). Відомо, що за наказом Понтія Пілата на хрест була встановлена дощечка, де була написана провина Христа. На стародавніх іконах і хрестах цей напис відсутній, а замість нього з VII по XVI століття пишеться — ІС. ХС.

Обабіч внутрішнього хреста зліва спис Сотника Лонгіна, а справа — тростина з губкою — знаряддя страстей, яким також поклоняються.

На хрестах ТФ № 8, 9, 10 присутній напис між тростиною та губкою над косою перекладиною — «НИКА» (Перемога). Спирається внутрішній восьмикінцевий хрест на череп Адама (хрест ТФ № 7, 8). На хресті ТФ № 5, 9 восьмикінцевий хрест спирається на печеру з головою Адама, а на хресті ТФ № 10 — на Голгофу у вигляді скали, зображення якої зміщено вправо.

Своєрідність іконографії хрестів цієї групи проявилася в об'єднанні внутрішнього восьмикінцевого хреста словами молитви на зовнішньому боці хреста ТФ № 1, зображення святих на лицьовому боці по кінцях горизонтальної балки хреста ТФ № 2, наявність медальйонів прямокутної форми на лицьовому та круглих — на зворотному боках хреста ТФ № 12.

Аналогії хрестів прямої латинської форми простежуються в кам'яних хрестах на козацьких могилах під Берестечком [12, с. 157], хрестах Новобогородицької фортеці [5, с. 112], м. Москви [7]. Хрест ТФ № 12 має аналогії з хрестом С. Рядного Воронезької області [17], хрест ТФ № 11 з розширеними по кінцях балками має аналогії з кам'яними хрестами Дніпропетровщини [13], хрестами поморів, подорожними хрестами [11, с. 43].

Таким чином, серед хрестів прямої латинської форми є багато спільних форм в іконографії, композиційному плануванні та сюжеті. Іконографія хрестів цієї групи має складний символіч-

ний зміст, заснований на головних мотивах — спокути та воскресіння.

Хрести барочного типу представлені в нашій колекції 13-ма примірниками різних розмірів від 55 x 30 мм до 35 x 20 мм. Хрести подібного типу були масовою продукцією старовірських мідноливарних майстерень в XVIII — на поч. XX ст. Зустрічаються вони в значній кількості на різних територіях Росії та України [2; 6; 7]. Хрести, в центрі яких знаходилося рельєфне зображення восьмикінцевого хреста зі списом і тростиною, які оточені пишними кольорами і травами, ажурними наскрізними візерунками, дістали назву тих, що «проквітнули», що було пов'язано, передусім, з «Деревом Життя» [14, с. 8].

Усі барочні хрести — двосторонні. Залишки різнобарвної емалі збереглися на хрестах ТФ № 14, 15, 16, 17, серед яких ми знаходимо чотириколірні (жовта, блакитна, зелена, біла) та двоколірні хрести. Це трьохпланові за композицією хрести: зовнішній чотирикінцевий та внутрішній восьмикінцевий хрест з декоративним оточенням. Восьмикінцеві внутрішні хрести спираються на Голгофу з головою Адама. Обабіч від Голгофи — спис і тростина, котрі, в свою чергу, слугують розподільними межами між літерами слова «НИКА». По кінцях рамен в два рядки — скорочення під титлами: горішній ряд — «ІС. ХС.», нижній — «СНЬ. БЖИЙ». В горішній частині вертикальної балки скорочений під титлами напис «ЦРЬ. СЛВЫ» (Цар Слави). Декоративне оздоблення складається з рослинного орнаменту, краї чітко окреслені, зовнішні контури, в цілому, повторюють обриси хреста, але зберігають плавно-округлі лінії, властиві витворам українського бароко. Але на хресті ТФ № 21 ми помічаємо примітивний характер орнаментативної, що, можливо, відповідає традиціям пізнішого часу. Зворотній бік зовнішнього хреста заповнений молитвою «Да воскреснет Бог!». На хрестах ТФ № 14, 15, 16, 17 міжряддя молитви заповнене емаллю.

Вивчення натільних хрестів барочного типу надає можливість дослідити форму вушка, яка, як і всі елементи хреста, має глибокий символічний зміст. Фігурне вушко хреста ТФ № 14 має неповторну особливу форму, яка не простежується на інших хрестах цієї групи. Як і в інших хрестах, форма вушка складається з трьох елементів: манжета 3 мм, який плавно розширюється від основи до самого кільця вушка, немов його огортаючи. Саме вушко має форму намистинки, над якою маленький виступ завтовшки 1 мм у вигляді вінця. Таким чином, форма вушка — триступінчата

(символ Святої Трійці). Вушка інших барочних хрестів не мають такого високохудожнього рівня. Частіше за все, вони обточені з двох боків, чи то внаслідок моди, чи з причини економії матеріалу. Намистиноподібні вушка зберігаються ще у хрестів ТФ № 15, 16, 17, 18, на хрестах № 19–25 вони обточені до пласкої спрощеної триступінчатої форми. Особливо звернемо увагу на верхівку вушка. Вона має розвиток від одного (ТФ № 14, 19, 20, 21) до двох (ТФ № 15, 16, 17, 18) і трьох вінців (ТФ № 22, 23, 24). Говорячи про особливості верхівок вушок, необхідно звернути увагу на хрест ТФ № 20, де верхівка нагадує крапельку крові, та верхівку хреста ТФ № 23, де помітна оплавленість у формі півкільця навколо трьох сходинок (можливо, у значенні замку).

В колекції натільних хрестів чотирикінцеві хрести групи «Терновий вінець» займають особливе місце, виділяючись з усіх хрестів наявністю підгруп, що різняться за іконографією та формою кінців балок зовнішнього хреста. Ми виділяємо декілька таких підгруп: хрести з променями у вигляді крапельок ТФ № 27, 30, хрести з променями у вигляді стрижнів ТФ № 28, 29, краплеподібні — ТФ № 31, 33, хрести з округленими кінцями балок — ТФ № 34, 37, хрест з серцеподібними кінцями балок — ТФ № 36, хрести з кінцями у формі трилисника — ТФ № 32, 35, 38, 39. Хрести цього типу є виробами XVII ст. центрально-російського походження [16, с. 32].

Зразки першого підтипу хрестів «Терновий вінець» з променями у вигляді крапельок ТФ № 27, 30 — двокольорові (блакитна, біла емаль). Композиція складається з чотирикінцевого зовнішнього хреста з середохрестям у вигляді тернового вінця, який утворюється променями з краплеподібною верхівкою, що стирчать між вертикальною та горизонтальною балками зверху та знизу та внутрішнього восьмикінцевого хреста.

Підгрупу хрестів «Терновий вінець» з променями у вигляді стрижнів складають двосторонні литі хрести з мідного сплаву. На обох хрестах колекції збереглися залишки емалі жовтого кольору. За композицією хрести — трипланові. Внутрішні кути розділені чотирма променями, які з'єднуються з частинами хреста за допомогою пелюсткових візерунків.

Хрести краплеподібного підтипу різняться між собою за іконографією, але за формою майже однакові. В сюжеті — внутрішній латинський чотирикінцевий хрест, а середохрестя зовнішнього чотирикінцевого хреста обрамлене променями у вигляді крапельок, які вкупі з завитками, що поєднують їх з горизонтальною

та вертикальною балками, складають терновий вінець. Кінці горизонтальної балки зовнішнього хреста повторюють елементи тернового вінця і нагадують кінці хрестів з конюшиноподібними кінцями.

Підгрупа хрестів з округленими кінцями балок та Хрест з серцеподібними кінцями балок — двосторонні, чотирикінцеві, литі. Внутрішній хрест підгрупи хрестів з округленими кінцями балок — восьмикінцевий, обабіч якого спис та тростина. Середохрестя зовнішнього хреста обох хрестів обрамлене терновим вінцем, який утворюється півколами з підквадратним отвором на хресті ТФ № 34, верхівки півкіл вінчаються вінцем у вигляді крапельки. Взагалі, крапельки — це промені, які з'єднуються з балками зовнішнього хреста напівкруглими дужками. Ми вважаємо прикрасу середохрестя цих хрестів примітивною, у порівнянні з попередніми зразками інших підгруп форми «Терновий вінець», що дозволяє розглядати подібні хрести витвором пізнішого часу — кінця XVIII — XIX ст.

Внутрішній восьмикінцевий хрест підгрупи хреста з серцеподібними кінцями з цатою. Простір зовнішнього хреста навколо внутрішнього заповнений блакитною емаллю. Спирається внутрішній хрест на Голгофу у вигляді скелі, яка зображена скупченням каміння з поглибленнями та з головою Адама під камінням. Від кутів середохрестя зовнішнього хреста відходять 4 промені з краплеподібними верхівками та пелюсткою в основі, які поєднуються з балками зовнішнього хреста майже прямими лініями. На зворотному боці хреста збереглися залишки зеленої емалі.

Хрести з кінцями у формі трилисника — ТФ № 32, 35, 38, 39 мають спільну форму, але різняться між собою за композиційним плануванням та сюжетами. Класичним зразком цієї підгрупи є хрест ТФ № 32 з цатою на восьмикінцевому внутрішньому хресті. Внутрішні кути зовнішнього чотирикінцевого хреста розділені двома променями з потовщенням на кінцях, які не доходять до кутів. Один з променів з'єднується з частинами хреста за допомогою хвилястих ліній — завитків. Кінці горизонтальних балок та нижня частина вертикальної прикрашені трьома пелюстками, які за формою нагадують конюшину. В пелюстках наявні заглиблення, ймовірно для заповнення емаллю, чи склом.

Хрести ТФ № 40, 41, 42 складають підгрупу хрестів з фігурними кінцями балок віднесені Б. І. та В. І. Ханенко до групи металопластики XVIII–XIX ст. [16, с. 23], стилістика яких навіяна західноєвропейськими зразками [7] та хрести ТФ № 43, 44, які

вирізані з мідної пластини з кінцями балок у формі трилисника. Хрести ТФ № 40, 41, 42 — односторонні з простою композицією, яка складається з основного хреста, розп'яття та оздоблення кінців хреста рослинного характеру у вигляді трьох пелюсток, які прикрашені зубчастим орнаментом. На хресті ТФ № 41 така пелюстка вінчається крапелькою. Розп'яття на основному хресті, без внутрішнього хреста. Голова Христа обрамлена німбом і нахилена на праве плече.

Розміщення колекції натільних хрестів в Музеї Клубу юних моряків, на перший погляд, є нелогічним. Але подібне зібрання зразків християнської металопластики є результатом комплексного підходу в роботі краєзнавчої групи Харківського дитячо-юнацького клубу моряків, яка вивчає історію населених пунктів Харківщини. Вище ми вже зазначали, що дослідження натільних хрестів на будь-якому етапі стає багатим підґрунтям для подальших наукових спостережень і висновків. Основою досліджень може стати будь-який елемент композиції натільного хреста. Глибокий символічний зміст елементів сюжетів, розфарбування, форми кінців балок чи вушка, написів, їх своєрідність — все це теми для подальших досліджень. Чекають на дослідження питання про традицію носіння натільних хрестів серед перших переселенців Слобожанщини, про походження так званих «барочних» хрестів. Але дослідження колекції вже зараз має практичне значення для Музею Клубу юних моряків, де відбулася виставка натільних хрестів, матеріали якої стануть основою для майбутньої експозиції в третьому експозиційному залі установи «Духовна культура Слобожанщини» і поповнять розділ «Заселення нашого краю в XVII–XVIII ст.», який включено до навчальних шкільних екскурсій. Подібна робота є продовженням попередньої дослідницької роботи з вивчення історії Слобідської України, якій вже були присвячені роботи, представлені на конкурс-захист науково-дослідницьких робіт МАН України («Історія заселення села Мохнач Зміївського району Харківщини» (2008 р.), «Керамічний комплекс черкаського типу Слобожанщини козацької доби» (2009 р.), «Колекція натільних християнських хрестів в зібраннях Музею Клубу юних моряків» (2013 р.), «Причини перенесення та зникнення храмів на території Слобожанщини в межах Харківської єпархії в кінці XVII — поч. XIX ст.» (2013 р.). Подібна робота є тільки початком дослідження духовно-релігійної культури населення нашого краю і потребує подальшого аналізу та систематизації.

Література

1. Антипина Д. О. Принципы типологизации русских православных крестов. Сетевая версия автореферата на соискание научной степени канд. Искусствоведения [Электронный ресурс] / Д. О. Антипина. — Режим доступа: — <http://www.dissercat.com/content/printsipy-tipologizatsii-russkikh-pravoslavnykh-krestov>
2. Векленко В. Хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д. І. Яворницького / В. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — К., 2003. — Вип. 12. — С. 38–44.
3. Векленко В. Православні старожитності Орільсько-Самарського Межірччя — нові знахідки / В. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — К., 2004. — Вип. 13. — С. 202–205.
4. Векленко В. Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицьком фортеці / В. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 110–114.
5. Векленко В. Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Новобогородицької фортеці / В. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 58–62.
6. Веленко В. До питання про надходження барочних хрестів кінця XVII–XVIII ст. [Електронний ресурс] / В. Векленко. — Режим доступа: <http://ukrainica.org.ua/ukr/index/stavrography/622>
7. Каталог Старинных крестов. Сетевая версия книги «Тысячелетие креста» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.k1000k.narod.ru/foto/5-23.htm>
8. Кузнецов В. П. История развития формы креста. Краткий курс православной ставрографии. Сетевая версия альманаха «Жизнь вечная». Часть 1 [Электронный ресурс] / В. П. Кузнецов. — Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/users/vladimir485643/post213869127/>
9. Кузнецов В. П. История развития формы креста. Краткий курс православной ставрографии. Сетевая версия альманаха «Жизнь вечная». Часть 2 [Електронна версія] / В. П. Кузнецов. — Режим доступа: http://www.liveinternet.ru/users/vladimir_2010/post199727030
10. Кузнецов В. П. История развития формы креста. Краткий курс православной ставрографии. Сетевая версия альманаха «Жизнь вечная». Часть 3 [Електронна версія] / В. П. Кузнецов. — Режим доступа: http://www.liveinternet.ru/users/vladimir_2010/post199739771
11. Малышевский И. О придорожных крестах / И. Малышевский // Ставрографический сборник. — Кн. 1. — М.: Издательство Московской Патриархии : Древлехранилище, 2001. — С. 17–77.

12. Свєшиніков І. К. *Битва під Берестечком* / І. К. Свєшиніков. — Львів : Слово, 1992. — 304 с.
13. Старік О. *Каталог кам'яних хрестів Дніпропетровщини* / О. Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — К., 2003. — Вип. 12. — С. 44–48.
14. Троицкий Н. *Крест Христа — «Древо жизни»* / Н. Троицкий // Светильник. — 1914. — № 3. — С. 8–10.
15. Ханенко Б. И. *Древности Русские. Кресты и образки* / Б. И. Ханенко, В. И. Ханенко. — К., 1898. — Вип. 1. — 33 с.
16. Ханенко Б. И. *Древности Русские. Кресты и образки* / Б. И. Ханенко, В. И. Ханенко. — К., 1900. — Вип. 2. — 25 с.
17. <http://www.staurography.ru>

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

<i>М. М. Каністратенко, О. М. Сошнікова.</i> Співпраця Харківської державної академії культури і Харківського історичного музею у підготовці фахівців музейної справи.	3
<i>І. П. Шевцов.</i> Майбутнє музеїв (інформаційний аспект).	8
<i>А. В. Панченко.</i> Музеї Харківської області у 2012 році.	13
<i>О. В. Жукова.</i> Музейний парк як форма презентації археологічної спадщини в Україні (на прикладі культурно-археологічного комплексу «Пересопниця»).	25
<i>М. М. Красиков.</i> Музейні акції у місті: евристичні можливості (з досвіду роботи етнографічного музею «Слобожанські скарби» імені Г. Хоткевича НТУ «ХПІ»).	32
<i>Т. М. Трофименко.</i> Масові заходи як різновид просвітницької діяльності Харківського літературного музею.	40

ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК ОСНОВА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

<i>Б. А. Івченко.</i> Життєвий шлях директора Харківського історичного музею А. В. Дикого (1900–1937 рр.).	44
<i>Д. М. Дудко.</i> Нові матеріали про родину Ковалівських.	50
<i>Г. П. Мартинова.</i> Музейна експозиція: доцільність та проблеми організації (із досвіду роботи археологічного музею НІКЗ «Чигирин»).	53
<i>О. В. Богрова.</i> Сучасний підхід до експозиційного мистецтва: синтез науково-експозиційної та науково-просвітницької роботи.	58
<i>О. Д. Іванов.</i> Музейна презентація основних етапів історії українського козацтва (кін. XV — сер. XVIII ст.) в тематичних та пересувних виставках ХІМ.	63
<i>О. М. Пантелей.</i> Етнографічна спадщина Харківського історичного музею та її використання в експозиційній та виставковій роботі.	68
<i>Л. Г. Овчиннікова.</i> Сучасний підхід до популяризації етнографічної колекції ХІМ.	73

Ю. А. Конюшенко. Перспективи використання науково-допоміжних матеріалів у стаціонарній експозиції «Наш край IX–XVIII ст.»	76
О. О. Пискун. Виставкова діяльність музею Б. Хмельницького: історія, проблеми, перспективи	81
А. В. Юрченко. З досвіду співпраці Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна та Музею археології та етнографії Слобідської України ХНУ імені В. Н. Каразіна	89
В. О. Казус, А. В. Соколов. Проблеми висвітлення Першої світової війни у сучасній музейній експозиції Харківського історичного музею	93
Д. В. Богданов. Висвітлення історії Харківщини в роки Великої Вітчизняної війни в музеях загальноосвітніх навчальних закладів м. Харкова	100
В. О. Казус. Чехословацькі воїни — учасники боїв II Світової війни та відображення цих подій музейними засобами	105
С. М. Дейнеко. Експозиція ХІМ «Харківщина в 1917–1940 роках». Аспекти експонування	109
Л. Ю. Глазкова. Висвітлення розвитку побратимських відносин Харкова музейними засобами	113
О. В. Зновенко. Історія створення Луганської метеорологічної станції	123
Л. М. Походенко. Заснування казенних кінних заводів на Луганщині. II пол. XVIII — поч. XIX ст.	129

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Д. В. Бадаєв. Історичний фестиваль «Ігорів Полк» та семінар «Історія воїнської культури»: з досвіду просвітницької роботи	136
О. П. Рибка. Літературно-мистецький фестиваль «De Libertate» на перетині фестивального туризму та музейної діяльності ...	142
І. А. Сніжко. Можливості використання музейної експозиції для проведення лекції «Культура населення бронзового та раннього залізного віку»	148
Н. С. Мартем'янова. Ігрові педагогічні технології в музейній роботі з дітьми	155
Н. В. Безматерних. Інтерактивна виставка як нова форма роботи Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна	157

<i>Н. В. Кукса.</i> Основні напрямки музейної педагогіки: учнівські історико-краєзнавчі конференції (з досвіду роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»)	160
<i>М. П. Чумак.</i> Сучасна вишивка у системі музейної педагогіки	167
<i>О. П. Співак.</i> З досвіду проведення інтерактивних заходів для учнівської аудиторії на базі ХІМ	174
<i>С. В. Руденко.</i> З досвіду масової науково-освітньої роботи археологічного музею НІКЗ «Чигирин»	179
<i>Н. Є. Мальована.</i> Видавнича діяльність відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею	181
<i>К. В. Мартюхіна.</i> PR в музейній справі. Музей видатних харків'ян імені К. І. Шульженко	187

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ І ЗБРАННЯ У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

<i>Л. М. Орел, А. О. Фененко.</i> Особливості впровадження електронного обліку музейних фондів в практику.	193
<i>М. В. Хоружа.</i> Довоєнна колекція старожитностей салтівської культури у збірці харківського історичного музею	204
<i>К. Ю. Пеляшенко.</i> Античний глечик з розкопок Д. І. Багалія (з фондів ХІМ)	208
<i>В. С. Аксьонов.</i> Матеріали кремаційного могильника Кицівка (у колекції Харківського історичного музею)	212
<i>Л. І. Бабенко.</i> Навершя з Олександропільського кургану у збірці Харківського історичного музею	219
<i>В. В. Буличова.</i> «Козацька чарка» як різновид виробів українських золотарів XVII–XVIII ст. (на прикладі колекції Харківського історичного музею)	225
<i>О. І. Хасанова.</i> Постачальник Двору Його Імператорської Величності Матвій Сидорович Кузнецов і його виробу у фондах ХІМ	231
<i>Г. В. Пащикова.</i> Розвиток орденської системи Російської імперії (за колекцією Харківського історичного музею)	237
<i>К. В. Поворознюк.</i> Нагороди Російської імперії XVIII–XIX ст. з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею	245
<i>А. Ю. Маршала.</i> Пам'ятки доби військових поселень в архітектурному ансамблі м. Чугуєва	250
<i>Т. А. Горлова.</i> Дореволюційні грамплатівки у колекції ХІМ	255

<i>К. І. Слівіна.</i> Висвітлення музейного будівництва в Україні періодичними виданнями 20–30-х рр. ХХ ст. (на прикладі часописів «Глобус», «Знання», «Комуністична освіта», «Політосвітник»)	260
<i>А. П. Голеніщева.</i> Відображення подій з визволення Харківщини у 1943 році у бібліотечному фонді ХІМ. До 70-річчя визволення Харківщини від німецько-фашистських загарбників	265
<i>І. О. Роман.</i> Нові надходження — колекція моделей військової техніки періоду Другої світової війни та їх використання в експозиційній та виставковій роботі	275
<i>Л. В. Никипоренко.</i> Колекція журналів радянського періоду у науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності музею	280
<i>Н. В. Звержховська.</i> Будинок Державної промисловості у колекції ХІМ	284
<i>Ю. А. Михайловська.</i> Роботи Георгія Івановича Магмедова в колекції Харківського історичного музею	291
<i>К. М. Коротка.</i> Твори образотворчого мистецтва в експозиціях краєзнавчих музеїв Харківщини (на прикладі Ізюмського та Зміївського краєзнавчих музеїв)	296
<i>Л. К. Кудлай.</i> Колекція натільних хрестів в зібраннях Музею Клуба юних моряків: науково-дослідна, експозиційна та освітня робота	301

Наукове видання

**ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИ
СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ**

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції
«Музей як соціокультурний інститут
в умовах інформаційного суспільства»*

18 квітня 2013 р.

Технічний редактор
Є. Онишко

Підписано до друку 04.04.13. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,63. Наклад 300 прим. Зам. № 13-22.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30